

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1987

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1987

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
† Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ
ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἐλευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

782:1988

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
Πρόλογος	7
Εἰσαγωγή	9
Ἀνασκαφαί	13
1. Ἄβδηρα	13
2. Μεσημβρία	18
3. Μαρώνεια	20
4. Σύναξι Μαρωνείας	22
5. Ἁγ. Χαράλαμπος Μαρωνείας	25
6. Ρίζια Ἐβρου	27
7. Δίκελλα («Ντικιλί Τὰς»)	28
8. Ἀρχαία Ἀμφίπολη	31
9. Χριστιανική Ἀμφίπολη	36
10. Τορώνη	38
11. Ρεντίνα	38
12. Βεργίνα	44
13. Δῖον	63
14. Πέλλα	65
15. Φιλιππιάς	69
16. Ἐφύρα	70
17. Δωδώνη	71
18. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας	75
19. Ἄετος Ἰθάκης	75
20. Κοντογεννάδα Κεφαλληνίας	76
21. Κάτω Βασιλική Αἰτωλίας	79
22. Θέρμος	83
23. Φθιώτιδες Θῆβαι	83
24. Ραμνοῦς	87
25. Καλλιθέα Πατρῶν	89

26. Σικυών	Σελίς
27. Ἐπίδαυρος	91
28. Μυκῆναι	92
29. Μεσσήνη	97
30. Πυλία	98
31. Δῆλος	104
32. Πάρος	105
33. Ἀκρωτήρι Θήρας	109
34. Μινώα Ἀμοργοῦ	113
35. Ζάκρος	115
36. Ἀρχάνες	118
37. Σύμη Βιάννου	123
38. Ἴδαϊον ἄντρον - Ζώμινθος	129
Μουσεῖα	133
Δημοσιεύματα καὶ Μορφωτικὴ Δραῖσις	135
Ἑορταστικαὶ ἡμέραι	136
Κατάλογος Πιστώσεων	137
Εἰκόνες	142

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως ανακοίνωσα στην Τακτική Γενική Συνέλευση τῆς 15ης Μαΐου 1988, Τὸ Ἔργον 1987 εἶχε συνταχθῆ ἀπὸ τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶχε στοιχειοθετηθῆ καὶ ἐπρόκειτο νὰ τυπωθῆ γιὰ νὰ διανεμηθῆ κατὰ τὴν ἐτήσια λογοδοσία, τὴν ὁποία ὁ Γ. Μυλωνᾶς εἶχε ὀρίσει νὰ γίνῃ στὶς 24 Ἀπριλίου 1988. Σειρὰ δυσμενῶν γεγονότων μὲ τραγικὴ ἀλληλουχία, ἡ ἀνακοίνωση τῆς ἐκθέσεως οἰκονομικοῦ ἐλέγχου στὶς 28 Μαρτίου, ἡ συνακόλουθη ραγδαία φθορὰ τῆς υἰγείας καὶ ὁ θάνατος τοῦ Γ. Μυλωνᾶ στὶς 15 Ἀπριλίου καὶ τὰ ὅσα συνέβησαν κατόπιν, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γίνῃ ἡ ἐτήσια ἀνακοίνωση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας ἐγκαίρως.

Μετὰ τὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 19ης Ἰουνίου καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων στὴν Ἑταιρεία, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο ἔκρινε ὅτι ἡ λογοδοσία τοῦ 1987 ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ἔστω καὶ μὲ καθυστέρηση, καὶ Τὸ Ἔργον 1987 νὰ τυπωθῆ καὶ νὰ κυκλοφορηθῆ, ὅπως τὸ εἶχε ἐτοιμάσει ὁ Γ. Μυλωνᾶς, χωρὶς μεταβολές.

Ἄς θεωρηθῆ, ὁ τόμος τοῦτος, ὡς ἡ τελευταία προσφορὰ τοῦ Γ. Μυλωνᾶ πρὸς τὴν Ἑταιρεία.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
Γενικὸς Γραμματεὺς

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κυρίαί καί Κύριοι, συνάδελφοι καί φίλοι,

Τò έτος 1987 ύπῆρξεν ὄχι μόνον έτος ένεργείας καί προσφοράς εις τήν έλληνικήν άρχαιολογικήν έπιστήμην, αλλά έτος άγαλλιάσεως καί έορτών διά τήν συμπλήρωσιν, μέ τας εύλογίας τοῦ Παναγάθου Θεοῦ, μακράς ζωής 150 έτών τῆς Έταιρείας μας. Έ συμμετοχή εις τας έορτάς μας τῆς Πολιτείας, τῶν έταίρων μας καί τῶν φίλων μας απέδειξαν τήν εκτίμησιν τοῦ έργου της καί τήν άναγνώρισιν τῆς προσφοράς εις τήν Πατρίδα, καί προοιωνίζουσι τήν λαμπράν διά τò μέλλον πορείαν της. Διά τò επιδειχθέν ένδιαφέρον εἴμεθα εύγνωμονες πρὸς τοὺς συμμετασχόντας εις τήν χαράν μας καί ιδίως πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας κ. Χρήστον Σαρτζετάκη καί τήν Έπουργόν Πολιτισμοῦ κ. Μελίνα Μερκούρη, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον έλάμπρυναν διά τῆς παρουσίας των τήν τελικήν μας Συνέλευσιν εις τò Ηρώδειον, αλλά διά λόγων μεστῶν έλπίδων καί εύχῶν ένεθάρρυναν τας προσπάθειάς διά τò μέλλον. Εἰς τοὺς μετασχόντας έταίρους καί φίλους μας εις τήν έορτήν τῆς Έταιρείας καί έργασθέντας διά τήν πλήρη επιτυχίαν της εκφράζω ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου τας εύχαριστίας τοῦ Συμβουλίου της, δηλαδή τῆς ψυχῆς τῆς Έταιρείας.

Προτοῦ προχωρήσω εις τήν εξιστόρησιν τῶν κατὰ τò 1987 έρευνῶν καί άνασκαφῶν τῆς Έταιρείας, κατὰ πανάρχαιον έθος τῆς Πατρίδος, ὀφείλω νά άποτίσω φόρον τιμῆς εις τοὺς εκλιπόντας έταίρους καί συναθλήσαντας, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ σειράν έτών έστήριξαν καί έπλούτισαν τήν ζωήν της.

Κατὰ τὸ ἔτος 1987, ἡ Ἐταιρεία ἐθρήνησε τὸν θάνατον προσφιλοῦς καὶ σεβαστοῦ συνεργάτου, ἀμα δὲ καὶ ἐπιφανοῦς πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ εὐεργέτου τῆς Πατρίδος, τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου. Τὰ τῆς ζωῆς του ἐν γένει θὰ λεχθῶν προσεχῶς ὑπὸ τῶν συναδέλφων του. Ἐδῶ θὰ ἀναφέρω ὀλίγα τινὰ καὶ θὰ ἐπισημάνω μόνον τὸ ἀπύθμενον κενὸν ποῦ ἐδημιούργησεν ὁ θάνατός του εἰς τὴν ζωὴν τῆς Πολιτείας, τῆς λαμπρᾶς καὶ φωτεινῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος μας. Οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων θρηνοῦν τὸν ὁδηγητὴν πατέρα των, οἱ νεώτεροι στεροῦνται τοῦ φωτεινοῦ ἀστέρος ποῦ ἔλαμπε παραδειγματικὰ εἰς τὸ ἀνθρώπινον περιβάλλον, ὅλοι μας ὅμως ἔχουμε παράδειγμα φωτεινὸν ὡς πολιτικὸν ἀστέρα ποῦ δείχνει τὸν δρόμον τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἀνθρωπίνων βλέψεων. Ἡ μνήμη του θὰ μείνῃ εἰς τὴν καρδίαν καὶ τὰς σκέψεις μας.

Θρηνοῦμεν καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἐταίρου μας Χάρη Τούλ, τοῦ μελιχίου Ἀσκληπιάδου, καλλιεργητοῦ τῶν γραμμάτων καὶ θιασώτου τῆς Ἐπιστήμης. Αἰωνία των ἡ μνήμη.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀναφέρω καὶ ἐφέτος ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι τῆς Ἐταιρείας μας διακρίνονται εἰς τρεῖς κατηγορίας: εἰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφὰς ποῦ χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, εἰς ἀνασκαφὰς ποῦ ἐνισχύθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ Νομαρχιακῶν Συμβουλιῶν καὶ εἰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφὰς ποῦ ἐχρηματοδοτήθησαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους πόρους τῆς Ἐταιρείας, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται αἱ χορηγίαι διαφόρων δωρητῶν.

Αἱ χρηματοδοτούμεναι ὑπὸ τῆς Πολιτείας ἀνασκαφαὶ περιλαμβάνουν, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐδηλώθη, τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν ἀνασκαφὴν τῶν μνημείων τῆς Νοτίας τῆς κλιτύος συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, τὸ ἀναστηλωτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴ συντήρησιν τῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἐπιδαύ-

ρου, καί τας στερεωτικὰς ἐργασίας τῆς Κάτω Ζάκρου. Αἱ ἀνασκαφαί καί ἐργασίαι αὐταί γίνονται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μὲ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν καὶ κατεύθυνσιν τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ κ. Μελίνας Μερκούρη καὶ εἰδικῶν Συμβουλίων. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν δίδονται εἰς τὸ κοινὸν κατὰ συχνὰ διαστήματα διὰ τοῦ ἡμερησίου καὶ περιοδικοῦ Τύπου καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐκθέσεις των δὲν συμπεριλαμβάνονται εἰς τὸ Ἔργον. Αἱ γενόμεναι ἐργασίαι εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα ἀναφέρονται περιληπτικῶς εἰς τὸ Ἔργον, διότι ἀνεκοινώθησαν δημοσίᾳ εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συνάντησιν τῆς Θεσσαλονίκης ὁργανωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Βορείας Ἑλλάδος καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (12 - 13 Δεκεμβρίου 1987) καὶ τὰ συμπεράσματα πρόκειται νὰ γίνουσι εὐρύτερον γνωστὰ προσεχῶς. Εἰς τὴν Ὑπουργὸν κ. Μ. Μερκούρη καὶ εἰς τὸν Ὑπουργὸν Β. Ἑλλάδος κ. Στ. Παπαθεμελῆ ὀφείλονται αἱ εὐχαριστίαι καὶ οἱ ἔπαινοι τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τὰς ἀνασκαφὰς αὐτὰς καὶ ἐρεῦνας.

Εὐχαριστίαι ἀκόμη ὀφείλονται εἰς τοὺς δωρητάς, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Ἰδρυμα Ψύχα καὶ τὴν Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου του κυρίαν Χριστίαν Σταθάτου, ὅχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ποὺ παρέχει εἰς τὴν Ἑταιρείαν, ἀλλὰ καὶ διὰ βοήθημα τὰ ποὺ ἀφειδῶς δίδει κατ' ἔτος εἰς ἀρχαιολόγους διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου των. (Βλ. Κατάλογον Πιστώσεων ἐκ Δωρεῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος τεύχους.)

Πρέπει καὶ πάλιν νὰ τονίσω ὅτι αἱ γενόμεναι κατὰ τὸ 1987 ἀνασκαφαί καὶ ἐρευναι ἔφεραν εἰς φῶς τὴν ὅλην ὄψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, μυθολογικῶν ἀκόμη χρόνων μέχρι καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν. Καλύπτουν δὲ ὁλόκληρον τὸν ἐλεύθερον ἑλλαδικὸν χώρον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης πρὸς Βορρᾶν, μέχρι τῆς Κρήτης πρὸς Νότον καὶ ἀπὸ τοῦ

Ἰονίου πρὸς Δυσμάς, μέχρι τοῦ Αἰγαίου συμπεριλαμβανομένου πρὸς Ἀνατολᾶς.

Ἄς στρέψωμεν ἤδη τὴν προσοχὴν μας εἰς τὰς γενομένας ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῦνας κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑταιρείας μας καὶ τὴν συμπλήρωσιν 150 ἐτῶν ἐργασίας καὶ προσφορᾶς εἰς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἐπιστήμην.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Συνεχιόστηκε φέτος με χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Βόρειας Ἑλλάδας ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ἀρχαῖο περίβολο καὶ στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδῆρων ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Χαΐδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχαϊκῆς φάσης τῶν Ἀβδῆρων ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ κοινοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος ἀρχαίων Ἀβδῆρων καὶ Βυζαντινοῦ Πολυστύλου ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ στὰ 1982 - 1984 ἀπὸ τὶς Ἐφορεῖες Κλασικῶν καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς καὶ Καβάλας μὲ εἰδικὲς πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

Ἀρχαία πόλη

Τομέας II - ΕΙ: Τεῖχος

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κινήθηκε μέσα στοὺς διαμορφωμένους ἀπὸ τὸ προηγούμενο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα προβληματισμούς: προώθησε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν θέσει οἱ παλιὲς ἀνασκαφές, ἄφησε ἀνέγγιχτα ἄλλα καὶ τέλος ἔθεσε νέα ἐρωτήματα.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἔρευνα τῆς πορείας τῶν τειχῶν καὶ τὴν ἐξακρίβωση τῆς χρονολογικῆς σχέσης τῶν δύο ἐπάλληλων τειχῶν τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἱκανοποιητικὰ καὶ συμβατὰ μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές (εἰκ. 1). Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης ἔδωσε ἐλάχιστα στοιχεῖα, γιατί στὴ μικρὴ ἔκταση τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος ποὺ κάλυπτε τὸ ἐντὸς τῶν τειχῶν τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης δίπλα στὸ τεῖχος ἐμφανίστηκε ἀμέσως ὁ φυσικὸς βράχος. Στὴν περιοχὴ ἐξάλλου

τῆς πύλης τῆς ἀρχαιότερης φάσης τῶν τειχῶν τὸ τεῖχος ἦταν πολὺ κατεστραμμένο καὶ ἡ ἐπίχωση ἐλάχιστη. Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους ἀποκαλύφθηκε ἕνας ὀρθογώνιος πρόβολος τοῦ τείχους ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῶν τειχῶν μόλις ἐντοπίστηκε. Παρακολογήθηκε στὴ συνέχεια ἡ πορεία τῶν δύο τειχῶν πρὸς τὰ δυτικὰ σὲ ἀπόσταση 20 μ. μετὰ τὸ παλιὸ ἀνασκαφικὸ σκάμμα, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ πρὸς τὰ νότια στροφή, τὴν ὁποία θὰ ἔπαιρναν τὰ τεῖχη ἀκολουθώντας τὴν ἀρχαία ἀκτογραμμὴ.

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο τειχῶν διαπιστώθηκε καὶ στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχειά τους ἡ σχέση ποὺ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές προσδιοριθεῖ: Τὸ ἀρχαιότερο τεῖχος μὲ τὶς μικρὲς πέτρες καὶ τὸ μεγάλο πάχος ἐπικαλύπτεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀπὸ τὸ στενότερο νεώτερο τεῖχος. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης ἔχει, ὅπως καὶ τὸ βόρειο σκέλος τῶν τειχῶν τῆς ἴδιας φάσης, ἐπένδυση ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ του ὄψη χρησιμοποιοῦνται μικρότερες πέτρες ἀκανόνιστου σχήματος μὲ τοιχοδομία ποὺ θυμίζει πολυγωνική. Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἐφέτος εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ ἡ καταστροφὴ τοῦ νεώτερου τείχους. Τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης διαπιστώθηκε ὅτι ἐπικαλυπτόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ γνωστὸ νεκροταφεῖο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕναν ἀποθέτη μὲ πλῆθος μικρογραφικὲς ὑδρίες ριγμένες μέσα σὲ μαῦρο χῶμα ποὺ περιεῖχε ἄφθονη τέφρα, καμένα ὀστά ζῶων ἀλλὰ καὶ θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων (εἰκ. 2). Ἡ χρονολόγησις τοῦ στρώματος αὐτοῦ τὸ ὁποῖο ἐπικάλυπτε ἕνα μέρος τοῦ τείχους δίνει ὡς *terminum ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησις τῆς καταστροφῆς τοῦ νεώτερου τείχους τὸ τέλος 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰῶνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πρώτη μελέτη τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀποθέτη (εἰκ. 3).

Ὁ ἐντοπισμὸς ἐνὸς στρώματος θαλάσσιας ἄμμου μὲ πολλὰ κοχύλια καὶ κεραμεϊκὴ ἀποστρωγγυλεμένη ἀπὸ τὴ θάλασσα

πρόσφερε σημαντικά στοιχεία για τη γειννίαση του νεώτερου τείχους με τη θάλασσα, πράγμα που βεβαιώνει ότι το χειμέριο κύμα έφθανε στη βόρεια παρειά του τείχους ως τον 4ο π.Χ. αιώνα. Άξιοσημείωτη είναι επίσης και η επισήμανση ενός στρώματος πλημμύρας της θάλασσας που κάλυψε κάποτε το έσωτερικό της αρχαίας πόλης και το τείχος της αρχαιότερης φάσης αλλά όχι το τείχος της νεώτερης φάσης. Ο συνδυασμός των αποτελεσμάτων της μελέτης των δειγμάτων των γεωμορφολόγων και των αρχαιολογικών ευρημάτων του στρώματος αυτού της πλημμύρας ελπίζεται να δώσει στοιχεία για την επίδραση των γεωμορφολογικών αλλαγών στα κτιριακά προγράμματα και στην εγκατάλειψη του βόρειου περιβόλου των τειχών της αρχαίας πόλης.

Σχετικά με τη σχέση του περιβόλου με τις λατρευτικές εσχάρες που εμφανίζονται έξω από τα τείχη δεν μπορούν να διατυπωθούν ακόμα ασφαλή συμπεράσματα, παρά όρισμένα νέα ανασκαφικά στοιχεία που προέκυψαν από τη φετινή έρευνα: Συνεχίζοντας την ανασκαφή στην περιοχή της εσχάρας E2 αποκαλύφθηκε μία βαθμιδωτή κατασκευή στη δυτική πλευρά της εσχάρας, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αναβαθμίδες του συνόλου βωμού-εσχάρας (εικ. 4). Μία τρίτη εσχάρα της οποίας τμήμα μόνο αποκαλύφθηκε στην ανατολική παρειά της φετινής ανασκαφικής τομής εντοπίστηκε στα νότια της εσχάρας E1. Με την εσχάρα αυτή (E3) θα μπορούσε να σχετισθεί ο αποθέτης με τις μικρογραφικές υδρίες, ένα μέρος του οποίου έχει πέσει πάνω στο κατεστραμμένο τείχος της νεώτερης φάσης. Ο συνολικός αριθμός των μικρογραφικών υδριών που συγκεντρώθηκε από το τμήμα του αποθέτη που ανασκάφηκε ξεπερνά τις 2000, είναι ωστόσο φανερό από την παρειά της τομής ότι ο αποθέτης εκτείνεται πέρα από τα όρια της ανασκαφικής τομής προς τα βόρεια. Κάτω από αυτόν τον αποθέτη και στο επίπεδο της ευθυνηθρίας του τείχους της νεώτερης φάσης, που είναι θεμελιωμένο

στο φυσικό υπόβαθρο, εμφανίσθηκαν δύο αναβαθμίδες μιᾶς κατασκευῆς προσκολλημένης στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους, ὁ χαρακτήρας τῆς ὁποίας δὲν διευκρινίστηκε ἀκόμα. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μικρογραφικῶν ὑδριῶν στὴν ἔξω ἀπὸ τὸ τείχος περιοχὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν βωμῶν-ἐσχαρῶν καὶ τῶν εἰδωλίων ἐπισημαίνει τὴν παρουσία τῆς λατρείας μιᾶς γυναικείας θεότητας στὴν περιοχὴ αὐτὴ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ εἰδώλια. Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας θὰ ἀποκαλύψει τὴ μορφή καὶ τὸν χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἐκτὸς τῶν τειχῶν ἱεροῦ τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Ἀβδῆρων, ὅπου ἡ λατρεία φαίνεται ὅτι ἄρχισε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα καὶ συνεχίστηκε ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Τέλος ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔδωσε ὀρισμένα νέα στοιχεῖα, χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ νεκροταφείου, πὺ διαδέχθηκε τὰ τείχη στὴν περιοχὴ αὐτὴ. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους πὺ ἐρευνήθηκαν φέτος ἦταν κτερισμένοι, ὀρισμένοι μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως ἡ γυναικεία ταφὴ T14, περιεῖχαν σημαντικὸ ἀριθμὸ κτερισμάτων (εἰκ. 5). Οἱ ταφές εἶναι κατὰ κανόνα ἀτομικοὶ ἐνταφιασμοὶ σὲ κιβωτιόσχημους ἢ κεραμοσκεπεῖς τάφους ἢ ἀπλοὶ ἐνταφιασμοὶ στὸ ἔδαφος. Τὰ παιδιὰ ἐναποθέτονται σὲ πιθάρια (εἰκ. 7) ἢ σὲ ἀπλοὺς ἐνταφιασμοὺς στὸ ἔδαφος. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα κυρίως τῶν τάφων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς προκύπτει μία χρονολόγησι τῶν ταφῶν στὸ τέλος 3ου - ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ τέλος 3ου - ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰῶνα σύνολο ἀγγείων τοῦ τάφου T9 ἢ τὰ χαρακτηριστικὰ Unguentaria τοῦ τάφου T14 ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἕνας τύπος εἰδωλίου πὺ ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο παραδείγματα στὴν παιδικὴ ταφὴ σὲ πίθο T. Ὁ τύπος τῆς γυναικείας αὐτῆς μορφῆς μὲ τὸ ὑψωμένο στὴ χαρακτηριστικὴ λατρευτικὴ στάση δεξιὸ χέρι εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία κυρίως. Τὸ ἀρχέτυπὸ του τοποθετεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, τὰ παραδείγματα ὡστόσο ἀπὸ τὰ

Ἐβδῆρα ὅπως καὶ τὰ ὁμοιά τους ἀπὸ τὴν Τροία καὶ τὸ Πέργαμο χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα. Τὴ χρονολογία αὕτῃ πρέπει νὰ δεχθεῖ κανεὶς μὲ βάση τὰ ἕως τώρα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ὡς τὸ νεώτερο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου.

Χρειαζόνται ὥστόσο περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀρχαιότερου χρονολογικοῦ ὁρίου τῆς νεκρόπολης αὐτῆς τῆς περιοχῆς, καὶ αὐτὰ μόνο ἢ συνέχεια τῆς ἔρευνας ἀλλὰ καὶ ἡ λεπτομερειακὴ μελέτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὕλικου θὰ δώσει.

Τομέας II, K: Νεκροταφεῖο

Συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (τομέας K) τῶν Ἐβδῆρων. (Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας μέχρι τὸ 1985 βλ. E. Skarlatidou, The archaic cemetery of Abdera, Thracia Pontica III, Sozopol, 6 - 12 October 1985, 99 - 108.) Ἐρευνήθηκε τὸ β' (βαθύτερο) ἐπίπεδο τῶν τάφων σὲ τρεῖς τομῆς τῶν προηγουμένων ἀνασκαφικῶν περιόδων καὶ ἔγινε ἐπέκταση τῆς ἔρευνας σὲ πέντε νέες τομῆς. Ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ 97 νέες ταφές, ἀπὸ τις ὅποιες 74 ἐγχυτρισμοί, 9 καύσεις καὶ 14 λακκοειδεῖς ταφές, ποὺ παρουσιάζουν ἀναλογίες καὶ ὁμοιότητες μὲ αὐτὲς ποὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ στὰ προηγούμενα χρόνια (εἰκ. 6). Οἱ ταφές σὲ ἀγγελία ἀνήκουν σὲ βρέφη κυρίως ἢ νήπια, οἱ λακκοειδεῖς σὲ παιδιὰ, ἐφήβους καὶ ἐνήλικα ἄτομα, ἐνῶ ἄλλα ἐνήλικα ἄτομα εἶχαν καεὶ στὸ χωρὸ τοῦ νεκροταφείου.

Γιὰ τοὺς ἐγχυτρισμοὺς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ κατὰ κύριο λόγο ἀμφορεῖς ἢ τμήματα ἀμφορέων καθημερινῆς χρήσης, μερικὰ μικρὰ πιθάρια ἢ πιθαμφορεῖς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀρκετὰ χυτροειδῆ ἀγγελία.

Ἐνα μέρος μόνο τοῦ συνόλου τῶν ταφῶν ἦταν κτερισμένες, κυρίως μὲ μικρὰ ἀγγελία ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια

ἀνατολικο-ιωνικά κυρίως (ταινιωτοὶ κύαθοι, ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, ταινιωτὲς καὶ τύπου «bird-style» κύλικες κ.ἄ.) καὶ κορινθιακὰ (ὕστερο-πρωτοκορινθιακοὶ ἢ «μεταβατικοῦ» τύπου ἀρύβαλλοι).

Μετὰ τῆ φετινῆ ἔρευνα τὸ σύνολο τῶν ταφῶν τοῦ νεκροταφείου ἀνέρχεται σὲ 281, ποὺ καταλαμβάνουν συνολικὰ ἔκταση 857 τ.μ., ἐνῶ ἡ συσχέτισή τους μὲ τοὺς πρώτους ἀποίκους τῆς πόλης, τοὺς Κλαζομενίους, εἶναι πλέον βέβαιη προσδιορίζοντας συγχρόνως καὶ τὴ μακροχρόνια παρουσία τους στὰ Ἄβδηρα.

2. Συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1986 ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἀρχαία Μεσημβρία ἀπὸ τὸν ἐπίτ. ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀ. Βαβρίτσα, στὴ δυτικὴ περιοχὴ τῆς πύλης καὶ κατ' ἐξοχὴν στὸν περιτειχισμένον οἰκισμό, ἐνῶ δὲν πραγματοποιήθηκε, γιὰ τεχνικούς λόγους, ἡ περαιτέρω ἔρευνα στὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δήμητρος.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ (εἰκ. 8), περιοχὴ ἀπ' ὅπου περνοῦσε γιὰ πολλὰ χρόνια ὁ ἀγροτικὸς δρόμος, ἐρευνήθηκε σὲ πλάτος 5 μ. περίπου καὶ βάθος ± 0.80 μ. ὁ χώρος ἕως τὴν προσωρινὴν πρὸς τὴ θάλασσα περίφραξη καὶ ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι τῶν ὁποίων ὁ προσορισμὸς δὲν εἶναι σαφής.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ ἔφερε στὸ φῶς πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (κυάθια, σκύφους, ληκύθια), ἀπὸ μεγαρικὸς σκύφους, ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, ἀρκετοὺς μυκτῆρες ἀπὸ λύχνους, πῆλινα ὑφαντικὰ βάρη, ἀκέφαλο εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς, ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα, χάλκινες αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, σιδερένια αἰχμηρὰ ἀντικείμενα. Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα, ἰδιαίτερα ἀπὸ μεγάλους ἀμφορεῖς, καθὼς καὶ πλήθος ἀπὸ κεράμους στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου.

Ἀνατολική πλευρά τοῦ Π.Ο.

Σε ἔκταση περίπου 500 τ.μ. ἔγινε ἔρευνα στήν ἐξωτ. πλευρά τοῦ ἀνατ. σκέλους τοῦ Π.Ο., ἀπό τόν ΒΑ Πύργο (Π) ὡς τὸ νότιο ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ στὸν κρημνὸ πρὸς τὴ θάλασσα. Ἡ ἀνασκαφεῖσα ἔκταση διαιρέθηκε σὲ 5 τετράγωνα διαστ. 10×10 μ. τὸ καθένα. Ὁ πρῶτος χώρος πρὸς τὴ θάλασσα (εἰκ. 9) χαρακτηρίζεται ΝΑ, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη πρὸς Β ἔκταση τετράγωνα Α, Β, Γ, Δ.

ΝΑ τετράγωνο

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτοῦ τοῦ χώρου φάνηκαν τοῖχοι σὲ βάθος 0.30 μ. ἄσχετοι μεταξύ τους, μικρὸ πρόχειρο λιθόστρωτο σὲ βάθος 0.40 μ., ἀνακατεμένες πέτρες ἀπὸ θεμέλιο(ς). Ἡ ἔρευνα ἐδῶ ἔφθασε σὲ βάθος 0.70 μ. Εὐρήματα: ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, χεῖλος σκύφου μὲ ζωγραφιστὸ μαῦρο ἀνθέμιο, ὄστρακα μελαμβαφῆ, τρία ἀκέραια κυάθια, κομμάτια ἀπὸ μεγαρικοὺς σκύφους, πολλὰ ἀβαφῆ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα κυρίως ἀγγεῖα, κεραμίδια στέγης, πολλὰ χάλκινα νομίσματα, σιδερένια καρφιά.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τετραγώνων Α καὶ Β ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι διαφόρων κατευθύνσεων, τῶν ὁποίων ὁ προσορισμὸς θὰ διασαφηνιστεῖ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας (εἰκ. 10). Στὸ τετράγωνο Γ, ὅπου καὶ ὁ τετράπλευρος χώρος νότια τοῦ Πύργου (Π) (εἰκ. 11) ἀφαιρέθηκε τὸ πρόχειρο πλακόστρωτο. Ἀνατολικά τοῦ τετραπλεύρου χώρου ἐπισημάνθηκε τμῆμα στομίου καμινιοῦ νεωτέρων χρόνων. Τὰ ἐρείπια στὸν χώρο αὐτὸ (εἰκ. 12) θὰ ἐρευνηθοῦν προσεχῶς.

Στὸ τετράγωνο Δ ἀποκαλύφθηκε καμίνι νεωτέρων χρόνων (εἰκ. 13). Ἐπίσης ἦλθε στὸ φῶς ὀρθογώνιος χώρος-δωμάτιο (εἰκ. 14) μὲ καλοχτισμένους τοίχους ἀπὸ τοπικὸ πωρόλιθο. Ἡ ἀνεύρεση πολύχρωμων κονιαμάτων στὸν χώρο αὐτὸ δείχνει ὅτι πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ δωμάτιο μὲ ἰδιαιτέρη σημασία κατὰ τὸν ἀνασκαφέα.

Εὐρήματα: Ὀστρακα ἀπὸ μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, μελαμβαφὴ ὄστρακα ἀπὸ σκύφους, κυάθια, ληχύθους, κύπελλα, πινάκια καὶ ἄλλα ἀγγεῖα. Πήλινες καὶ λίθινες ἀγγύθες, ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων, πήλινο εἰδώλιο πτερωτῆς Νίκης, εἰδώλιο καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, κορμὸς εἰδωλίου μὲ ἱμάτιο, πήλινο κεφάλι γυναικείας μορφῆς, πολλὰς πήλινες χάντρες. Χάλκινα νομίσματα, τρία ἀσημένια λεπτὰ νομίσματα, τρία χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινα ἐλάσματα, χάλκινα καρφιά, αἰχμὲς χάλκινων βελῶν, χάλκινα ἀγκίστρια, μολύβδινα πλακίδια, τεμάχια πόρπης, ὕφαντικὰ βάρη, σιδερένια καρφιά, κρίκοι. Ἐπίσης βρέθηκαν κεραμίδια στέγης.

Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ εὕρεση πολυπληθῶν κονιαμάτων μὲ πλατὺ κυανόχρωμο περιθώριο, τὰ ὅποια ἐλπίζεται μετὰ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ καὶ τὴ συγκόλληση νὰ δώσουν ἔστω καὶ μία μικρὴ εἰκόνα τῆς διακόσμησης τῶν τοίχων.

Ἐξάλλου στὸν περιτειχισμένον οἰκισμὸ ἔγιναν καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες περιορισμένης ἐκτάσεως.

3. Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδον ὁ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Εὐ-ἀγγελος Πεντάζος, λόγῳ ὑποχρεώσεων τοῦ στοῦς Δελφούς, δὲν συνέχισε τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεάτρου στὴ Μαρόνεια. Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὴ συνεργάτιδα τῆς ἀνασκαφῆς, ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Ἡλέκτρα Ἀναγνωστοπούλου.

Οἱ ἐργασίες ἔγιναν σὲ τρεῖς τομεῖς, βόρεια, νότια καὶ νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ Ἱερό.

1. Βόρειον κτίριον

Ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα στὸ κτίριον καὶ διαπιστώθηκε ἡ συνέχεια τοῦ πρὸς Β. Στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα ἐνὸς ὑπαίθριου χώρου ἀνασκάφηκαν τμήματα συνεχόμενων δωματίων πού ἐκτείνονται βορειότερα πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀνα-

σκαφικής τομής. Οί τοίχοι τῶν δωματίων πλ. 0.50 μ., εἶναι θεμελιωμένοι στὸ φυσικὸ βράχο καὶ διασώζονται σὲ ὕψος 0.30-0.50 μ. Στὸν ὑπαίθριον χῶρον παρατηρήθηκε στρώμα λατύπης ἀπὸ γκρίζο ἀσβεστόλιθο καὶ μάρμαρο καὶ βρέθηκαν κυκλικὴ ἐσχάρα καὶ ἀγωγὸς μῆκ. 3.70 μ., πλ. 0.20 μ., βάθους 0.14 μ., κατασκευασμένοι μὲ μικρὰς πλάκες καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς ΝΔ. Στὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων στέγης, ὄστρακα ἐλληνιστικῶν ἀγγείων, σιδερένια, χάλκινα καὶ μολύβδινα μικροαντικείμενα καθὼς καὶ ἓνα ἀσημένιο καὶ 23 νομίσματα. Ἀπὸ τὰ νομίσματα τὰ περισσότερα εἶναι Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ.· ὑπάρχουν ἐπίσης νομίσματα Ὁρθαγορίας, Ἀργίλου, Λυσιμάχου καὶ Ἀβδήρων 240 - 202 π.Χ.

2. Νότιο κτίριο (εἰκ. 15)

Ἐπεκτάθηκαν πρὸς τὰ Α, Δ καὶ Ν οἱ περυσινὲς τομῆς νότια τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τμήμα κτιρίου παράλληλου πρὸς τὸ Ἱερό καὶ διευκρινίστηκαν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ οἱ χῶροι τοῦ κτιρίου ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ μέχρι τώρα.

Ἐρευνήθηκαν τρία δωμάτια καὶ μέρος τριῶν ἀκόμη δωματίων μὲ δύο καλοδιατηρημένα κατώφλια καὶ τοίχους ἐπιχρισμένους μὲ κονιάματα ποὺ ἀπομιμοῦνται πλίνθους μαρμάρου. Τὸ κτίριο συνεχίζεται πρὸς τὰ Ν καὶ Δ.

Σὲ ὅλους τοὺς χῶρους βρέθηκε πλούσιο σὲ εὐρήματα στρώμα καταστροφῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεραμίδια στέγης ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφεραν σφραγίδα, βρέθηκαν μαρμαρίνος κιονίσκος περιρραντηρίου, μαρμαρίνο ἐπίκρανο παραστάδας, τμήμα μαρμαρίνου ἀρράβδωτου κίονα, ἀρκετὰ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα, κυρίως ἄωτα σκυφίδια, πινάκια, πυξίδες, οἰνοχόες, ἀλατιέρα, λυχνάρι, θήλαστρο, ἓνα ἀγγεῖο μέτρησης στερεῶν καὶ ἓνα θυμιατήρι.

Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ ἀβαφή καὶ μελαμβαφή ὄστρακα καὶ ἀπὸ τμήματα εἰδωλίων. Ἀνάμεσα στὰ εἰδώλια

ξεχωρίζουν τὰ εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν, φτερωτῶν μορφῶν καὶ δύο γυναικείες προτομές. Ἴδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς πήλινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης καθισμένης σὲ βράχο, μὲ σωζ. ὕψος 0.68 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σιδερένια, μολύβδινα καὶ χάλκινα μικροαντικείμενα, βρέθηκαν καὶ 61 χάλκινα νομίσματα μεταξὺ τῶν ὁποίων Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., Ὀρθαγορίας, Αἴνου, Ἀργίλου, Σεύθου ΙΙΙ, Ἀδαίου τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ Φιλίππου Ε'.

3. ΝΑ κτίριο (εἰκ. 16)

Σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀνατολικά τοῦ νότιου κτιρίου, ἀποκαλύφθηκαν σὲ μῆκος 28.30 μ. τὸ βόρειο τμήμα κτιρίου μὲ προσανατολισμὸ ΒΔ - ΝΑ. Τέσσερις μεσότοιχοι κάθετοι στὸν ἐξωτερικὸ βόρειο τοῖχο χωρίζουν τὸ κτίριο σὲ τέσσερα ὀρθογώνια διαμερίσματα. Στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κτιρίου ὑπάρχει δωμάτιο διαστ. 5.35 × 3.80 μ. Τὸ κτίριο συνεχίζεται πρὸς τὰ Α καὶ Ν. Οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ χρωματιστὰ κονιάματα ποῦ ἀπομιμοῦνται πλίνθους μαρμάρου καὶ τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ἀπὸ πατημένο πηλὸ βρῖσκεται 0.80 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ νότιου κτιρίου.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα σημειώνονται μαρμάρينو δωρικὸ κιονόκρανο καὶ μαρμάρينو κατώφλι, σπασμένο καὶ μετακινημένο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση. Βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα κονιαμάτων ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου καὶ 46 χάλκινα νομίσματα, Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., Ὀρθαγορίας, Ζώνης, Φιλίππου Ε'.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα εὐρήματα στὰ στρώματα καταστροφῆς, τὰ κτίρια γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ καταστράφηκαν καὶ ἐγκαταλείφθηκαν ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

4. Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἀπὸ τὴ 12ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας καὶ μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐφόρου Ἀρ-

χαιοτήτων κ. Χ. Μπακιρτζή ή ανασκαφή στη Σύναξη Μαρωνείας, πού έντάσσεται στό πρόγραμμα του Υπουργείου Έθνικης Οικονομίας για την ανάπτυξη του ΝΑ τμήματος του Νομού Ροδόπης. Η φετινή ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από το Νομαρχιακό Ταμείο Ροδόπης μέσω της Αρχαιολογικής Έταιρείας και από το Υπουργείο Βόρειας Ελλάδας. Στη Σύναξη, 7 χλμ. ανατολικά της Μαρωνείας, αποκαλύφθηκε κατά τις προηγούμενες δύο ανασκαφικές περιόδους (1985 και 1986) Ιουστινιάνεια τρίκλιτη βασιλική με έγκάρσιο κλίτος, το ανατολικό τμήμα της οποίας είναι καμωμένο με έργασμένα μάρμαρα αρχαιότερων ρωμαϊκών κτιρίων. Στα έρείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής ιδρύθηκε στους μεσοβυζαντινούς χρόνους μονή, της οποίας αποκαλύφθηκαν δύο πτέρυγες δωματίων, υπαίθρια αύλη και το καθολικό. Τα εύρηματα και συμπεράσματα της φετινής περιόδου έχουν ως εξής:

Α. Προσκολλημένο στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα ανασκάφηκε παρεκκλήσι (διαστ. 5.30 × 5.30 μ.) (είκ. 17), του οποίου το πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο διατηρείται κατά μεγάλο τμήμα: συνεχόμενοι σφηρικοί τροχοί, πού περιέχουν ρόδακες με σταυροειδή κοσμήματα και στα ένδιάμεσα ισόπλευροι ρόμβοι. Το θέμα περιβάλλεται από πλαίσια και έξωτερική ταινία με κισσόφυλλα (είκ. 19). Το κατά τι ύπερψωμένο δάπεδο της ήμικυκλικής κόγχης (άνοίγματος 1.50 μ. και βάθους 1.53 μ.) είναι καλυμμένο με μαρμάρινες πλάκες. Τα χρησιμοποιημένα ως άγια τράπεζα και εύρεθέντα κατά χώραν spolia (άνεστραμμένη βάση κίονος και σπασμένος πεσσίσκος τέμπλου) δηλώνουν χρήση του παρεκκλησίου και μετά κάποια καταστροφή του παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος. Το παρεκκλήσι στεγαζόταν με χαμηλό θόλο, του οποίου το κεντρικό τμήμα βρέθηκε μέσα στην επίχωση του παρεκκλησίου. Η επίχωση άπετελείτο από σπασμένα μεγάλα άγγεϊα, άμφορείς κυρίως, οι όποιοι είχαν τοποθετηθεί ως γέμισμα της θολοδομίας.

Β. Ἡ νότια πτέρυγα τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς καταλαμβάνει τὸ νότιο κλίτος καὶ τὸ νότιο περὺγιό τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χώρους. Ὁ α' πρὸς Δ χώρος (δωμάτιο Α, διαστ. 5×3.80 μ.) εὐρισκόμενος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος καὶ δίπλα στὴν κεντρικὴ δυτικὴ πύλη φέρει κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς κτιστὸ ἔδρανο καὶ στὸ μέσον τῆς βόρειας πλευρᾶς παραστιὰ (τζάκι). Δύναται νὰ χαρακτηρισθῆί ὡς «θυρωρεῖον» ἢ «ξενών» τῆς μονῆς. Δίπλα στὸ δωμάτιο αὐτὸ βρέθηκε ὑπόστεγο Β γιὰ τὴ φύλαξη γεωργικῶν ἐργαλείων καὶ ἀμέσως ἔπονται τρία δωμάτια Γ, Δ καὶ Ε, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικότερο εἶναι τὸ Ε, ποῦ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὸ νότιο περὺγιό τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 18). Στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου αὐτοῦ σώθηκαν ὑπολείμματα κτιστῆς βάσης ἐπιμήκους τράπεζας καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὴ βάσεις κτιστῶν θρανίων· στὴν κορυφὴ τῆς τράπεζας κτιστὸς μὲ spolia ὁ θρόνος τοῦ ἡγουμένου. Τὸ δωμάτιο εἶχε δύο εἰσόδους, στὴ ΒΔ καὶ ΒΑ γωνία, πρὸς τὴν ὑπαίθρια αὐλὴ καὶ ἔναντι εὐρισκόμενες πρὸς τὶς εἰσόδους τοῦ καθολικοῦ. Ἡ αἴθουσα φέρει, ὅπως ὅλες οἱ μοναστηριακὲς «τράπεζες», ἀψίδα, ποῦ ἐδῶ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ νότια ἀψίδα τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἐχοντας ἀναγνωρίσει στὸ δωμάτιο Ε τὴν «τράπεζα» τοῦ μοναστηριοῦ εἶναι εὐκόλο νὰ δώσει κανεὶς στὰ δύο διπλὰ συνεχόμενα δωμάτια Γ καὶ Δ χρήσεις «μαγειρείου» καὶ «ὀψοφυλακείου», διάρθρωση γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα βυζαντινὰ μοναστήρια. Συνεπῶς ὁ ιδιαίτερα πλατὺς (1.50 μ.) διαχωριστικὸς τοῖχος ἀνάμεσα στὸ «μαγειρεῖο» καὶ στὴν «τράπεζα» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆί ὡς ἔχων δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, ὅπου ἐτοποθετοῦντο τὰ σκουτελοπίνακα κατὰ τὶς ἐστιάσεις τῶν μοναχῶν.

Γ. Φέτος διαπιστώθηκαν ἐπίσης τὰ ἐξῆς:

α) Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ νότιου περὺγιου τοῦ ἐγκάρ-

σιου κλίτους τῆς βασιλικῆς συλημένος μαρμαροσκεπῆς τάφος παλαιοχριστιανικῶν χρόνων με δρόμο καὶ σκαλοπάτια πρόσβασης· β) τὸ βόρειο πτερύγιο τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι ὁμοιο στὴν κάτοψη με τὸ νότιο καὶ ἦταν ἐνσωματωμένο στὸ βυζαντινὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα· γ) ἡ κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα τοῦ βυζαντινοῦ καθολικοῦ θεωρηθεῖσα ὡς «τράπεζα προσφορῶν» κατασκευὴ (Ἔργον 1986, σελ. 47) εἶναι κτιστὸς τάφος κάποιου ἡγουμένου. Ἔγιναν ἐπίσης ἀποχωματώσεις ἐπιφανειακῶν στρωμάτων στὴ βόρεια πτέρυγα δωματίων καθῶς καὶ ἐπιμέρους ἔρευνες γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Δ. Ἐξω τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου συνεχίσθηκε ἡ ἀπομάκρυνση λίθων καὶ ἡ κοπή πουρναριῶν ἀπὸ τὸ συγκρότημα λιμενικῶν ἀποθηκῶν στὴν παραλία τῆς Σύναξης (Ἔργον 1985, σ. 13), ἐντοπίστηκε στὴ θέση «Γκιβγκίρι», μέσα στὸν αὐλῶνα τῆς Σύναξης καὶ βόρεια τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου, ὕδραγωγεῖο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, καὶ ἐρευνήθηκαν ἐρείπια στὶς θέσεις «Πόρτα», κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ «Μικρὸς Σουλεμές» τοῦ «Σαρῆ Καγιά», καὶ «Γιαχανοῦ ἢ βρύση», στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση με τὴ ζωὴ κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ μεσαιωνικοὺς χρόνους στὴν ἐρημικὴ σήμερα Σύναξη.

5. Με ἐπιτυχία συνεχίστηκαν ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ Βυζ. Ἀρχαιοτήτων κ. Θεολόγο Ἀλιπράντη καὶ κατὰ τὸ 1987 οἱ ἔρευνες στὸν Ἁγ. Χαράλαμπο τῆς Μαρωνείας.

Με τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἀκόμη περισσότερο σὲ ἔκταση ἡ ἔρευνα, με ἀποτέλεσμα νὰ ἔλθει στὸ φῶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐρειπίων τῆς νεώτερης ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ ὕψος 2 - 2.50 μ. Τὰ νέα στοιχεία ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ διευκρινισθοῦν τὸ σχέδιο καὶ ἡ μορφή τῆς μεταγενέστερης αὐτῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἀνήκει

στὸν τύπο τοῦ τετρακονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἐξελιγμένης μορφῆς, ὅπως εἶναι ἡ παρὰ τὸ Βαγιάτι πρὸς Α τῆς Μ. Πεντέλης εὐρισκομένη Φραγκοκκλησιά.

Εἰδικότερα ἀποκαλύφθηκε ἐντελῶς ὁ νάρθηκας ποῦ εἶναι κατὰ ἓνα μέρος πλακοστρωμένος μὲ μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, τὸ πρὸς Α ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ νότιου πλάγιου κλίτους μὲ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 20), πρὸ τῆς ὁποίας σώζεται τμήμα τοῦ πλινθόστρωτου δαπέδου, καθὼς καὶ τὸ πρὸς Α μέρος τοῦ μεσαίου κλίτους μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Στὸ βάθος τοῦ ἱεροῦ, ὅπου διαπιστώθηκαν ἵχνη δύο στρωμάτων ζωγραφικοῦ διακόσμου, διαμορφώνεται τὸ ἐν εἶδει μικροῦ θεάτρου σύνθρονο τοῦ ὁποίου σώζονται οἱ τέσσερις βαθμίδες (εἰκ. 21). Ἡ τελευταία βαθμίδα, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας βρισκόταν ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου, δὲν διασώθηκε. Τὸ σύνθρονο, στοιχεῖο παλαιοχριστιανικὸ, ἐνέχει στὴν προκειμένη περίπτωσι ἰδιαίτερη σημασία, μαρτυρεῖ δηλ. ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἦταν ὁ καθεδρικός καὶ κατὰ συνέπεια ἐπιβεβαιώνονται οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίαι γιὰ τὴν ὕπαρξιν τῆς Μητροπόλεως Μαρωνείας κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται καὶ τὰ ἐξῆς: ἀρκετὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ἐφωλωμένων βυζαντινῶν ὀστράκων, θραύσματα τετράγωνης ἀγίας Τράπεζας καὶ μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως θωρακίων, κοσμητῆ, βάσεων κιόνων καὶ κιονοκράνων, καθὼς καὶ ἓνα νόμισμα τοῦ 11ου αἰῶνα.

Παράλληλα μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο ἔγιναν ἐργασίαι στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῆς τοιχογραφημένης ἀψίδας ἐκκλησίας τοῦ 9ου αἰ., τοῦ πρώτου αὐτοῦ καὶ τοῦ πιὸ σημαντικοῦ εὐρήματος τῆς ἀνασκαφῆς, ποῦ βρίσκεται σὲ βάθος 5.50 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς μεταγενέστερης ἐκκλησίας.

Ἰπολείπεται νὰ ἐρευνηθοῦν τὸ βόρειο κλίτος τῆς νεώτερης

ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὰ πιθανὰ λείψανα τῆς τοιχογραφημένης ἐκκλησίας τοῦ 9ου αἰ., ἡ ἀποκάλυψη τῶν ὁποίων θὰ εἶναι πολὺ σημαντικὴ ὅπωςδήποτε γιὰ τὴ Μαρώνια καὶ γενικότερα γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη.

6. Ξανάρχισε φέτος ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ὑπουργείου Βόρειας Ἑλλάδας ἡ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὰ Ρίξια τοῦ Ἐβρου ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Διαμαντῆ Τριαντάφυλλο. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβε μέρος ἡ ἀρχαιολόγος κ. Ντίνα Καλλιντζή.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸ παλαιὸ τετράγωνο E10δ καθὼς καὶ σὲ δύο ἄλλες δοκιμαστικὲς τομὲς ἰκανοποιήθηκε ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους στόχους τοῦ προγράμματος, ποὺ ἦταν ὁ ἔλεγχος τῆς στρωματογραφίας. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ πάχος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπίχωσης δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 - 1.10 μ., χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται βέβαια τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ποὺ εἶναι διαταραγμένο ἀπὸ διάφορες ἐπεμβάσεις. Πιὸ βαθιὰ ἀρχίζουν οἱ ἀλλουβιακὲς ἀποθέσεις τοῦ Ἄρδα μὲ ἄργιλο, ἰλύ, ἄμμο καὶ χαλίκια πάχους πάνω ἀπὸ 13 μ.

Ἀπὸ τίς λιγοστὲς κατασκευὲς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ σκαμμένοι στὸ φυσικὸ ἔδαφος λάκκοι ἀπορριμμάτων ποὺ ἔχουν διάφορα σχήματα (εἰκ. 22). Περιεῖχαν ὄστρακα ἀγγείων, λίθινα ἀντικείμενα, ὅστὰ ζῶων καὶ κομμάτια πηλῶν. Ἄν καὶ δὲν ἐντοπίστηκαν τοῖχοι ἢ πασσαλότρυπες, τὰ ἄφθονα κομμάτια πηλῶν μὲ ἀποτυπώματα κλαδιῶν μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ κατοικιῶν ποὺ εἶχαν κατασκευαστεῖ μὲ πασσάλους, κλαδιὰ καὶ πηλό. Ἄλλο δείγμα οἰκιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τμημα δαπέδου ποὺ ἔχει ὡς ὑπόστρωμα μιὰ σειρὰ μεγάλων χαλικιῶν καὶ ἐπιμελημένη ἐπιφάνεια μὲ παχὺ στρώμα καθαροῦ πηλοῦ.

Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ λίθινα καὶ πήλινα ἀντικείμενα, ὅπως πλάθανα, τριπτῆρες, στυλβωτῆρες, ἐργαλεῖα ἀπὸ πυριτόλιθο

καὶ πῆλινα σφοντύλια, μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεραμεικὴ πού ἀνήκει σὲ ἀμφορεῖς, κρατηρόσχημα μεγάλα ἀγγεῖα, οἶνοχόες, φιάλες καὶ κύπελλα. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων ἔχουν μαῦρο, τεφρὸ ἢ καστανὸ στιλβωμένο ἐπίχρισμα καὶ διακοσμοῦνται μὲ ἐγχαράξεις, ραβδώσεις ἢ αὐλακώσεις, πλαστικὲς ταινίες καὶ κυρίως μὲ ἐμπίεστα γεωμετρικὰ σχέδια. Σὲ μερικὰ ὄστρακα ὑπάρχουν σχηματοποιημένες μορφές πουλιῶν πού ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ τὰ γνώριμα πουλιὰ τῆς Θράκης, τοὺς πελαργούς. Ἡ κεραμεικὴ τῶν Ριζιῶν πού εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ρούσσας, ἀπὸ ἄλλες θέσεις τῆς Θράκης καθὼς καὶ ἀπὸ περιοχὲς τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς νότιας Ρουμανίας (π.χ. Psenicevo, Sava-Conevo, Babadag), χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 9ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Τὸ λεπτὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης στὸν οἰκισμό τῶν Ριζιῶν ἀντιπροσωπεύει περιορισμένη διάρκεια ζωῆς σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ἄγνωστη αἰτία, πιθανόν μιὰ μεγάλη πλημμύρα τοῦ ποταμοῦ, ἀνάγκασε τοὺς κτηνοτρόφους κατοίκους νὰ μετακινηθοῦν σὲ ἀσφαλέστερη περιοχὴ.

Μετὰ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας σὲ τρία σημεῖα, ἐπιβάλλεται ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ ὀριζόντια ἔκταση γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ μέγεθος τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν, ἡ ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, τῆς οἰκοτεχνίας καὶ τὸ φάσμα τῶν ἄλλων δραστηριοτήτων. Μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ πρόσφερε ἐπίσης περισσότερα στοιχεῖα, πού θὰ διαφώτιζαν τὰ προβλήματα τῶν σχέσεων μὲ ἀντίστοιχες θέσεις καὶ πολιτισμούς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς ΒΔ Μικρᾶς Ἀσίας.

7. Ἡ δεύτερη ἀνασκαφικὴ περίοδος στὸν προϊστορικὸ οἰκισμό τῆς Δικέλλης («Ντικίλι-Τὰς») ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη καὶ τοῦ καθηγ.

κ. R. Treuil πραγματοποιήθηκε από τις 7 Σεπτεμβρίου ως τις 2 Ὀκτωβρίου, με τή συμμετοχή εἴκοσι περίπου φοιτητῶν, ἐρευνητῶν καὶ τεχνικῶν Ἑλλήνων καὶ Γάλλων. Οἱ ἐργασίες χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας.

Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ 1986 σὲ κλίμακα 1:500 ἐπεκτάθηκε σημαντικά. Ἐπιπλέον πραγματοποιήθηκε ἓνα καινούργιο σχέδιο τῆς κορυφῆς τῆς τούμπας, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ κλίμακα 1:200. Σκοπὸς ἦταν νὰ προσδιορισθεῖ ἡ θέση καὶ ἡ φύση διαφόρων λειψάνων κτιρίων, προφανῶς νεώτερης ἐποχῆς, τῶν ὁποίων ἡ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ φωτίσει τὴν ἐξέλιξη τῆς τούμπας μετὰ τὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς ἐγκατάστασης.

Συνεχίστηκε ἡ γεωγραφικὴ μελέτη πού εἶχε ἀρχίσει ὁ L. Faugères τὸ 1986, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα με τὴ σύνδεση τῆς μελέτης τοῦ χώρου καὶ τῆς περιοχῆς πού τὸ περιβάλλει. Ἐπίσης αὐξήθηκαν τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς μιᾶς ἀπὸ τις δύο δοκιμαστικὲς τομὲς πού εἶχαν ἀνοιχθεῖ τὸ 1986 στὴ βάση τῆς τούμπας καὶ ἡ ὁποία ὀνομάζεται ἀπὸ δῶ καὶ πέρα τομέας IV. Ἐγινε δυνατὸ ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ νὰ βρεθοῦν στρώματα πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ὑδροφόρου στρώματος καὶ νὰ συλλεγοῦν δείγματα γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἰζηματολογικὴ μελέτη.

Ἡ στρωματογραφία στὸ νότιο τμῆμα αὐτῶν τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν δείχνει ἔντονα τὴν ἐναλλαγὴ ἀρχαιολογικῶν καὶ στρωμάτων ἰλύος. Ὅλα δείχνουν ὅτι οἱ μεταβολὲς τῆς στάθμης τῆς λίμνης ἢ τοῦ ἔλους εἶχαν προξενήσει ἀνάλογες μετατοπίσεις στὸν οἰκισμό, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπεκταθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ξηρασίας ἀλλὰ θὰ μετατοπιζόταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑγρασίας.

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες πραγματοποιήθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα. Ἀνάμεσα στὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα πού ἐναλ-

λάσσονται, κάτω από τους λίθους, με στρώματα ίλύος, όρι-
σμένα φαίνεται να περιέχουν ύπολείμματα στρώματος κατα-
στροφής. Τα λίγα όστρακα που μπορούν να ταυτιστούν μοιά-
ζουν να χρονολογούνται στην πρώιμη Χαλκοκρατία, γεγονός
άρκετά αναπάντεχο σε ένα τόσο χαμηλό ύψόμετρο (53.55
μ.).

Στόν τομέα II που άρχισε να ανασκάπτεται τὸ 1986 κοντά
στη βάση τῆς τούμπας, οί εργασίες συνεχίστηκαν με σκοπό
τὴν εὕρεση ἀρχαιότερων στρωμάτων· παρ' όλα αυτά μέχρι τὸ
ύψόμετρο τῶν 55.20 μ. δὲν βρέθηκαν παρὰ διαταραγμένες
στάθμες.

Στόν τομέα I ὁ κλίβανος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς ἐποχῆς που
εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1972 ἀνασκάφηκε καὶ μελετήθηκε λε-
πτομερῶς. Σὲ ὑψόμετρο 57.24 μ. ἐφανίστηκε τὸ ἀνώτερο
σημεῖο ἑνὸς στρώματος πυρκαγιᾶς παλαιότερης φάσης που
περιεῖχε τμήματα στέγης προφανῶς ἀπὸ ὦμῃ ἀργίλο, ἔντονα
καμένα. Ἀκόμα χαμηλότερα, ἓνα στρώμα ἀπὸ πολὺ μαῦρο
χῶμα καὶ ἓνας σωρὸς ἀπὸ καμένο ἀχυροπηλὸ ἀντιστοιχοῦν
ἴσως σὲ ἓνα παλαιότερο στρώμα πυρκαγιᾶς. Ἡ ἀνασκαφὴ
σταμάτησε σὲ ὑψόμετρο 56.80 μ. περίπου.

Ἀνατολικὰ τοῦ τομέα I ὀριοθετήθηκε μία ἐπιφάνεια
9 × 17 μ. που ὀνομάστηκε τομέας V καὶ προορίζεται νὰ γίνει
ἀντικείμενο μιᾶς ἐκτεταμένης ἀνασκαφῆς· σὲ μία πρώτη
φάση ἀρχισε νὰ ἀνασκάπτεται μόνο μία συνεχῆς ἐπιφάνεια
4 × 17 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα σημαντικοὶ
σωροὶ καμένου ἀχυροπηλοῦ πολὺ διαταραγμένοι ἀπὸ τίς καλ-
λιέργειες, ἀλλὰ που προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὴν κατα-
στροφή κατοικιῶν τῆς Ὑστερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Σ' αὐτὸ
τὸ σημεῖο ἀποκαλύφθηκε σύνολο λειψάνων με συνοχὴ που ἀν-
ταποκρίνεται πιθανὸν στὸ δάπεδο μιᾶς κατοικίας (εἶκ. 23).

Ἀντίθετα, στὸ Β-Δ τμήμα τοῦ τομέα V, ἀμέσως κάτω
ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, ἡ ἀνασκαφὴ συνάντησε τὸ ἀνώτερο
τμήμα ἑνὸς στρώματος πυρκαγιᾶς τῆς Μέσης Νεολιθικῆς

έποχης που φαίνεται να υπόσχεται πολλά. Βρέθηκαν πράγματι πεσμένα και πολύ καμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε πολύ καλή κατάσταση, ώστε έγινε δυνατό να αναγνωριστούν μέσα σ' αυτά τα χαλάσματα πολλά τμήματα τοίχων (εικ. 24). 'Η καθαυτό ανασκαφή αυτής της κατασκευής θα πραγματοποιηθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

8. Συνεχίστηκε και κατά το 1987 η ανασκαφή του Γυμνασίου της αρχαίας Ἀμφιπόλεως (εικ. 25), από την επιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Καλλιόπη Δημ. Λαζαρίδη.

Κατά τή φετινή περίοδο ολοκληρώθηκε ή έρευνα σε βάθος σε όλο σχεδόν τὸ έσωτερικό τής Παλαίστρας και ανασκάφηκε ὁ χώρος βόρεια του κτιρίου, με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα (εικ. 26).

Στήν Παλαίστρα απομακρύνθηκε ή επίχωση από τήν έσωτερική αύλη και από τμήμα τής ανατολικής πλευράς του κτιρίου, μέχρι τὸ παρθένο έδαφος. Έρευνήθηκαν σε βάθος ὁ νότιος και ὁ ανατολικός τοίχος τής αύλης, οί ὁποιοί διασώζονται σε ανώτερο ὕψος 1.90 μ. Κατασκευασμένοι στην υποθεμελίωσή τους, ὅπως και ἄλλοι έσωτερικοί τοίχοι τής Παλαίστρας, από ἄργους λίθους ἐναλλασσόμενους με πωροπλίνθους, σε ἀποστάσεις 1.50 - 1.80 μ., ἔχουν διάταξη σε σχήμα ἄβακα. Στήν ἀνωδομή τους πρέπει να ἔφεραν πωρολιθικό στυλοβάτη και να είναι σύγχρονοι με τούς ισόδομους τοίχους τής αρχικής ἑλληνιστικής φάσης του κτιρίου. 'Η διαφορά τής τοιχοποιίας πιθανότατα οφείλεται στην ἀνάγκη να ισοπεδωθούν οί κλίσεις του φυσικού εδάφους.

Στή ΒΑ γωνία τής αύλης ἀποκαλύφθηκε ἐπίμηκες λάξευμα στο βράχο (διαστ. 4.45 × 0.27 μ. και βάθους 0.45 μ.), τὸ ὁποίο πιθανῶς ἀνήκει στον ἀρχικό ἀγωγὸ τής αύλης.

'Ο κύριος τομέας τῶν φετινῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ὁ χώρος βόρεια τής Παλαίστρας (εικ. 27), ὅπου ἐκτός ἀπὸ τή συνέχιση τής έρευνας του κτίσματος με τίς δεξαμενές, οί ὁποίες ἔχουν

άμεση σχέση με τή λειτουργία τής Παλαίστρας και ενός συνθετου συστήματος άγωγών, άρχισε ή αποκάλυψη ενός νέου σημαντικού κτιρίου.

Τό κτίσμα, πού περικλείει τις δύο δεξαμενές, (συν. διαστ. 15.95 μ. - ό βόρ. τοίχος - × 8.07 μ. - ό ανατ. τοίχος), τό όποίο άρχισε νά αποκαλύπτεται τό 1986, βρίσκεται σέ απόσταση 25 μ. περίπου από τή ΒΔ πλευρά τής Παλαίστρας. Ό βόρειος τοίχος είναι κατεστραμμένος κατά τό μεγαλύτερο τμήμα ανάμεσα στις δύο γωνίες του, ό νότιος σώζεται σέ μήκος 5.60 μ., ό δέ δυτικός σέ μήκος 7.30 - 7.60 μ. Οί τοίχοι πλάτους 0.70 - 0.85 μ. σώζονται σέ ύψος ενός έως τεσσάρων δόμων, με μοχλοβόθρια για τήν τοποθέτηση τών υπερκείμενων δόμων. Οί πωρόπλινθοι, μήκους περίπου 1 μ. και ύψους 0.50 μ., καλοδουλεμένες, με περιτένεια, είναι τοποθετημένες με τό ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας.

Στό έσωτερικό του κτίσματος δημιουργούνται όκτώ χώροι. Στή ΒΔ του πλευρά σχηματίζονται δύο όρθογώνιες συνεχόμενες δεξαμενές και τέσσερεις μικροί χώροι (εικ. 28). Οί δύο δεξαμενές, συνολικών διαστ. 4.60 × 4.50 μ., ίσως νά είναι λουτήρες (έσωτ. διαστ. κάθε δεξαμενής: 3.55 × 1.53 μ.). Οί τοίχοι, πλάτους περίπου 0.50 μ., και επιχρισμένοι με ύδραυλικό κονίαμα σώζονται σέ βάθος 0.42 μ. και φέρουν δάπεδο από πολύχρωμα βότσαλα.

Οί τέσσερεις μικροί χώροι, μήκους 2.05 - 3.30 μ., πλάτους 1.14 - 1.27 μ. και σωζομένου βάθους 0.85 μ., δημιουργούνται στις γωνίες τών στενών πλευρών τών δεξαμενών, ενώ ή χρήση τους είναι ακόμη άσαφής. Πιθανόν νά πρόκειται για τέσσερεις μικρότερες δεξαμενές, δεδομένου ότι βρέθηκε μολύβδινος σωλήνας στή θέση του στο ΒΔ χώρο, ή νά σχημάτιζαν δύο διαδρόμους σέ σχήμα Π, πού νά περιέβαλλαν τις μεγαλύτερες δεξαμενές και νά ήταν στρωμένοι με πώρινες πλάκες από τις όποιες βρέθηκαν αρκετές, όχι όμως στή θέση τους.

Στήν ανατ. πλευρά του κτίσματος δημιουργείται ένας μεγάλος χώρος, μήκους 6.92 μ. και πλάτους 6.67 μ., ο οποίος χωρίζεται στα δύο από τοίχο χτισμένο με το άβακωτό σύστημα τοιχοποιίας. Τόν χώρο διασχίζουν ένας λαξευτός στο φυσικό έδαφος άγωγός, ο οποίος τέμνει τόν ανατ. τοίχο (σε πλάτος 0.85 - 0.70 μ.) και ένας πήλινος άγωγός, που ένώνεται με μολύβδινο σωλήνα, ο οποίος εκβάλλει κάτω από τόν νότιο τοίχο του κτίσματος. Η έρευνα σε βάθος στο έσωτερικό του παραπάνω χώρου δέν προχώρησε.

Η διάταξη τών χώρων του κτίσματος με τις δεξαμενές, σε σχέση με αυτούς της Παλαίστρας, ή τοιχοποιία και τὰ εύρηματα, δείχνουν ότι είναι σύγχρονο με τήν πρώτη οικοδομική φάση της Παλαίστρας, που ανήκει στην έλληνιστική εποχή.

Κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους, στη νότια πλευρά του κτίσματος δημιουργούνται νέοι χώροι ανοιχτοί, οι όποιοι χρησιμοποιούν τήν κλίση του βράχου, από ύλικό σε β' χρήση.

Ένα σύνθετο σύστημα πήλινων (εικ. 29), μολύβδινων (εικ. 28) και λαξευτών (εικ. 27) άγωγών, περιέβαλλε ή διέσχισε τὸ κτίσμα τών δεξαμενών, διοχέτευε νερό στα λουτρά της Παλαίστρας και σε μία επιμήκη κατασκευή ΒΔ του ρωμαϊκού προπύλου και κατέληγε στο μεγάλο αποχετευτικό άγωγό, που δεχόταν και τούς άγωγούς της Παλαίστρας. Ο συλλεκτήριος άγωγός, διαστ. 1.60 × 1.70 μ., του όποιου ή έρευνα είχε αρχίσει από τὸ 1982, είναι χτισμένος από πωρόπλακες και από τις 4 πλευρές και αποκαλύφθηκε σε μήκος 66 μ. (εικ. 30). Έχει κατεύθυνση από Β προς ΝΑ, στην άκρη του δὲ έστριβε προς τὰ Α. Ένας δεύτερος μικρότερος κτιστός άγωγός φάνηκε στα ΒΔ του μεγάλου.

Η επιμήκης πωρολιθική κατασκευή, που αποκαλύφθηκε μεταξύ κτίσματος δεξαμενών και ρωμαϊκού προπύλου Παλαίστρας, πρέπει να ανήκει σε βωμό (εικ. 31). Έχει διαστάσεις 6.10 × 2.64 μ. και σώζεται σε ύψος μιᾶς σειράς δόμων, εκτός από τή ΝΔ πλευρά που διασώζει τρεις πλίνθους και

ἀπὸ τῆ δευτέρῃ σειρά. Στὰ δυτικά τοῦ βωμοῦ ἀποκαλύφθηκαν 4 βάσεις στῆ σειρά, μὲ σιδερένιο κρίκο ἢ μὲ τὸν σύνδεσμο στερέωσής του, ποὺ χρησίμευαν πιθανὸν γιὰ τὸ δέσιμο τῶν ζώων, ἐνῶ στὴν ἀνατ. πλευρὰ του βρέθηκαν ἄλλες 4 βάσεις, μὲ διαμπερεῖς τόρμους, ὅχι ὁμως στῆ θέση τους. Στῆ ΝΔ καὶ ΝΑ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ ἐρευνήθηκαν δύο ἀποθέτες (εἰκ. 31), ὁ ἓνας τετράγωνος (διαστ. 1.40×1.30 μ., βάθους 0.90 μ.), ὁ ἄλλος κυκλικὸς (διαμέτρου $1.75 - 1.82$ μ., βάθους 1.10 μ.), ἐνῶ πιθανὸν ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι. Οἱ ἀποθέτες περιείχαν θραύσματα μεγάλων ἀβαφῶν ἀμφορέων, τμήματα ἀγγείων δυτικῆς κλιτύος καὶ μελαμβαφῶν, ὅστὰ ζώων, κοχύλια, κάρβουνα.

Ἐνας τοῖχος, χτισμένος μὲ ἀβακωτὸ σύστημα τοιχοποιίας, συνέδεε τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν μὲ ἓνα νέο ἐπιμήκης κτίριο (εἰκ. 27, 30), ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὰ ΒΑ τῆς Παλαίστρας, σὲ μῆκος περίπου 20 μ. (εἰκ. 32).

Τὸ ἐξωτ. πλάτος του εἶναι 8.67 μ., τὸ δὲ πλάτος τῶν τοίχων 0.80 μ. Διασώζεται σὲ ὕψος 2.43 μ. ἀπὸ 5 δόμους στῆ ΒΔ πλευρὰ καὶ 0.82 μ. ἀπὸ 2 δόμους στῆ Ν πλευρὰ. Οἱ τοῖχοι εἶναι χτισμένοι μὲ ἐπιμελημένη ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία μὲ περιτένεια. Στῆ ΒΔ πλευρὰ οἱ 3 κατώτεροι δόμοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλίνθους ὕψους 0.40 μ., μὲ ἀναθύρωση στὸ πάχος τους, ὁ 4ος δόμος ἀπὸ ὀρθοστάτες ὕψους 0.87 μ. σὲ διπλῆ σειρά, ὁ 5ος δόμος ἀπὸ στενὲς πάλι πλίνθους, οἱ ὅποιες στὴν ἐπάνω πλευρὰ σχηματίζουν γόμφους γιὰ τὴν ἔνθεσή τους στὴν ἐπόμενη σειρά ὀρθοστατῶν, ποὺ ὁμως δὲν διασώζεται. Στῆ ΝΔ πλευρὰ ἡ δευτέρῃ σειρά τῶν πλίνθων ἔχει μοχλοβόθρια γιὰ τὴν τοποθέτηση καὶ ἄλλου δόμου, ἐνῶ ἡ γωνία εἶναι ἐνισχυμένη μὲ 4 ἐπιμήχεις μεταλλικούς συνδέσμους.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, στῆ ΒΔ γωνία, βρέθηκε τὸ κάτω τμήμα μεγάλου πιθαριοῦ, ἐνῶ σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο, σπόνδυλος δωρικοῦ κίονα. Σὲ ἀπόσταση 3 μ. νότια τοῦ κτιρίου βρέθηκε 2ος σπόνδυλος, ἐνῶ πάνω στὸν μεγάλο ἀποχε-

τευτικό άγωγὸ βρέθηκαν συσσωρευμένοι ἄλλοι 5 σπόνδυλοι δωρικῶν κίωνων (εἰκ. 33). Τὸ μήκος τῶν 7 σπονδύλων εἶναι 0.90 - 1.55 μ., ἡ διάμετρός τους 0.59 μ. κάτω, ἕως 0.50 μ. ἔπάνω. Στους 4 ἀπὸ τοὺς σπονδύλους, σὲ μήκος 0.52 - 0.58 μ. δηλώνονται ἀπλῶς οἱ αἰχμές τῶν 20 ραβδώσεων καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ κατώτερο τμήμα τῶν κίωνων. Ἐξάλλου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου βρέθηκε μέσα σὲ στρώμα καύσης ἀντεστραμμένο δωρικὸ κιονόκρανο. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε στυλοβάτης μὲ δωρικὴ κιονοστοιχία. Οἱ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα του, ὅπως πιστεύει ἡ ἀνασκαφείας, ἐπιτρέπουν τὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ τὸν ξυστὸ δρόμο τοῦ Γυμνασίου, πὺ συνήθως ἔχει μήκος ἑνὸς σταδίου. Ἡ θέση τοῦ ξυστοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν καὶ τὴν Παλαίστρα, δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε ἐνιαῖο ἀρχικὸ σχέδιο.

Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ξυστοῦ, πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε ὑλικὸ του γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ βόρειου ρωμαϊκοῦ προπύλου τῆς Παλαίστρας. Ἐνας σπόνδυλος ἰωνικοῦ κίονα, πὺ βρέθηκε σὲ ἐπίχωση ΝΑ τοῦ κτίσματος τῶν δεξαμενῶν, ἀνήκει πιθανῶς στὸ ἰωνικὸ πρόπυλο.

Τέλος διανοίχθηκε καὶ ἀνασκάφηκε ὁ χώρος Α καὶ Ν τῆς Παλαίστρας καὶ διερευνήθηκε ὁ τοῖχος πὺ εἶναι κάθετος στὴ ΝΔ γωνία τῆς. Εἶναι ἀντίστοιχος τοῦ τοίχου στὴ ΒΔ γωνία, πὺ ἐνώνει τὴν Παλαίστρα μὲ τὶς δεξαμενές καὶ τὸν ξυστὸ, σὰν περίβολος, μὲ τοιχοποιία ἐπίσης σὲ σχῆμα ἄβακος, ὅπως καὶ πολλοὶ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τῆς Παλαίστρας, μὲ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι. Ἐπὶ πλέον νότια τῆς Παλαίστρας διαφαίνεται ἰσόδομος τοῖχος κάποιου ἄλλου κτιρίου, πὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ Γυμνάσιο.

Ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, τὸ Γυμνάσιο Ἀμφιπόλεως εἶναι ἕνα μεγάλο καὶ σημαντικότερο δημόσιο κτιριακὸ σύνολο, κατασκευασμένο σύμφωνα μὲ ἐνιαῖο ἀρχικὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο φαίνεται μέχρι στιγμῆς, ὅτι ἡ Παλαίστρα κατέχει τὴν κεντρικὴ θέση.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ὄστρακα παναθηναϊκοῦ μάλ-
λον ἀμφορέα (εἰκ. 34), μὲ τμημα παράστασης ἀθλητῆ καὶ
ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, πιθανότατα στὸν Ἡρακλῆ, τὰ
ὁποῖα βρέθηκαν σὲ σημεῖο καύσης μεταξύ Παλαίστρας καὶ
ξυστοῦ.

Τέλος ἄρχισαν ἐργασίες συντήρησης τοῦ πυρολίθου, ἀπὸ
τὸν ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα τὰ κτίρια τοῦ Γυμνασίου, τοῦ
ὁποῖου ἡ κακὴ κατάσταση διατήρησης τοῦ λίθου ἐπιτείνεται
ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς. Μεταφέρ-
θηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πὺ κινδύνευαν ἄμεσα ἀπὸ τὴν
ἐκθεσὴ τους στὸ ὑπαίθρο, γιὰ μελλοντικὴ συντήρηση στὸ
Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως. Ἐγίνε συγκόλληση καὶ στερέωση με-
ρικῶν σπονδύλων κιόνων, στυλοβατῶν, βάσεων, τριγλύφων
καὶ τοίχων στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπίσης ἔγιναν τομῆς
καὶ τοποθετήθηκαν σωλῆνες στὴ ΝΑ γωνία τῆς Παλαίστρας
καὶ στὴν πρὸέκταση τοῦ ἀνατολ. ἄκρου τοῦ μεγάλου ἀποχε-
τευτικοῦ ἀγωγοῦ, γιὰ τὴν προστασία τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὶς
βροχοπτώσεις.

Ἐξἄλλου ἔγινε μεταφορὰ ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὶς πρόχειρες
ἀποθήκες τοῦ ἀρχαιολογικοῦ φυλακίου Ἀμφιπόλεως στὸ νέο
Μουσεῖο, καθὼς καὶ ταξινόμηση, ταύτιση καὶ τακτοποίηση
τοῦ ὕλικου.

9. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνέθεσε
κατὰ τὸ 1987 στὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Μπακιρτζῆ
τὴ συνέχιση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τῆς χριστιανικῆς
Ἀμφιπόλεως, πὺ εἶχαν διακοπεῖ τὸ 1983 μὲ τὸν θάνατο τοῦ
ἀειμνήστου Εὐσταθίου Στίκα. Ἡ νέα αὐτὴ περίοδος ἐρευνῶν
τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ἀποτελεῖ τὴν τέταρτη κατὰ
σειρὰ μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα 67 ἐτῶν ἀπὸ τὸ 1920 ἕως
τὸ 1987. Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο (1920) ὁ Εὐστράτιος Πε-
λεκίδης ἀνέσκαψε τὴ βασιλικὴ Α. Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο

(1959 - 1960) ὁ Δημήτριος Λαζαρίδης ἀποκάλυψε τὶς βασιλικὲς Β καὶ Γ, καὶ κατὰ τὶς μακροχρόνιες ἔρευνες τῆς τρίτης περιόδου (1962 - 1981) ὁ Εὐστάθιος Στίκας ὀλοκλήρωσε τὴν ἀποκάλυψη τῶν βασιλικῶν Α, Β καὶ Γ, ἀνέσκαψε τὴ βασιλικὴ Δ καὶ τὸν περίκεντρο ναὸ Ε, ἐνετόπισε τὸ ἐπισκοπεῖον τῆς πόλης, ἐρεύνησε τμήματα τοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ἀποκάλυψε οἰκία ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων ἔξω ἀπὸ αὐτὸν (εἰκ. 35).

Οἱ ἔρευνες καὶ τῶν τριῶν περιόδων εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη σημαντικοῦ γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἀρχαιολογία συνόλου ἐκκλησιῶν καὶ κοσμικῶν κτιρίων μὲ ἐνδιαφέρουσα καὶ πρωτότυπη ἀρχιτεκτονικὴ, λαμπρὴ μαρμάρινη διακόσμηση καὶ ὠραιότατα ψηφιδωτὰ δάπεδα, πού δια φωτίζει καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς καὶ παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Ἡ ταχύρρυθμη ἀποκάλυψη τῶν μνημείων εἶχε δημιουργήσει πολλαπλὲς ἀνάγκες συντήρησης καὶ στερέωσής τους. Ἡδὴ ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας ἀπὸ τὸ 1976 ἕως τὸ 1986 πραγματοποιοῖσε μὲ δικῆς τῆς δαπάνης καὶ μὲ συνεργεῖα συντηρητῶν τῆς (ἐπικεφαλῆς οἱ Γιάννης Δαγκλῆς καὶ Γιώργος Κοτταρίδης) τὴ συντήρησίν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς οἰκίας καὶ τῆς βασιλικῆς Α. Δημιουργήθηκαν ἐπίσης προβλήματα καθορισμοῦ ἰδιοκτησιῶν, ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἀποζημιώσεων. Ἡ βασιλικὴ Δ καὶ ὁ περίκεντρος ναὸς Ε παρέμεναν ἀπροστάτευτοι, ἐνῶ ἡ περίφραξις τῶν ὑπολοίπων ἐκκλησιῶν εἶχε σημαντικὰ φθαρεῖ καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ξύλινα στέγαστρα προστασίας τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς Α. Ἐξάλλου ὑπῆρχαν ἀνάγκες ἀποθήκευσης καὶ προστασίας εὐρημάτων.

Γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους κρίθηκε σκόπιμο καὶ ἀναγκαῖο νὰ μὴν πραγματοποιηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ 1987, ἀλλὰ οἱ δραστηριότητες νὰ ἔχουν ὡς στόχο τὸν καθαρισμό, τὴν προστασίαν καὶ τὴν στερέωσιν τῶν μνημείων.

Μέσα στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ὀλοκληρώθηκε, μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα, ἀπὸ συνεργεῖο ἐργατῶν μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὸν ζῆλο καὶ τὶς ἰκανότητές του ἀρχαιοφύλακα Ἀμφιπόλεως Ἀλέκου Κοχλιαρίδη καὶ τοῦ ἰκανοῦ τεχνίτη ἀνασκαφῶν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας Στέλιου Παπαδόπουλου, ἡ ἐπιμελῆς ἀποψίλωση τοῦ χώρου τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, ἡ περίφραξη τῆς βασιλικῆς Δ καὶ τοῦ περίκεντρου ναοῦ Ε, ἡ συντήρηση τῆς περίφραξης τῶν ὑπολοίπων ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ξύλινων στεγαστρῶν τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς Α, ἡ δημιουργία ἀποθηκευτικοῦ χώρου μέσα στὴν Κοινότητα Ἀμφιπόλεως καὶ ἡ μεταφορὰ σ' αὐτὸν μαρμαρίνων μελῶν καὶ ἄλλων εὐρημάτων ἀπὸ τὸν χώρο τῆς χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Ταυτόχρονα μὲ δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας συνεργεῖο συντηρητῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γιώργο Κοτταρίδη καὶ τὸν Ἡλία Παπαδόπουλο ὀλοκλήρωσε τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου στὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Α.

10. Στὴν Τορώνη τῆς Σιθωνίας, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἰνστιτοῦτο, ἡ Ἀρχ. Ἐταιρεία μὲ τὸν καθηγ. κ. Ἀλέξ. Καμπίτογλου ἄρχισε κατὰ τὸ 1987 τὴ μελέτη καὶ ταξινόμηση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὕλικου.

11. Καὶ κατὰ τὸ 1987 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφές στὴ Ρεντίνα ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Νικόλαο Μουτσόπουλο καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐνετάχθησαν στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας. Δυστυχῶς καὶ κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο δὲν δόθηκαν πιστώσεις ἀπὸ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου, οὔτε ἀπὸ τὸ Α.Π.Θ. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση συνεπῶς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπῆρξε οὐσιαστικὴ· ἦλθε μόνο ἀρκετὰ ἀργά (Ὀκτώβριος 1987). Ἔτσι δὲν κατορθώθηκε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ σχεδίαση τῶν εὐρημάτων

ὅπως καὶ ἡ σχεδίαση τοῦ τμήματος τοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος πού ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ ὄχυρου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ, πού βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου πού δεσπόζει στὴ μοναδικὴ δίοδο ἀπὸ τὸ Στρυμονικὸ κόλπο πρὸς τὴ Μυγδονία. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τοῦ ΕΟΤ, ἐπίσης, κατορθώθηκε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατασκευὴ μικρῆς σιδερένιας γέφυρας στὸν Ρήχιο ποταμό. Ἔτσι ἔγινε εὐκολὰ προσπελάσιμος ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς. Διανοίχθηκε, ἐπίσης, ὁ παλιὸς χωματόδρομος πού ἀπὸ τὴν γέφυρα τοῦ Ρηχίου ὀδηγοῦσε στὸ κτῆμα Οἰκονόμου. Παράλληλα διαμορφώθηκε καὶ ἡ ἐκροτὴ τῆς ἀρχαίας κρήνης Ἀρέθουσας πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ παλιότερη ἀνασκαφῇ.

Στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας κυλάει ὁ Ρήχιος ποταμὸς πού στὴν οὐσία ἐκτελεῖ χρέη ἐκχειλιστῆ τῶν νερῶν τῆς γειτονικῆς Βόλβης πρὸς τὸ Στρυμονικὸ κόλπο. Τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ ἀκολουθοῦσε καὶ ὁ μοναδικὸς δρόμος ἐπικοινωνίας τῆς Μυγδονίας μὲ τίς περιοχὰς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἀκολούθησε, σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, καὶ ἡ Ἐγνατία ὁδός. Ὁ ἱστορικὸς τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Προκόπιος, στὸ ἔργο του «Περὶ κτισμάτων» (IV, 3, 27) μᾶς δίνει μιὰ θαυμάσια περιγραφὴ τοῦ τοπίου, ὅπως διαμορφωνόταν στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Ρηχίου. Ἡ καλλονὴ τοῦ τοπίου παραμένει ἀναλλοίωτη ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα. Στὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπισκεύασε τὰ παλιὰ τεῖχη τοῦ ὄχυρου πολιέματος, πιθανότατα τοῦ Βρομίσκου (Βορμίσκου) καὶ στὸ νέο κάστρο ἔδωσε τὸ ὄνομα Ἀρτεμίσιον. Ἀργότερα, κατὰ τὸν 10ο αἰώνα, μεταφέρεται ἐδῶ καὶ ἡ ἐπισκοπὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ καὶ ὁ ἐπίσκοπος, στὴ νέα του ἔδρα πλέον φέρει τὸν τίτλο: ὁ Λητῆς καὶ Ρεντίνης¹.

1. Ν.Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Ρεντίνα», Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1981, 65 - 72. Τοῦ ἴδιου, «La section macedonienne de la Via Egnatia - Le

Ἡ Βυζαντινὴ Βασιλική

Πολὺ παλιότερα στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας, στὸ ψηλότερο σημεῖο, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ περίγραμμα ναοῦ, ἐξωτ. διαστ. 16.80 × 10.50 μ., μὲ τρεῖς ἡμιεξαγωνικὲς κόγχες νὰ προεξέχουν στὴν ἀνατολική του πλευρά.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε μιὰ κιστέρνα μὲ μῆκος 9.50 μ., πλάτος 3.90 μ. καὶ βάθος 9 μ. Ὁ πυθμένας τῆς εἶχε ἐπιστρωθεῖ μὲ σχιστόπλακες πὺρ οἱ ἀρμόι τους εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα πὺρ προεξείχε ἔντονα. Οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τῆς κιστέρνας καλύπτονταν ἀπὸ ἰσχυρὸ ἐγχόρηγο κονίαμα καὶ ἐπάνω του εἶχαν ἐπικολληθεῖ τεμάχια ὀστράκων ἀπὸ θραυσμένους ὑδροσωλῆνες, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάλληλη πρόσφυση μὲ τὸ τελευταῖο στρώμα τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος πὺρ διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ ἄριστη κατάσταση.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργούς λίθους πὺρ συνδέονται ἐσωτερικὰ μὲ λάσπη. Ἀντίθετα οἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ ἔχουν κατασκευασθεῖ μὲ πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα.

Ἀνασκαφὴ στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ ἀποκάλυψε τὴν ὕπαρξη οἰ-

Bourg de Redina», *Bulletin de l'Institut International des châteaux historiques*. N° 41, 1983, 86 - 99. *Τοῦ ἴδιου*, «Le Bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie», *Balkan Studies*, 24, 1 (Thessaloniki 1983) 3 - 18, εἰκ. 1 - 51. *Τοῦ ἴδιου*, «Ἡ βυζαντινὴ σαρκοφάγος τῆς Ρεντίνας», *Βυζαντιακὰ* 4 (Θεσσαλονίκη 1984) 139 - 158. *Τοῦ ἴδιου*, «La vie quotidienne byzantine fortifiée en vertu des resultats des fouilles» *Βυζαντιακὰ* 6 (Θεσσαλονίκη 1986) 33 - 46. *Πρὸς καὶ τοῦ ἴδιου*, «Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques récentes à la grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications medievaux». *Balkan Studies* 26, 1 (Thessaloniki 1985), 1 - 9, 247 - 259.

κοδομικοῦ συγκροτήματος πού τὸ ἀποτελοῦν στεγασμένοι καὶ ὑπαίθριοι χώροι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ.

Στὰ Β τοῦ ναοῦ, στὸ ἐπίπεδο τμήμα πού μεσολαμβάνει μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὄχυροῦ περιβόλου, ἀποκαλύφθηκε παλιότερα νεκροταφεῖο τοῦ ὁποῖου οἱ τάφοι, ἀπλοὶ κιβωτιόσχημοι, ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀδιαμόρφωτες μακρόστενες σχιστόπλακες. Οἱ τάφοι στὴν περιορισμένη αὐτὴ περιοχὴ ἐπικαλύπτονταν σὲ δύο, τρία καὶ κάποτε σὲ τέσσερα στρώματα.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο προγραμματίστηκε νὰ διερευνηθεῖ ἡ περιοχὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας καθὼς καὶ τὸ μεσημβρινὸ καὶ ΒΔ τμήμα τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν τοιχωμάτων τῆς κιστέρας καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Ἡ θέση αὐτὴ, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, στὸ κέντρο τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, τὴν ἐποχὴ πού ἐπιστημάνθηκε, ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ ἓνα πυκνότατο, ἓνα ἀδιαπέραστο δάσος, πού ἀπέκρυπτε ἀποτελεσματικὰ στὸ ἐσωτερικὸ ἓνα κοίλωμα βαθὺ 4 - 5 μ., σὲ μορφὴ ἐνὸς κρατήρα, στὸ κέντρο ἐνὸς μικροῦ ἐξάρματος. Μετὰ τὴν κοπὴ τοῦ δάσους ἐπιστημάνθηκαν τὰ λείψανα τῆς κεντρικῆς ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδας, γεγονός πού ἔκανε τὸν ἀνασκαφέα νὰ ὑποψιαστεῖ τὴν ὕπαρξη ναοῦ.

Μετὰ τὴν ἀποψίλωση τῶν θάμνων καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐφαρμοστεῖ συστηματικὸς καθαρισμὸς τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους, πράγμα ὅμως σχεδὸν ἀδύνατον γιατί τὸ ριζικὸ σύστημα, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, εἰσχωροῦσε βαθύτατα ἀνάμεσα στὸ φυλλόχωμα, τὰ μπάζα καὶ τὰ χαλάσματα καὶ ὅπως ἦταν φυσικό, εἶχε φέρει μεγάλες καταστροφές στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους καὶ εἶχε συμβάλει ἀποτελεσματικὰ καὶ στὴν ἀποκόλληση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ στὴν καταστροφὴ τους.

Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι ἤδη σὲ βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐπιχώσεως ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ὄστρακα τῆς τελευταίας περιόδου καὶ ἀρκετὰ περιέργες

ἀνακομιδές. Στὴ συνέχεια καὶ μέχρι βάθους 0.50 μ. ἀπὸ τὴ μέση στάθμη τῆς ἐπιχώσεως ἐμφανίζονταν κεραμίδια ἀπὸ τὴν κάλυψη, σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά ἀπὸ τὰ ζευκτὰ καὶ σπαράγματα κονιαμάτων ἀπὸ τὴν τοιχογραφία.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀποκάλυψε τὴ διμερῆ κατασκευὴ τῆς ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδας, πάχους 0.45 μ., ποὺ ἔχει τὴν ἴδια ἡμιεξαγωνικὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια. Ἐνας δεύτερος τοίχος πάχους 0.50 μ. ἀπετελεῖτο ἀπὸ δόμους τραβερτίνη μεγάλων διαστάσεων (ἀπὸ ἀρχαῖο δομικὸ ὕλικό) καὶ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐξωτερικό. Ὅρισμένοι δόμοι εἶχαν διαστάσεις $0.95 \times 0.43 \times 0.15$, $1 \times 0.49 \times 0.30$, $0.76 \times 1.50 \times 0.25$ μ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δεύτερου αὐτοῦ τοίχου διαμορφωνόταν ἡμικυκλικά (ἡμικυλινδρικό).

Σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς κιστέρνας ἀποκαλύφθηκε τραπεζοειδῆς κατασκευὴ μὲ τὴ βάση τοῦ τραπεζίου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Α παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς κιστέρνας. Ἡ τραπεζοειδῆς αὕτη κατασκευὴ, ποὺ εἶναι πιθανότατα ἡ βάση τῆς ὑπερκείμενης Ἀγίας Τραπεζῆς τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἔχει ὕψος 0.75 μ. μεσολαβεῖ μιὰ ἐπίχωση καὶ μετὰ ἀποκαλύπτεται ὁ φυσικὸς βράχος ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ ἡ Α ἀψίδα τοῦ ναοῦ.

Σὲ δύο διαφορετικὲς στάθμες, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας, ἐπιστημάνθησαν δύο φάσεις πλακοστρώσεως, ἀπὸ ντόπιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες.

Στὴ στάθμη τῆς βάσης τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ἐγκάρσια πρὸς τὴ Β πλευρὰ τῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, ἓνα μικρὸ τμήμα τῶν ὁποίων ἐξέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας, πρὸς τὸ ἐσωτερικό, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπό τους ἐπεκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο. Οἱ δύο σκελετοί, ὁ ἓνας πλάι στὸν ἄλλο, εἶχαν κατεύθυνση Δ-Α καὶ διατηροῦνταν σὲ καλὴ κατάσταση. Τὸ τμήμα τῶν σκελετῶν, τὸ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας εἶχε ἐντοιχισθεῖ μέσα σὲ ἀσβεστοκονίαμα. Μὲ προσεκτικότερη

παρατήρηση διαπιστώθηκε πώς οί σκελετοί είχαν αποκαλυφθεί τήν εποχή τής θεμελιώσεως τής βασιλικής, είχαν καθαριστεί και άφεθεί στη θέση τους. Για καλύτερη έδραση του θεμελίου στο φυσικό βράχο και πρόσφυση ισχυρότερη τὸ κατώτερο τμήμα του ανθρώπινου σκελετοῦ εἶχε επικαλυφθεῖ με ισχυρὸ κονίαμα. Ἀντίστοιχη ταφή ἐπισημάνθηκε και στο δεξιὸ μέρος τής ἀψίδας. Και ἐδῶ ὁ τάφος ἦταν μερικῶς λαξευμένος στο φυσικὸ βράχο, με σκελετὸ τοποθετημένο στην ἴδια θέση με κατεύθυνση Δ-Α. Ὅμως στην περίπτωση αὐτή, ὁ σκελετὸς εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του, κατὰ τὴ διάνοιξη του θεμελίου και τὰ ὅστα με μεγάλη προσοχή εἶχαν τοποθετηθεῖ μέσα σὲ κιβώτιο ἀνάμικτα με ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ σύνολο εἶχε γίνει ἕνας κύβος και εἶχε επικαλυφθεῖ με μιὰ τετράγωνη σχιστόπλακα (0.42×0.50 μ.) πὸ ἐπάνω τής ἐδραζόταν ὁ τοίχος τής ἀψίδας.

Ἐξωτερικά, ἐπίσης, ἀνάμεσα στις ἡμιεξαγωνικὲς ἀψίδες τής προθέσεως και τοῦ ἱεροῦ, ἀνασκάφηκαν δύο τάφοι με ὑπερβολικά κατεστραμμένους τοὺς σκελετοὺς.

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε στο μεσημβρινὸ τμήμα μεταξὺ τής κινστέρας και τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου. Τὸ πλῆθος τῶν κιβωτιόσχημων τάφων κατασκευασμένων με μακρόστενες σχιστόπλακες και τοὺς σκελετοὺς τοποθετημένους με κατεύθυνση Δ-Α, δικαιολογεῖ τὴ λειτουργία τοῦ ἰσόγειου αὐτοῦ χώρου τοῦ ναοῦ ὡς ταφικοῦ. Εἶναι σημαντικὴ ἡ παρατήρηση ὅτι ἀνάμεσα στις ταφὲς ἐπισημάνθηκαν και δύο πεζούλια κατασκευασμένα με πέτρες και ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ ἕνα εἶχε τοιχογραφημένη τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τής μακριᾶς πλευρᾶς. Πιστεύεται ὅτι πρόκειται για βάρθρα ἐπάνω στὰ ὁποῖα τοποθετοῦσαν πιθανότατα τὰ ξύλινα φέρετρα ἢ τὰ κιβώτια με τὲς ἀνακομιδές.

Σὲ πολλὲς περιπτώσεις μέσα στοὺς τάφους ὑπῆρχαν ἀγγεῖα και πλάι στο κρανίον βρίσκονταν νομίσματα. Πιὸ συχνὰ ἀγγεῖα ἦταν τοποθετημένα και ἐπάνω στην ἐπιφάνεια τῶν

πλακών που κάλυπταν τους τάφους, όπως και νομίσματα (N9 = 362, N10 = 363, N11 = 364, N12 = 365, N13 = 366, N14 = 367, N15 = 368) (εικ. 36, 37).

Ἡ ανασκαφή συνεχίστηκε στὴ ΒΑ γωνία. Ἐπιφανειακὰ ἀποκαλύφθηκαν ὀρισμένες ἀνακομιδές, κρανία καὶ ὀρισμένα ὄστᾶ (ὅσα εἶχαν ἀπομείνει), προστατευμένα ἀπὸ σχιστόπλακες καὶ πλάι τους θραύσματα ἀγγείων καὶ κάποια κοσμήματα. Καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐπισημάνθηκαν ἀρκετοὶ τάφοι μὲ σκελετοὺς ὅπως ἐπίσης καὶ τμῆμα χτιστῆς βάσεως ποὺ σὲ μιά ἐξωτερικὴ τῆς ὄψῃ ὑπῆρχε ἐρυθρὴ ζώνη, ζωγραφισμένη ἐπάνω στὸ κονίαμα (εἰκ. 38).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ὄστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατορθώθηκε νὰ συμπληρωθοῦν, βρέθηκαν καὶ ὀρισμένα κοσμήματα γυναικεῖα, ἓνα τεμάχιο βραχιολιοῦ ἀπὸ ὑαλομάζα, τεμάχιο χάλκινης ἀλυσίδας πολυκάνδηλου, ἱερὸ κοχλιάριο καὶ πολλὰ θραύσματα λεπτότατων γυαλιῶν ἀπὸ κανδύλες.

Ἡ συστηματικὴ στρωματογραφία κατὰ τὴν ανασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου διευκόλυνε καὶ τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῆς θέσης τῶν νομισμάτων ποὺ χρονολογοῦν τὶς ταφές καὶ ἰδίως τὰ βυζαντινὰ ἀγγεῖα ποὺ τὶς συνόδευαν.

12. Μὲ τὴν ἐξασφάλιση ἐπαρκoῦς οἰκονομικῆς χορηγίας κατὰ τὸ ἔτος 1987 ἡ ανασκαφὴ τῆς Βεργίνας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὁμ. καθηγητῆ κ. Μαν. Ἀνδρόνικου συνεχίστηκε μὲ ἐντονότερο ρυθμὸ καὶ ἀπέδωσε πολὺ γόνιμα ἀποτελέσματα. Ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα χρόνια τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῶν ανασκαφικῶν τομῶν εἶχαν ἡ ἐπίκ. καθ. κ. Στυλ. Δρούγου, οἱ λέκτορες κ. Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη καὶ κ. Παν. Φάκλαρης καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀγγελικὴ Κοτταρίδου καὶ Μπεττίνα Τσιγαρίδα. Ἐκτὸς ἀπὸ μίαν σύντομη ἐρευνητικὴ δοκιμὴ σὲ τύμβο στὴ θέση Βαρκά, 2 χλμ. ΒΔ τοῦ χωριοῦ τῆς Βεργίνας, ὅπου διαπιστώθηκε ὑπαρξὴ λειψάνων τῆς

ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, οἱ ἐργασίες ἐντοπίστηκαν στὴν περιοχὴ τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν, στὰ τεῖχη τῆς πόλης καὶ στὸ νεκροταφεῖο.

Ἀρχαῖκός τάφος. Ὁ νέος «βασιλικός» τάφος

Κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου προσπέλασης τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Κ.Α. Ρωμαῖο, οἱ ὁποῖες ἐκτελοῦνταν ἀπὸ τὴν ΙΖ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, οἱ ἐργάτες κατέστρεψαν μεγάλο τμῆμα λακκοειδοῦς τάφου, ποὺ βρισκόταν σὲ ελάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρεῖα τοῦ δρόμου τοῦ μακεδονικοῦ τάφου. Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ του καὶ ἡ περισυλλογὴ τῶν ὀστράκων ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο-λάκκο τοῦ βου π.Χ. αἰῶνα (540 - 530 π.Χ.), ὁ ὁποῖος περιεῖχε πλούσια κτερίσματα (πήλινα εἰδώλια, ἀττικά καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, χάλκινα ἀγγεῖα καὶ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ κοσμήματα) (εἰκ. 39 - 44). Ἡ ἀνεύρεση τοῦ τάφου αὐτοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ, γιατί εἶναι ὁ πρῶτος τάφος τοῦ βου π.Χ. αἰ. ποὺ ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνασκαφεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας, ὅπου ὡς τώρα εἶχαν ἀνασκαφεῖ τάφοι τῆς πρῶτης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (10ος - 7ος π.Χ. αἰ.) καὶ τάφοι ὄψιμων κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων (4ος - 1ος π.Χ. αἰ.) (καὶ ἀρκετοὶ ρωμαϊκῶν μεταχριστιανικῶν χρόνων). Ἐπειδὴ θεωρήθηκε βέβαιο πὼς ἓνας τέτοιος τάφος δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἀπομονωμένος, ἀποφασίστηκε νὰ ἐρευνηθεῖ ὅλη ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ «τάφου τοῦ Ρωμαίου». Ὁστρακα ἀττικῶν καὶ κορινθιακῶν ἀγγείων τοῦ βου π.Χ. αἰ. ἀφθονοῦσαν στὴν ἐπίχωση τῆς περιοχῆς καὶ μαρτυροῦσαν ὅτι καὶ ἄλλοι ἀρχαῖκοι τάφοι εἶχαν πιθανότατα διαταραχθεῖ. Πραγματικὰ πολὺ σύντομα διαπιστώθηκε ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ταραχῆς. Σὲ ἀπόσταση 4 μόλις μέτρων ἀνατολικά ἀπὸ τὸν «τάφο τοῦ Ρωμαίου» φάνηκαν οἱ πωρόλιθοι ἐνὸς μεγάλου τάφου. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἐπεφύλαξε ἀλλεπάλληλες ἐκπλήξεις

ὡς τῇ στιγμήν πού ἔγινε δυνατό νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου αὐτοῦ, νά βρεθεῖ τὸ ἀνοιγμα τῶν τυμβωρύχων, ἀπ' ὅπου οἱ ἀνασκαφεῖς μπῆκαν στὸ ἐσωτερικό του, ὅπου τοὺς περίμενε ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ εὐχάριστη ἔκπληξη. Εἶναι ἀδύνατο νά δοθοῦν στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔκθεση ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ τάφου.

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τάφου δίνει τὴν εἰκόνα μιᾶς παραλληλεπίπεδης κατασκευῆς μήκους 10.60 - 10.70 μ. καὶ πλάτους 7.50 - 7.95 μ., μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἐγκιβωτισμένος ὁ καμαρωτὸς τάφος. Ὁ τάφος ἀποτελεῖται ἀπὸ θάλαμο μήκους 5.51 μ. καὶ πλ. 4.485 μ. καὶ προθάλαμο μήκ. 2.50 μ. καὶ ὁμοιο μὲ τὸν θάλαμο πλάτους 4.485 μ., πού χωρίζονται ἀπὸ τοῖχο πάχους 0.65 μ. καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ δίφυλλη μαρμάρινη θύρα ὕψ. 3.01 μ., ἡ ὁποία βρέθηκε ὄρθια στὴ θέση τῆς λίγο ἀνοιγμένη (ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τυμβωρύχους βέβαια). Τὸ ὕψος τοῦ τάφου φθάνει τὰ 5.80 μ. Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ στὴν πρόσοψη δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση, ἀλλὰ μόνον ἓνας ἀπλὸς πώρινος τοῖχος, ὁ ὁποῖος στὸ μεγαλύτερό του ὕψος καὶ σὲ ὅλο του τὸ πλάτος καλύπτεται ἀπὸ δεύτερο προστατευτικὸ τοῖχο ἀπὸ μεγάλους πωρολίθους. Ἡ ἐξωτερικὴ θύρα εἶναι ἐπίσης δίφυλλη μαρμάρινη καὶ βρίσκεται ἄθικτη στὴ θέση τῆς (ὅπως τὴν βλέπουμε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό). Στὸν προθάλαμο εἶχαν πέσει χώματα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῶν τυμβωρύχων, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἀπέτυχαν νά δημιουργήσουν ἀνοιγμα στὰ πλάγια τῆς ὀροφῆς, τρύπησαν τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴν του. Στὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ προθαλάμου βρέθηκε σκελετὸς κάποιου πού εἶχε πέσει μπρούμυτα καὶ πού δὲν μπορεῖ νά ἀνήκει παρὰ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους (ἓνας ἄλλος σκελετὸς, ἐπίσης μπρούμυτα πεσμένος, βρέθηκε στὴ θέση ὅπου οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν ἐπιχειρήσει νά δημιουργήσουν ἀνοιγμα ἀφαιρώντας τοὺς λίθους τῆς ὀροφῆς). Τὰ κονιάματα τοῦ προθαλάμου, πολλὰ ἀπὸ

τὰ ὁποῖα εἶχαν πέσει, ὅπως καὶ τοῦ θαλάμου, εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

Ἡ εἰκόνα πού ἀντικρίζει ὁ θεατῆς ἀπὸ τῆ μισοανοιγμένη θύρα τοῦ θαλάμου εἶναι μοναδική. Ὁ πίσω τοίχος τοῦ θαλάμου, ὁ βόρειος, ἔχει πλήρη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση καὶ ἀποδίδει πρόσοψη ἢ ὄψη ἰωνικοῦ κτιρίου (εἰκ. 45 - 46). Ἡ τέλεια διατήρηση αὐτοῦ τοῦ τοίχου, μὲ ἀναλλοίωτο καὶ ὅλο τὸν χρωματικὸ πλοῦτο, εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Στὸ μέσο δημιουργεῖ μιὰ ψευδοθύρα μὲ τὸ κατώφλι τῆς, τὶς παραστάδες καὶ τὸ ὑπέρθυρο, τὴν ὁποία πλαισιώνουν δύο ἰωνικοὶ ἡμικίονες. Δύο ἀκόμη ἰωνικοὶ ἡμικίονες ὑψώνονται στὰ ἄκρα τοῦ τοίχου, στὴ ΒΑ καὶ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου. Ὁ θριγκὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τριταίνιωτὸ ἐπιστύλιο, ζωφόρο μὲ λευκὰ ἀνθέμια σὲ βαθὺ κυανὸ βάθος, γεισηπόδες καὶ γείσο. Στους δύο τοίχους, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, ὑπάρχουν δύο ψευδοπαράθυρα μὲ δίφυλλα, μαρμάρινα (ὑποτίθεται) καλύμματα.

Στὸ ἀνατολικὸ μετακίονιο (δεξιὰ στὸν θεατῆ πού στέκεται στὴ θύρα τοῦ προθαλάμου) ἀκουμπᾷ ὁ μνημειακὸς μαρμάρινος θρόνος (εἰκ. 47 - 48), μοναδικὸς τόσο γιὰ τὸ μέγεθός του (ὑψ. 2.01 μ., πλ. 1.18 μ.), ὅσο, καὶ προπάντων, γιὰ τὴν ὑπερβολικὰ πλούσια κόσμησή του, ἢ ὁποία καλύπτει ὅλες τὶς ὀρατὲς ἐπιφάνειές του: στὰ πόδια του ὑπάρχουν ἀνάγλυφες ἑλικες καὶ ἀνάγλυφα ἐπίχρυσα ἀνθέμια, ἐνῶ ἄλλα τμήματα καλύπτονται μὲ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα. Στὴν πρόσθια ὄψη, ἀνάμεσα στὰ πόδια, ὑπάρχει ζωφόρος μὲ ἀνάγλυφους ἐπιχρυσωμένους γρύπες πού σπαράζουν ἐλάφι καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν ταινία μὲ κλάδους κισσοῦ. Ὅμοια ζωφόρος μὲ λέοντες καὶ γρύπες καὶ ἐπάνω ἀπ' αὐτὴν δύο γυναικεῖες γραπτὲς μορφὲς πλαισιώνουν τὸ «μακεδονικὸ» ἀστέρι στὴν πλάγια πλευρά. Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐρεισίνωτου καὶ στους βραχίονες τοῦ θρόνου μὲ μικροὺς διαχωριστικοὺς κιονίσκους δημιουργοῦνται σὲ δύο ζῶνες κενὰ διάχωρα, στὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένες μι-

κρές ολόγλυφες μαρμάρινες σφίγγες στην κάτω ζώνη και γυναικείες μορφές στην επάνω, οι οποίες με το ύψωμένο άριστο χέρι τους στηρίζουν, υποτίθεται, τόν υπερκείμενο κανόνα. Στο έρεισίσινωτο, μέσα σε ανάγλυφο-γραπτό πλαίσιο από ένα συνεχές κόσμημα έλισσόμενων καυλών, υπάρχει μιὰ θαυμασία ζωγραφική παράσταση: ὄρθιοι επάνω στο ἄρμα εικονίζονται ὁ Πλούτων καὶ ἡ Περσεφόνη σε μετωπική στάση, ἐνῶ τὰ ἄλογα τοῦ τεθρίππου ἀνοίγουν πρὸς τὰ δύο πλάγια, γιὰ νὰ μὴν καλύπτουν τίς δύο θεϊκὲς μορφές. Ἡ διατήρηση τοῦ «πίνακα» εἶναι πολὺ καλὴ καὶ μόνο μερικὰ στίγματα, ἀπὸ ἄγνωστο ἀκόμη λόγο, ἀλλοιώνουν κάπως τὴν εἰκόνα. Εἶναι περιττὸ νὰ τονιστεῖ ἡ σημασία τοῦ νέου ζωγραφικοῦ εὐρήματος τῆς Βεργίνας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ «πίνακα» τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς ποὺ ἔχει σωθεῖ (εἰκ. 49).

Μπροστὰ στὸν θρόνο ὑπάρχει ὁ «θρῆνος» καταστόλιστος καὶ αὐτὸς μὲ γραπτὴ καὶ ἀνάγλυφη ἐπίχρυση κόσμηση. Ἐπάνω στὸν θρόνο βρέθηκε ἡ μαρμάρινη πλάκα ποὺ κάλυπτε τὴ μαρμάρινη λάρνακα, ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἄδειασε ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους, τοποθετήθηκε μὲ τὸ πλευρὸ της μπροστὰ ἀπὸ τὸν «θρῆνο». Τόσο στὸ κάλυμμα, ὅσο καὶ στὰ τοιχώματα τῆς λάρνακας σώζονται τὰ χρώματα τῆς πορφύρας ποὺ κάλυπτε τὰ ὀστά.

Οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν συλήσει μὲ ἐπιμέλεια τὸν τάφο καὶ μόνο μερικὰ ἀλάβαστρα καὶ τὰ ὄστρακα συντριμμένων ἀγγείων ἄφησαν σκορπισμένα στὸ δάπεδο. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτὰ διαπιστώνεται ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῶν ἀγγείων μὲ τὰ ὁποῖα κτέρισαν τὸν νεκρὸ. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ὑπῆρχε «ἐλευσινιακὴ» παράσταση (Τριπτόλεμος κλπ.) καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὸν «ζωγράφο τῶν ἐλευσινίων» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη (εἰκ. 50). Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἔχουμε ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου γύρω στὰ 340 π.Χ. Ἡ ἐπιβεβαίωση γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ

τάφου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ «ζ. τῶν ἐλευσινίων», σ' αὐτὴ τὴν περίοδο (γύρω στὸ 340 π.Χ.) μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ καὶ σ' ἓνα ὄστρακο παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸν τάφο καὶ πρέπει νὰ ἀνήκει στὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ, ὅπου σώζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος ΛΥΚ καὶ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα Λυκίσκο (344 π.Χ.).

Ἔτσι ὕστερα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου ἔχουμε ἓνα ἀκόμη παράδειγμα πρώιμου καμαρωτοῦ τάφου ποὺ βεβαιώνει ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν καμαρωτῶν τάφων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἦταν λανθασμένη, ὅπως ὑποστήριξε σὲ ὅλα του τα δημοσιεύματα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1977 ὁ καθηγητὴς Μαν. Ἀνδρόνικος (καὶ σὲ ἄρθρο του ποὺ δημοσιεύεται στὸν τόμο τοῦ 1987 τοῦ BSA). Ἀκόμη ἀποδείχνει πόσο ὀρθὴ ἦταν ἡ κρίση τοῦ ἀείμνηστου Ἰ. Τραυλοῦ, ὅτι κάποτε βρῖσκουμε τὸ πρῶτο παράδειγμα καὶ μόνον ὅταν βροῦμε τὸ δεύτερο μποροῦμε νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ πρῶτο γιὰ σύγκριση.

Ἔχουμε ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει σὲ γυναίκα. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι σ' αὐτὸν ἔγινε μιὰ μόνον ταφή καὶ ὁ τάφος σφραγίστηκε μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπιδεχόταν ἀνοιγμα. Τὸ μέγεθος, ἡ πολυτέλειά του, ἡ ἐξαιρετικὰ φροντισμένη κατασκευὴ του, ὁ πλοῦτος τῶν κτερισμάτων (ποὺ συμπεραίνεται ἀπὸ ἴχνη ποὺ διακρίνονται στοὺς τοίχους τοῦ θαλάμου) καὶ τέλος ὁ μοναδικὸς του θρόνος ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο βασιλικό. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ὁ καθηγ. Μαν. Ἀνδρόνικος νομίζει ὅτι ἡ πιθανότερη ὑπόθεση γιὰ ταυτότητα τῆς νεκρῆς εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Εὐρυδίκη, τὴ μητέρα τοῦ Φιλίππου, τῆς ὁποίας δύο τουλάχιστον ἀναθήματα στὴν πόλη τῶν Αἰγῶν εἶναι βεβαιωμένα ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση τῶν ἐνεπίγραφων βάσεων τους.

Θέατρο

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδον ἔγινε στὸ ἀρχαῖο θέατρο ἐργασία μικρῆς ἔκτασης μὲ σκοπὸ νὰ διευκρινιστοῦν ἐρωτήματα, ὅπως ἡ θεμελίωση τῆς σκηνῆς, στὸ τμήμα ποὺ σώζεται σήμερα, καθὼς καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τῆς Ἀνατολικῆς Παρόδου καὶ τοῦ χώρου βόρεια αὐτῆς. Διαπιστώθηκε ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι τὸ ἔδαφος στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ θεάτρου εἶναι ἐπικλινὲς μὲ κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ γεγονός αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸν λόγον ἐξαιτίας τοῦ ὁποῖου τὰ θεμέλια τῆς Σκηνῆς παρουσιάζουν αὐτὴ τὴ μορφή. Ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ γωνία καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἡ θεμελίωση γίνεται ἀμέσως μὲ τὸν πρῶτον δόμον, στὸ κέντρο τοῦ νότιου τοῖχου τῆς Σκηνῆς ἡ ἴδια ἡ θεμελίωση γίνεται βαθύτερη μὲ μιὰ δευτέρην σειρά λίθων.

Τύμβος καὶ Μακεδονικὸς τάφος μὲ ἰωνικὴ πρόσοψη στὰ ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου Βεργίνας

Στὸ τέλος Αὐγούστου ἄρχισε ἡ ἔρευνα ἐνὸς τύμβου στὶς ΒΑ παρυφές τοῦ χωριοῦ καὶ πολὺ κοντὰ στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τῆς Βεργίνας. Ὁ τύμβος ἦταν σχετικὰ χαμηλὸς καὶ μὲ διαμέτρους στὴ βάση του 20 μ. καὶ 28 μ. περίπου. Στὸ δυτικὸ τοῦ τμήματος, ὅπου ἀρχικὰ φαινόταν ὁ κρατῆρας ἀπὸ κάποια παλιότερη ἐπέμβαση, βρέθηκαν σὲ βάθος 6 μ. περίπου τὰ εἰσώτια ἐνὸς Μακεδονικοῦ τάφου μὲ ἰωνικὴ πρόσοψη (εἰκ. 51), ὅπως φανερόνουν τὰ λίγα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ διασώθηκαν. Τὸ οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν θάλαμον καὶ τὸν προθάλαμον, ἐνῶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕνα χωρὸ στὸν ἄλλο γινόταν μὲ μαρμάρινη πόρτα, ὅπως δείχνουν τὰ μικρὰ θραύσματα τῆς μαρμάρινης θύρας ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν θάλαμον. Στὴν πρόσοψιν ὑπάρχουν τέσσερις ἰωνικοὶ ἡμικίονες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώθηκε τὸ κάτω μέρος μὲ τίς χαρακτηριστικὰς ἰωνικὰς βάσεις. Στὴν εἴσοδον τοῦ τάφου δὲν ὑπῆρχε μαρμάρινη πόρτα, παρὰ μόνον πώρινοι γωνιόλιθοι, ποὺ προ-

στάτευαν τὸ ἄνοιγμα καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζεται ὁ κατώ-
τερος (εἰκ. 52). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου τὸ δάπεδο καὶ τῶν
δύο χώρων σώζεται σὲ καλὴ κατάστασι καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ
ἓνα χοντρὸ κόκκινο κονίαμα. Οἱ διαστάσεις τοῦ μνημείου εἶ-
ναι χαρακτηριστικῆς· πρόκειται γιὰ ἓνα μακρόστενο κτίριο μὲ
ξεχωριστὴ ἔμφασι στὴν πρόσοψιν: τὸ γενικὸ μῆκος τοῦ ἐσω-
τερικοῦ τοῦ τάφου εἶναι 8.50 μ. καὶ τὸ πλάτος 3.85 μ.
Ἐντὶς τοῖς ἄνωγ. διαστάσεις τοῦ εἶναι 10 μ. μῆ-
κος καὶ 5 μ. πλάτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψιν, ποὺ ἔχει μῆκος
6 μ.

Κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς πρόσοψιν τοῦ τάφου εἶναι οἱ
βάσεις καὶ τὰ μισὰ κιονόκρανα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μόνον
ἓνα. Οἱ βάσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τροχιλοὺς καὶ ἀνάμεσά
τους μία σκοτία (εἰκ. 53). Στὸ κιονόκρανον εἶναι χαρακτηρι-
στικὸ τὸ σύστημα τῶν τριῶν ἰωνικῶν κυματίων τοῦ ἐχίνου,
ποὺ προεξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἔλικος.

Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι ἦταν χωρισμένοι χρωματικὰ σὲ τρεῖς
ζῶνες: στὴ βάση καὶ ἕως τὸ πεζούλι ποὺ σχηματίζουν οἱ τοῖ-
χοι σὲ ὕψος 0.50 μ. ὑπάρχει μιὰ ζώνη μαύρη. Ἀκολουθεῖ μιὰ
πλατιά κόκκινη ζώνη καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἐπιφάνεια ἦταν
πιθανότατα λευκή.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου μὲ τὴ βοήθεια ἐλάχιστων μελαμ-
βαφῶν ὀστράκων ἀπὸ πινάκι τοῦ τύπου fish-teller καὶ ἀπὸ
ἀλατιέρες πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.
Ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ σύλλησις τοῦ μνημείου πρέπει νὰ ἔγινε
νωρὴς, στὸν 3ο π.Χ. αἰ. ἐπίσης πιθανότατα, ὅπως ὑποδηλώ-
νει ἓνας πῆλινος λύχνος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἀξίζει νὰ σημει-
ωθεῖ ὅτι ὁ τάφος ἐμφανίζει μιὰ ἐντονη καταστροφὴ, ὅμοια μὲ
αὐτὴ ποὺ παρατηρήθηκε καὶ στὸν τάφο IV τῆς Μεγάλης
Τούμπας τῆς Βεργίνιας, ἓνα φαινόμενο ὄχι συνηθισμένο στὴ
σειρὰ τῶν Μακεδονικῶν τάφων.

Ἀνασκαφή στὸν ἀγρὸ Ἐφραιμίδου

Στὰ βορειοδυτικὰ τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλης, στὸ ἀγροτεμάχιο ἰδιοκτησίας Ο. Ἐφραιμίδου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή πού μὲ ἀφετηρία ἔναν πώρινο ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ εἶχε ξεκινήσει τὸ 1986. Πρὸς τὰ νότια καὶ δυτικὰ τῆς περυσινῆς τομῆς ἀνοίχτηκαν 22 νέα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα (4×4 μ.) ἐνταγμένα στὸν ἴδιο κάναβο μὲ τὰ 18 τοῦ 1986 (εἰκ. 54).

Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε στὸ σύνολό του τὸ ὑστεροελληνιστικὸ κτίριο ΚΠ, διαστ. 14×12 μ. Τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ οἰκοδόμημα χωρίζεται μὲ ἕναν τοῖχο μὲ κατεύθυνση Β-Ν σὲ δύο ἴσα μέρη. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ὑπῆρχαν δύο μεγάλα δωμάτια (ΚΠ1 ἑσωτ. διαστ. 7×5 μ. καὶ ΚΠ2 5.30×5.20 μ.), ἐνῶ στὸ δυτικὸ, πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφῆ παντοῦ μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ ΚΠ, ὑπῆρχαν τρεῖς (;) μικρότεροι χώροι. Ἐνα πώρινο κατώφλι μήκους 1.30 μ. δείχνει ὅτι τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο τοῦ κτιρίου, τὸ ΚΠ1, ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἕναν μικρὸν ἄνιστον στῶμα στὸ μέσον περιῖπου τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὁ ὁποῖος ἦταν στρωμένος μὲ πατημένο πηλὸ (αὐλή;). Στὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ ΚΠ1 βρέθηκε τμήμα ἐνὸς πεσσόσχημου μαρμάρινου βωμοῦ μὲ ἕναν ρόδακα. Ἀπὸ τοὺς τοίχους σώζεται μόνο ὁ κατασκευασμένος ἀπὸ πωρόλιθους σὲ β' χρῆση καὶ ἀγριόπετρες τοιχοβάτης (πλ. 0.46 - 0.48 μ.) σὲ ὕψος ἐνὸς δόμου καὶ ἡ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ πρέπει νὰ χτίσθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ νὰ καταστράφηκε μέσα στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Μετὰ τὴν καταστροφὴ του ὁ χώρος φαίνεται ὅτι ἔμεινε ἀκάλυπτος στὸ μεγαλύτερό του μέρος. Μόνο στὰ δυτικὰ, ἐκεῖ ὅπου πρέπει νὰ ἦταν ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ΚΠ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν σώζεται παρὰ μόνον ἕνας πωρόλιθος στὴ ΒΔ γωνία, χτίσθηκε ἐπάνω στὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ἕνας «τοῖχος» μὲ κα-

τεύθυνση περίπου Β-Ν, πού παρακολούθηθηκε σὲ μεγάλο μῆκος καὶ ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς κτιρίου (ΚΙV) μὲ μορφή στοᾶς σὲ σχῆμα πῖ, πού ἀναπτύσσεται στὰ νότια τῆς τομῆς, ἔξω ἀπὸ τὸν κἀναβο τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγῶνων.

Ἡ στοὰ ἔχει πλάτος στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς 3.60 μ. καὶ στὸ νότιο 3.40 μ. (ἔσωτ. διαστ.). Τὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ δυτικῶν σκέλους εἶναι 39.40 μ., ἐνῶ τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ νοτίου 39.10 μ. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος σώζεται μόνον ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος σὲ μῆκος 2.10 μ. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ σκέλους αὐτοῦ ἔχει καταστραφεῖ ἐντελῶς, γιατί ἐδῶ τὸ ἔδαφος παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ ΒΑ καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ κτιρίου ἦταν ἐντελῶς στὴν ἐπιφάνεια μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφοῦν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Σὲ καλὴ κατάσταση διατηρεῖται ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ πῖ, πού εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ καλοαρμοσμένους πωρόλιθους καὶ ἀμμόλιθους μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρουν ἴχνη προηγούμενης χρησιμοποίησης. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ πού σώζεται σὲ ὕψος ἑνὸς δόμου (0.40 μ.), παρ' ὅλο τὸ σχετικὰ μικρὸ τῆς πλάτος (0.48 - 0.50 μ.), πρέπει νὰ ἦταν ὁ στυλοβάτης ἢ ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς. Σὲ μεγαλύτερο ὕψος σώζεται ὁ «ἐξωτερικὸς» πίσω τοῖχος πού εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πωρόπλινθους καὶ ἀργούς λίθους. Ἀρκετὰ τμήματα τοῦ τοίχου αὐτοῦ λείπουν ὅμως ἐντελῶς καὶ μπορούμε νὰ τὸν «συμπληρώσουμε» μὲ τὴν βοήθεια τῆς κοίτης του, πού διακρίνεται στὴν ὀριζόντια στρωματογραφία τοῦ ἐδάφους. Στὸ βόρειο πέρασ τοῦ δυτικῶν σκέλους τοῦ ΚΙV, ὅπου ἐρευνηθήκε μιὰ περιοχὴ πού καλύπτει ἕξι ἀνασκαφικὰ τετράγωνα, διαμορφώνονται χώροι πλάτους 3 μ. καὶ ἐπιμελημένης τοιχοποιίας ἀπὸ καλοαρμοσμένους πωρόπλινθους πού παρακολουθοῦν σὲ δυὸ σειρὲς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ πῖ καὶ δείχνουν ὅτι ἡ στοὰ ἐντάσσεται σὲ ἕνα μεγάλο οἰκοδομικὸ συγκρότημα πού φέτος δὲν ἀνασκάφηκε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση.

Ἡ στρωματογραφικὴ σχέση τῶν ΚΙV καὶ ΚΠ ἀποκλείει

νά χτίσθηκε τὸ στοικὸ κτίριο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε σὲ τμῆμα τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς στοᾶς καὶ τῶν χώρων στὰ ΒΔ δείχνει ὅτι ἡ ζωὴ του σταμάτησε πρὶν τὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα. Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα I φαίνεται νὰ χτίσθηκε στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης πολεοδομικῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου, πού μαρτυρεῖ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλης μέσα στὸν 1ο προχριστιανικὸ καὶ 1ο μεταχριστιανικὸ αἰώνα καὶ ἀνατρέπει τὴν γενικὰ ἐπικρατούσα ἄποψη, ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δίπλα στὴν ἀκμάζουσα Βέροια οἱ Αἰγῆς εἶχαν ὑποβαθμιστεῖ σὲ ἓνα ἀσημαντὸ πόλισμα. Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὸ ΚΙV φαίνεται νὰ ἀνήκει καὶ τὸ ΚΙΙΙ, τὸ κτίριο μὲ τὴ μικρὴ ἐσωτερικὴ αὐλὴ, πού ἓνα τμῆμα του εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι στὰ Β τῆς τομῆς. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγοῦν οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις:

α) Τὰ δύο κτίρια ΚΙΙΙ καὶ ΚΙV ἔχουν τὴν ἴδια ἀξονικὴ σχέση. β) Βρίσκονται στὴν ἴδια στρώση παρακολουθώντας τὴν πρὸς Β φυσικὴ κλίση τῆς πλαγιάς. γ) Στὸ στρώμα καταστροφῆς καὶ τῶν δύο ἀποκαλύφθηκε κεραμεικὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, δηλαδὴ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα.

Ἀπὸ τὸ ΚΙΙΙ, πού εἶναι χτισμένο κυρίως μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἐλάχιστους πωρόπλινθους σὲ β' χρήση, ἀνασκάφηκε τμῆμα διαστ. 19×12 μ., πού ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ τὴ μικρὴ κεραμιδοστρωμένη αὐλὴ (4×4.60 μ.). Στὰ νότια καὶ ἀνατολικά τῆς αὐλῆς ὑπάρχει στενὴ στοᾶ (πλ. 1 καὶ 1.50 μ.) πού πρὸς τὰ νότια ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἓναν στενόμακρο χώρο (13.40×2.50 μ.) καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μικρὰ δωμάτια πού ἴσως χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες – ἐδῶ βρέθηκε τὸ 1986 ὁ «θησαυρὸς» τῶν σιδερένιων ἐργαλείων. Ἐνας μεγαλύτερος (μῆκους 6.60 μ.) ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ χώρος καταλάμβανε τὸ δυτικὸ τμῆμα. Στὸ ἐσωτερικὸ του βρέθηκε στρώση πεσμένων λευκῶν κονιαμάτων τοίχων διακοσμημένων μὲ λεπτὲς κόκκινες γραμμές, καθὼς καὶ τμῆμα χοντροῦ κονιάματος δαπέδου μὲ ρόδινο χρῶμα πού

ἦταν μετατοπισμένο ἀπὸ τὴν ἄρωση. Τὸ ΚΙΙΙ συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικά καὶ πρὸς τὰ βόρεια ὅπου ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφῆι. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπίχωση τοῦ ΚΙΙΙ ἂν καὶ μικρὴ (0.10 - 0.30 μ.) καὶ ἀνακατεμένη ἀπὸ τὴ συνεχῆ καλλιέργεια ἔδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς, ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης ἀλλὰ καὶ συμποσίου πού σὲ μεγάλο ποσοστὸ συγκολλῶνται, πράγμα πού ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ καταστροφή καὶ ἡ ἐγκατάλειψή του πρέπει νὰ ἔγινε ξαφνικὰ καὶ ὄχι βαθμιαῖα.

Κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε ἡ βορειοανατολικὴ γωνία ἐνὸς κτιρίου (ΚV) μιᾶς παλιότερης φάσης. Τὸ ΚV χτισμένο ἀπὸ ὠμὰ πλιθιά πού πατοῦν σὲ λίθινο τοιχοβάτη ἦταν ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένο μὲ πολύχρωμα - κόκκινα, ρόζ, πράσινα, πορτοκαλί, κίτρινα - κονιάματα, μικρὸ μέρος τῶν ὁποίων βρέθηκε *in situ* ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα σχημάτιζαν παχὺ στρώμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ΚV βρίσκεται περίπου 0.15 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ΚΙΙ καὶ οἱ ἄξονες τους παρουσιάζουν μικρὴ ἀπόκλιση. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ΚV βρέθηκε νόμισμα Ἀλεξάνδρου ἀλλὰ καὶ μερικὰ κομμάτια ἀνάγλυφων σκύφων. Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει στὴν ἀμέσως προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάση ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ γειτονικοῦ τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ ΚΙΙ. Σίγουρα πάντως εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ πού εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ κορινθιακοὺς στρωτῆρες καὶ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος «συνέχειας» τοῦ πύρινου ἀγωγοῦ πού ἀνασκάφηκε πέρυσι. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, πού σίγουρα ἐπιχώθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ κατασκευὴ ὄχι νεώτερη τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Φέτος ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 14 μ. χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐντοπισθεῖ τὸ κτίριο μὲ τὸ ὁποῖο σχετίζεται καὶ πού, ἂν ὑπολογισθεῖ τὸ μέγεθος καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ, πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὸ καὶ μάλιστα ἴσως δημόσιο οἰκοδόμημα.

Μετά τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς στερεώθηκαν ἀπὸ τὸν διδ. πολιτικὸ μηχανικὸ κ. Μ. Ἀρβανιτάκη καὶ τὴν χημικὸ μηχανικὸ κ. Π. Μοῖρα τμήματα τῶν ἀργολιθοδομικῶν τοίχων καὶ τῶν ὑποσκαφῶν τῶν ΚΠ καὶ ΚΙΠ πού κινδύνευαν νὰ καταστραφῶν ἀπὸ τὰ νερὰ τὸν χειμῶνα, ἔτσι ὥστε κατὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο ἡ ἀνασκαφή νὰ μπορεῖ νὰ προχωρήσει στὰ σημεῖα αὐτὰ σὲ βάθος, γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ παλιότερα στρώματα.

Ἀνασκαφή στὸν ἀγρὸ Κ. Χριστοδουλίδη

Μὲ ἀφορμὴ τὸν ἐντοπισμὸ μεμονωμένων πωρολίθων, ἔγινε διερευνητικὴ τομὴ στὸν ἀγρὸ τοῦ Κ. Χριστοδουλίδη, πού βρίσκεται μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας πόλης, ΒΑ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Ἀπὸ τὴ διερευνητικὴ τομὴ διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πωρολίθοι ἀνήκουν σὲ πῶρινο τοῖχο. Μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφή πού ἀκολούθησε ἀποκαλύφθηκε τμήμα ὀρθογωνίου κτίσματος πού ὀρίζεται ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ τὰ δυτικὰ μὲ πῶρινους τοίχους. Οἱ τοῖχοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ λιθόπλινθους πλάτ. περίπου 40 ἐκ. Ὁ βόρειος σώζεται σὲ μῆκος περίπου 11.5 μ., καὶ ὁ δυτικὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος περίπου 8 μ. Τὰ ἐξωτερικὰ μέτωπά τους δὲν εἶναι εὐθύγραμμα, καὶ ἡ ἐπεξεργασία τους εἶναι ἀμελής. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου τὰ μέτωπα τῶν τοίχων εἶναι καλυμμένα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο δὲν παρακολουθεῖ τὴν κατακόρυφη παρεῖά τῶν τοίχων, ἀλλὰ ἀντίθετα παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ δάπεδο σὲ 29 περίπου ἐκατ. χαμηλότερα. Τὸ δάπεδο ἀποτελεῖται καὶ αὐτὸ ἀπὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα, πάχους 20 ἐκατ.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου, καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 5.5 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία του, προεξέχει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ὀρθογώνια κατασκευή. Τὸ μῆκος τῆς (1.80 μ.) ὀρίζει ἕνα πῶρινο λιθόπλινθος στὴ νότια πλευρὰ τῆς, ἐνῶ τὸ διάστημα ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ τὸν βόρειο τοῖχο καλύπτεται ἀπὸ ἀρ-

γούς λίθους. Οί τρεις πλευρές τῆς κατασκευῆς καλύπτονται επίσης μὲ ὑδραυλικὸ κονιάμα διαμορφωμένο ὅμοια μὲ τὸ κονιάμα τῶν τοίχων.

Ἡ χρήση τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος μὲ τὴν ιδιόμορφη διαμόρφωση στὰ μέτωπα τῶν τοίχων καὶ τῆς κατασκευῆς, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τουλάχιστον μορφολογικὰ τὸ κτίριον ἀνήκει σὲ συγκρότημα λουτρῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς, ἐνῶ ἡ ἐπίχωση ἔδωσε κεραμεικὴ καὶ μικροαντικείμενα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. αἰ. ὡς καὶ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Σὲ μικρὴ διερευνητικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὰ θεμέλια ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου βρέθηκαν μελαμβαφῆ ὄστρακα στὴν κοίτη τοῦ θεμελίου, ποὺ ἀποτελοῦν πρὸς τὸ παρὸν τὶς μόνες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πιθανὴ χρονολόγησι τοῦ κτιρίου στὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Στὴ συνέχεια ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα περιορίστηκε Β καὶ Δ τοῦ κτιρίου (ἐξωτερικά), ἐπειδὴ δὲν ἦταν δυνατό νὰ παρακολουθηθεῖ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ συγκεκριμένου ἀγροῦ.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφῆς γύρω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων (εἰκ. 55). Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀποκαλύφθηκαν ἀργολιθοδομικοὶ τοῖχοι τῶν ὁποίων ἡ σχέση μὲ τὸ οἰκοδόμημα δὲν εἶναι ἀκόμη ἐντελῶς σαφῆς. Ὡστόσο κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκουν σὲ ἀποθηκευτικοὺς χώρους, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων πιθαριῶν. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος καταστροφῆς φαίνεται πὼς οἱ χώροι αὐτοὶ καταστράφηκαν στὰ ὄψιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε πῆλινος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς μὲ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Ἐνα μεγάλο τμήμα του βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, ἐνῶ στὰ ΒΔ διαπιστώθηκε πὼς περνάει κάτω ἀπὸ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀργολιθοδομικοὺς τοίχους (εἰκ. 56). Πρὸς τὰ ΝΑ ὁ ἀγωγὸς διακόπτεται ἀπότομα κοντὰ στὴ θεμελίωσι τοῦ πώρινου κτι-

ρίου. Στὸ σημεῖο αὐτό, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς σκάμματος, βάθους περίπου 1 μέτρου, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ πέρασ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ ἐπίχωσή του ἔδωσε κεραμεικὴ πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 40 π.Χ. αἰ. ὡς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, καὶ πολλὰ μικροαντικείμενα παρόμοια μὲ αὐτὰ πού βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ πύρινου κτιρίου. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀγωγοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὸ κτίριο καὶ τοὺς ἄλλους χώρους, φαίνεται ὅτι ὁ ἀγωγὸς εἶναι προγενέστερος.

Ἀνασκαφὴ στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας εἶχε τρεῖς βασικοὺς στόχους: τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ, τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν τομέα τοῦ περιστυλίου καὶ τὴν ἔρευνα στὸν ἄσκαφο χώρο ἀνάμεσα στοὺς δύο τομεῖς (εἰκ. 57).

1. Τομέας ἱεροῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου τοῦ ναΐσκου ἔγινε μικρὴ τομὴ πού ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴ στάθμη τοῦ χωμάτινου δαπέδου του· μὲ βάση τὰ λιγοστὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὸ ἔγινε δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ ἡ δόμησις τοῦ ναοῦ στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἡ ἀνασκαφὴ μιᾶς συστάδας ἀπὸ κονιάματα στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴν πρόσοψή του, καὶ ἡ παρουσία πηλοχώματος κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσής του ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἴδια θέσῃ παλαιότερων κτισμάτων, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν ὁποίων ἔχουν προφανῶς χαθεῖ.

Μιὰ ἀπροσδόκητὴ ἀρχαιοκαπηλικὴ (;) ἐπέμβαση στὸ ἐνεπίγραφο ἀνάθημα τῆς Εὐρυδίκης, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μετακίνηση τοῦ ἐνεπίγραφου μαρμάρινου μπλόκ ἀπὸ τὴ θέσῃ του ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ λιγοστὰ χῶματα πού βρέθηκαν ἀνάμεσα στὶς μαρμάρινες πλάκες πού συγκροτοῦσαν τὴ βάση (εἰκ. 58), ἐκ-

τὸς ἀπὸ λεπτὴ λατύπη μαρμάρου, τὸ λίγο χῶμα ἦταν ἐντελῶς καθαρὸ, χωρὶς εὐρήματα.

Δεύτερος στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς στὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ ἦταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ οἰκίσκου ποὺ περιβάλλει τὴν ἐνεπίγραφη βάση. Διαπιστώθηκε ἔτσι ὅτι ἡ πρόσβαση στὸν οἰκίσκο δὲν γινόταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποθεθεῖ, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ πλευρικὴ εἴσοδο στὴν προέκταση τοῦ βόρειου τοῖχου του.

2. Τομέας περιστυλίου. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης βόρεια ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα δ καὶ ἡ σκαφὴ σὲ βάθος νότια ἀπ' αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε φέτος τὴν ὑπόθεση ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς τὸ 1985 σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τῆς μνημειακῆς ὀρθογώνιας κατασκευῆς, ποὺ καταλαμβάνει τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τομέα τοῦ περιστυλίου: πρόκειται πράγματι γιὰ μιὰ περιστυλῆ αὐλῆ, διαστ. 9×12 μ., ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ στοὰ πλάτους 3 μ. ἀπὸ τὰ βόρεια, ἀνατολικά καὶ νότιά της. Ἡ μορφή τῆς δυτικῆς τῆς πλευρᾶς, καλυμμένης σήμερα ἀπὸ τὸν ἀσφαλτοστρωμένο δρόμο δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθεῖ· ὥστόσο ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ βόρεια θὰ ἀποσαφηνίσει τὴ μορφή καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ μνημειακοῦ αὐτοῦ κτιρίου.

Στὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου διαπιστώθηκε πῶς ἡ νότια προέκταση τοῦ ἰσχυροῦ ἀργολιθοδομικοῦ τοῖχου α ποὺ ὀρίζει τὸν τομέα τοῦ περιστυλίου ἀπὸ τὰ νότια, ἔχει ὀλικὸ μῆκος 6.5 μ.: στὸ σημεῖο αὐτὸ κάμπτεται πάλι πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἡ νοητὴ του προέκταση συναντᾷ τὸν μορφολογικὰ ὁμοιο τοῖχο ποὺ ὀρίζει τὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ ἐπίσης ἀπὸ τὰ νότια. Ὁ τρόπος δόμησης τῶν τοίχων αὐτῶν, ἡ μορφολογικὴ τους συγγένεια καὶ ἡ διαπίστωση πῶς ὁ τοῖχος α (στὸν τομέα τοῦ περιστυλίου) ἐφάπτεται μὲ τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο τοῖχοι ἀποτελοῦν τμήματα μιᾶς ἐνιαίας ἀναλημματικῆς

κατασκευής που σχετίζεται με κάποιο από τὰ ἄνδρα τῆς ἀρχαίας πόλης. Σίγουρο ὡστόσο εἶναι τὸ γεγονός τῆς ἐνότητας τῶν δύο τομέων καὶ τῆς ἔνταξής τους μέσα σ' ἓναν πολεοδομικὰ ἐνιαῖο χῶρο.

3. Ἡ ἔρευνα τοῦ ἄσκαφου τμήματος ἀνάμεσα στοὺς δύο τομεῖς ἐπιβεβαίωσε τὶς ἀρχικὲς μας προβλέψεις: ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχρωσης ἔφερε στὸ φῶς τμήμα ἐνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος με δύο σκέλη, ἓνα νότιο καὶ ἓνα δυτικόν. Τὸ νότιο σκέλος τοῦ νέου κτιρίου ὀρίζεται ἀπὸ ἓναν πύρινο τοῖχο που προεκτείνει χωρὶς διακοπὴ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκίσκου με τὴν ἐνεπίγραφη βάση τὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ σὲ ὀλικὸ μῆκος 23 μ.· στὴ δυτικὴ του ἀπόληξη δημιουργεῖται ἓνας χῶρος ἐσωτ. διαστάσεων 3×4 μ., που βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν οἰκίσκο τῆς Εὐκλείας καὶ ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος με ἐκεῖνον, ἐνῶ ἀμέσως βορειότερα ἓνας δεύτερος, ὁμοῖος σὲ διαστάσεις χῶρος, καθὼς καὶ τμήματα ἐνὸς τοίχου που ἐκτείνεται ἀκόμη βορειότερα, βεβαιώνουν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα προεκτείνεται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Παρ' ὅλο που ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὴ μερικὴ ἀποκάλυψη τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων του, ἡ συνέχισή τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ἀνατολικά θὰ προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς καὶ τῆς λειτουργίας του. Εἶναι ὡστόσο καὶ στὴ φάση αὕτῃ προφανῆς ἡ ἄμεση σχέση τοῦ νέου κτίσματος με τὰ κτίσματα τοῦ οἰκίσκου τῆς Εὐκλείας καὶ κατὰ συνέπεια με τὸ ἱερό· τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι ἡ μορφή τοῦ νέου κτίσματος προσαρμόζεται στὰ ὅρια που ἐπιβάλλει ἡ συνεχῆς διαδρομὴ τοῦ ἀναλημματικοῦ ἀργολιθοδομικοῦ τοίχου στὰ νότια καὶ στὰ δυτικὰ του δηλώνει τὴν ἀντιστοιχία του με τὰ κτίσματα τοῦ τομέα τοῦ περιστυλίου, με τοὺς ἄξονες τοῦ ὁποῖου οἱ ἄξονες τοῦ νέου κτίσματος συμπίπτουν ἀπόλυτα.

Ἀνασκαφή τείχους

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ ἔρευνα τοῦ τείχους ἀποσκοποῦσε στὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν παρακολούθηση τοῦ περιβόλου στὰ σημεία ποὺ δὲν ὑπῆρχαν ὁρατὰ λείψανα. Μέχρι τῶρα ὁ περιβόλος εἶχε ἐπισημανθεῖ μόνο στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκισμού, δηλαδή μέσα στὴ δασικὴ ἔκταση ποὺ βρίσκεται νότια ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Ὁλόκληρη ἡ ἔκταση ἡ ὁποία βρίσκεται βόρεια ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο καλλιεργεῖται, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παντελὴ ἐξαφάνιση τῶν λειψάνων τοῦ τείχους, ἀκόμη κι αὐτῶν ποὺ ἦταν ὁρατὰ κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ εἶχαν σημειωθεῖ ἀπὸ τὸν L. Heuzey. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς γραμμῆς τοῦ περιβόλου θὰ βοηθοῦσε νὰ ὀριστεῖ ἡ ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλης στὰ ἀνατολικά, στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικά.

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς στὰ χωράφια τῶν Γ. Μάρτου, Σωτ. Ζησέκα, Πρ. Τσιρογιάννη καὶ Ν. Ζησέκα. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χωραφιοῦ τοῦ Σωτ. Ζησέκα καὶ κοντὰ στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Λάκκου (ρέματος) τοῦ Ἀντρέα, σὲ ἀπόσταση 267 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς δασωμένης πλαγιᾶς ὅπου τὰ ὁρατὰ λείψανα τοῦ περιβόλου, βρέθηκε τμήμα τείχους μήκους 14.30 μ. μὲ κατεύθυνση Β-Ν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀγριόπετρες δουλεμένες ἀδρὰ στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρὰ. Σῶζονται στὴ θέση τους μία ἕως τρεῖς σειρὲς λίθων. Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὸ πηλόχωμα, ἐνῶ γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ γέμισμα χρησιμοποιήθηκαν ἀδούλευτες πέτρες καὶ χῶμα. Τὸ πάχος του εἶναι 2.30 μ.

Μὲ τίς τομὲς ποὺ ἔγιναν στὰ χωράφια τῶν Πρ. Τσιρογιάννη καὶ Ν. Ζησέκα, σύρριζα στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Λάκκου τοῦ Ἀντρέα, ἐπισημάνθηκαν λείψανα ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο τεῖχος ποὺ προχωροῦσε πρὸς τὰ βόρεια. Σὲ ἀπόσταση 390 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς δασωμένης πλαγιᾶς ὅπου τὰ ὁρατὰ λείψανα τοῦ περιβόλου, ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μέσα στὴν κοίτη τοῦ Λάκκου τοῦ Ἀντρέα γιὰ τὴν ἐπισημάνση τοῦ τεί-

χους και την παρακολούθηση της πορείας του. Στο σημείο αυτό το ρέμα αλλάζει κατεύθυνση και στρέφεται προς τα ΔΒΔ. Μέσα στην κοίτη και ιδιαίτερα στη νότια πλευρά της, επισημάνθηκαν λείψανα του τείχους τα όποια έδειχναν ότι ο περίβολος έτεμνε το σημερινό ρέμα και συνεχιζόταν προς Β.

Η έρευνα συνεχίστηκε βορειότερα στο χωράφι του Φ. Μπέλλα. Έγιναν τέσσερις έρευνητικές τομές διαστ. 10×0.50 μ. με κατεύθυνση Α-Δ πάνω σ' ένα νοητό άξονα Β-Ν, αλλά τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά. Οί τομές αυτές απέιχαν μεταξύ τους 68 μ., 18 μ. και 84 μ. αντίστοιχα. Στη συνέχεια χαράχθηκαν δύο νέες έρευνητικές τομές (Τ. 87.15 και Τ. 87.16) διαστάσεων 10×0.50 μ., σε απόσταση 23.50 μ. ανατολικά της τελευταίας (Τ. 87.14) προς Β τομής. Στην τομή Τ. 87.15 και σε βάθος 1.05 μ. βρέθηκε ένας μεγάλος δουλεμένος πωρόλιθος στη θέση του με κατεύθυνση Β-Ν, ο οποίος ανήκε στην έξωτερική πλευρά του τείχους. Η συνέχιση της ανασκαφής στο σημείο αυτό αποκάλυψε ένα τμήμα του τείχους σε μήκος 6 μ. και τμήμα ενός ήμικυκλικού πύργου (εικ. 59 - 60). Στην έσωτ. και στην έξωτ. πλευρά χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι δουλεμένοι πωρόλιθοι απ' τους οποίους σώζονται 1 - 2 δόμοι, ενώ στο έσωτερικό χρησιμοποιήθηκε γέμισμα από αδούλευτες πέτρες και χώμα. Οί πόρινοι δόμοι πρέπει να αποτελούσαν το λίθινο θεμέλιο του τείχους, ενώ το υπόλοιπο ήταν από ωμά πλιθάρια. Το πάχος του τείχους εδώ ήταν 2.90 μ. Από τον ήμικυκλικό πύργο σώζονται δύο δόμοι συνολικού ύψους 0.90 μ. Στην έσωτ. πλευρά του τείχους βρέθηκαν κεραμίδες, όστρακα, σιδερένια καρφιά, κόκαλα ζώων κλπ., τα όποια πρέπει να είχαν απορριφθεί στο σημείο αυτό. Από την κεραμεική σημειώνονται θραύσματα «μεγαρικών» σκύφων του 2ου π.Χ. αι.

Στην τομή Τ. 87.16 ή οποία έγινε βορειότερα και σε απόσταση 38 μ. από την Τ. 87.15, δέν αποκαλύφθηκε τμήμα του

τείχους ἀλλὰ μόνο κατεστραμμένα ὡμὰ πλιθάρια καὶ ἓνα μεγάλο θραῦσμα δουλεμένου πωρολίθου.

13. Συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1987 ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Δίον ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Δημ. Παντερμαλῆ.

Προχώρησε δὶχως νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Μεγάλο τύμβο πὸν βρίσκεται στὴν περιοχὴ Μεσονήσι στὸ χεῖλος τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου Οὐρλιᾶ. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς κιβωτιόσχημοι τάφοι καὶ δύο λακκοειδεῖς τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, οἱ ὁποῖοι περιεῖχαν πήλινα ἀγγεῖα καὶ χάλκινα κοσμήματα.

Στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας, ἔξω ἀπὸ τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο τοῦ Δίου, ἐρευνήθηκε μία λωρίδα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τὸ σημαντικότερο εὕρημα ἦταν ἡ θεμελίωση ἑνὸς σχεδὸν τετραγώνου κτίσματος μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ Β. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν βωμὸ.

Στὸ ἐλληνιστικὸ θέατρο οἱ ἐργασίες προχώρησαν στὴ σκηνή. Γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία τῶν πλίνθων τῶν καθισμάτων τοποθετήθηκαν ξύλινοι ὀρθοστάτες καὶ γέμισε μὲ ἄμμο τὸ κενὸ στὸ πίσω μέρος τους.

Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἔγιναν καὶ στὸ ρωμαϊκὸ θέατρο, εἰδικὰ στὴν ἐξωτερικὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κοίλου. Δυτικὰ τοῦ κεντρικοῦ δρόμου ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς κατοικίας τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Παράλληλα συνεχίστηκαν – δὶχως ὅμως νὰ ὀλοκληρωθοῦν – οἱ ἐργασίες στὸν τομέα τῶν κατοικιῶν τῆς πρώτης μεγάλης οἰκοδομικῆς νησίδας. Ἀντίθετα ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ νοτίου κλίτους τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ νάρθηκα τοῦ ἴδιου κτιρίου. Μὲ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα διαπιστώθηκε ὅτι ὁ κεντρικὸς δρόμος συνεχίζεται πλακοστρωμένος γιὰ λίγο ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ τείχους. Ἡ πύλη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἐντοπίστηκε βα-

θιά και λίγο πιό νότια από τήν πύλη τῶν ὄψιμων χρόνων τοῦ Δίου.

Τέλος στή ἀνατολική τῆς ἀρχαίας πόλης συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή μέ τήν ἀποκάλυψη μιᾶς μεγάλης αἴθουσας συμποσίων. Τό δάπεδό της περίπου 100 τ.μ., καλύπτεται ἀπό πολύχρωμο ψηφιδωτό. Μιά ταινία μέ σπειρομαϊάνδρο χωρίζει τόν κεντρικό ἐλεύθερο χώρο ἀπό τό διάζωμα ὅπου ὑπῆρχαν οἱ κλίνες τοῦ «οἴκου». Στό μέσο τῆς αἴθουσας ἕνας μέγας πίνακας παριστάνει τήν θριαμβική ἐπιφάνεια τοῦ Διονύσου (εἰκ. 61). Ὁ θεός ὄρθιος πάνω στό ἄρμα μέ κέρας στό ἕνα χέρι καί τό θύρσο στό ἄλλο εἶναι στεφανωμένος. Ὑποβαστάζεται ἀπό ἕνα παπποσιληνό πού φορά τόν μαλλωτό χιτώνα. Τό ἄρμα σύρεται ἀπό δύο θαλάσσιους πάνθηρες πού τοὺς ὀδηγοῦν δύο ἰχθυοκένταυροι (εἰκ. 62). Αὐτός πού βρίσκεται στή ἀριστερά τοῦ θεατῆ φέρει στόν ὤμο ἕνα καλυκωτό κρατήρα ἐνῶ ὁ ἄλλος κρατᾷ ἕνα ἀγγεῖο μέ κάλυμμα. Στό κάτω μέρος τῆς παράστασης διακρίνεται τό θαλάσσιο τοπίο καί τὰ καμπυλωμένα σώματα τῶν Τεράτων. Ἡ κεντρική αὐτή παράσταση πλαισιώνεται ἀπό ἕξι μικρότερους πίνακες πού εἰκονίζουν μάσκες. Πιθανῶς πρόκειται γιά ὑπαινιγμό σέ κάποιο σατυρικό δράμα.

Τό ἔργο αὐτό, πού σύμφωνα μέ τὰ ἀνασκαφικά συμφραζόμενα ἀνήκει στοὺς χρόνους τῶν Σεβήρων, διακρίνεται γιά τήν ὑψηλή του ποιότητα καί τόν ἔντονα ζωγραφικό του χαρακτήρα.

Μέσα στήν ἴδια αἴθουσα βρέθηκαν ἀκόμη δύο χάλκινες προτομές ἀλόγων πού κοσμοῦσαν τήν κορυφή τῶν στηριγμάτων κλίνης καί δύο προτομές ἀπό τή βάση αὐτῶν τῶν στηριγμάτων: ἡ μία παριστάνει τόν Ἡρακλῆ ντυμένο ὡς Ὀμφάλη (εἰκ. 63), ἡ ἄλλη ἕνα νεαρό σάτυρο.

Κοντά στό βόρειο τοῖχο τῆς αἴθουσας ἦταν ἀκόμη τοποθετημένα τέσσερα καθιστά ἀκέφαλα ἀγάλματα φιλοσόφων τοῦ τύπου τῆς Ἐπικούρειας Σχολῆς (εἰκ. 64 - 65). Τρία ἀπό τὰ

κεφάλια τῶν φιλοσόφων βρέθηκαν στὴ στοὰ τοῦ παρακειμένου αἰθρίου ποὺ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ἀνασκαφῆς.

14. Κατὰ τὸ 1987 διενεργήθηκε στὴν Πέλλα ἀνασκαφὴ μὲ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Σιγανίδου σὲ τέσσερις τομεῖς τῆς Ἀκρόπολης, στὸ νότιο τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς, στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο ΝΑ τῆς Ἀγορᾶς, στὸ νεκροταφεῖο τοῦ τέλους τοῦ 5ου - α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἀνατολικά τῆς Ἀγορᾶς καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ κτιρίου στὴν περιοχὴ τοῦ Καναλιοῦ.

Ἀκρόπολη

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Ἀκρόπολη κατὰ τὸ 1987 σκοπὸ εἶχε: α) τὸν καθορισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βορειοανατολικοῦ πέρατος τοῦ συγκροτήματος, β) τὴν ἔρευνα τοῦ λεγόμενου στεγασμένου χώρου μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων κεντρικῶν αὐλῶν II καὶ V, γ) τὸν καθορισμὸ τῆς βόρειας κεραίας τοῦ δυτικοῦ κτιρίου καὶ δ) τὴν ἀποκάλυψη κλίμακας ἐπικοινωνίας τοῦ νότιου καὶ βόρειου τμήματος τοῦ δυτικοῦ κτιρίου.

α) Ἀπὸ ἐτῶν ἤδη ὑπῆρχαν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κτιρίου στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀπὸ λαξευμένες κοίτες θεμελίων στὸ βράχο ποὺ ὄριζαν μικρὰ δωμάτια. Ἐρευνα μὲ τομὲς νοτιότερα τῶν παλαιῶν τομῶν εἶχε πενιχρὰ ἀποτελέσματα. Ἴσως ὑπῆρχαν ἐδῶ δευτερεύουσες ἐγκαταστάσεις στὶς ὁποῖες ὀδηγοῦσε δρόμος ἀπὸ τὴ ΝΑ ἄκρη τοῦ λόφου.

Προχώρησε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ βορειότερα τοῦ ἀνασκαμμένου ἀπὸ πέρυσι κτιρίου στὰ βόρεια τοῦ ἀνατολικοῦ οἰκοδομήματος (κτίριο I), κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώθηκε ἡ ἴδια περίπου διάταξη δωματίων. Καὶ ἐδῶ προφανῶς ἔχουμε δευτερεύοντες χώρους κατοικίας.

Ἡ θέση τοῦ βόρειου τείχους τῆς πόλης ἐμφανίστηκε ἐπίσης στὴν ἀναμενόμενη θέση.

β) Ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ λεγόμενο στεγασμένο οἰκοδόμημα μεταξύ τῶν μεγάλων αὐλῶν, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν στὴ ΝΑ γωνία του εἶχαν ἐμφανιστεῖ 3 νομίσματα Ἐμύνα Γ' καὶ κεραμεικὴ τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Μεγάλο θεμέλιο, πάχους 2.50 μ., ἰδιαίτερα ἐπιμελημένης κατασκευῆς, ἀποκαλύφθηκε λίγα μέτρα βορειότερα τοῦ ἤδη γνωστοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κτιρίου ποῦ ἔχει τὸ ἴδιο μὲ τὸ προηγούμενο μῆκος.

Κάθετο πρὸς Ν θεμέλιο, καὶ ἴδιας ἐπιμελοῦς κατασκευῆς ἐμφανίστηκε 11 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ γωνία. Στὴ φάση αὐτὴ τῆς ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διευκρινισθεῖ ἂν τὰ δύο παράλληλα θεμέλια εἶχαν κατασκευαστεῖ ταυτόχρονα.

Ἀνασκάφηκε ἐπίσης ὁ νότιος τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος ὁ ὁποῖος ἔχει διαφορετικὴ μορφή ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ ἀνήκει σὲ νεώτερη φάση. Κάθετοι πρὸς Β τοῖχοι ὀρίζουν δωμάτια διαφόρων διαστάσεων. Στὴν τάφρο διαρπαγῆς τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν ἀνάμεσα στὴν κορινθιακὴ κεράμωση 8 ἀκέραιοι πήλινοι καὶ πολλὰ θραύσματα πήλινων καὶ λίθινων ἀνθεμωτῶν καλυπτῆρων τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ παλιὰ τύπου κεράμων τῆς Ἀκρόπολης μαζί μὲ μαρμάρινη τυφλὴ ὑδρορροή-λεοντοκεφαλὴ (εἰκ. 66).

γ) Δυτικὰ τοῦ βόρειου τμήματος τῆς αὐλῆς V διαπιστώθηκαν χώροι δωματίων. Δυτικότερα ἀκόμη, σὲ ἐκτεταμένη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ λουτρόνα μὲ βοηθητικούς χώρους, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀμέσως στὰ νότια τοῦ τείχους. Στὸν κυρίως λουτρόνα ἀποκαλύφθηκε κτιστὸς λουτήρας (εἰκ. 67), praefurnium, ἀποδυτήριο καὶ χώρος θερμοῦ λουτροῦ.

δ) Ἀνασκάφηκε λίθινη κλίμακα καλῆς κατασκευῆς στὴν ὁποία καταλήγει ὁ μακρὸς διάδρομος (cryptoporticus), ποῦ

βρίσκεται δυτικά τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἀνακτόρου. Φέρει 8 βαθμίδες καὶ ὁδηγεῖ στὰ βόρεια κτίρια ποὺ βρίσκονται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο.

Ἄγορᾶ

Στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Ἄγορᾶς τῆς Πέλλας ἐρευνήθηκαν ἓνα τμήματα τῆς Ν στοᾶς, χαράχτηκε σειρά δοκιμαστικῶν τομῶν σὲ μικρὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο στὸ ΝΑ μέρος τῆς καὶ συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὴ θέση κατασκευῆς ἀπὸ τὸν ΕΟΤ χώρου στάθμευσης ὀχημάτων.

Στὴ Ν στοᾶ ἀποκαλύφθηκε σειρά ἀπὸ 24 χώρους, ποὺ εἶναι διατεταγμένοι ἀνὰ δύο, ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ αὐλίζονται στὸ δρόμο, στὰ νότια τῆς Ἄγορᾶς. Οἱ χώροι αὐτοὶ καταλαμβάνουν τὴν περιοχή ἀμέσως δυτικὰ τοῦ τετραγώνου I,2 καὶ βόρεια τοῦ τετραγώνου I,4 τοῦ παλιότερου ἀνασκαφικοῦ χώρου. Πρὸς Βορρὰ οἱ χώροι ὀρίζονται ἀπὸ ἰσχυρὸ τοῖχο, πλάτ. 1.20 μ. περίπου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς χώριζε τὴν σειρά τῶν δωματίων στὰ νότια ἀπὸ ἄλλη σειρά δωματίων μὲ ὅμοια διάταξη, ποὺ ὅμως ἔβλεπαν πρὸς τὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς Ἄγορᾶς, στὰ βόρεια. Τὸ στρώμα τῶν κεραμίδων ὀροφῆς ἀφαιρέθηκε μόνο στοὺς δύο ἀνατολικούς χώρους. Τὸ σύνολο τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀνήκει σὲ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, μακεδονικούς ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἀποθήκευσης ὑγρῶν προϊόντων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο στὰ βόρεια, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς, ἡ δόμηση τῶν ἄλλων τοίχων εἶναι σχετικὰ ἀμελής. Τὸ βάθος τῶν χώρων στὰ βόρεια εἶναι περίπου 3.80 μ., ἐνῶ τῶν ἀντίστοιχων τῆς πρόσοψης, στὰ νότια, φθάνει τὰ 4.60 μ. περίπου. Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 4 ὠς 4.50 μ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ΝΑ γωνία τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἄγορᾶς, στὰ δυτικὰ τῶν παραπάνω χώρων. Ἐδῶ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀριθμὸς δωρικῶν σφονδύλων στὴ θέση τους. Ἡ κάτοψη ὅμως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατα-

σκευής στην οποία ανήκουν δὲν ἔχει ἀκόμα διευκρινιστεῖ.

Ἡ ἔρευνα στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο, στὰ ΝΑ τῆς Ἀγορᾶς, ἀνατολικά τοῦ τετραγώνου I,2, περιορίστηκε στὴ χάραξη σειρᾶς δοκιμαστικῶν τομῶν. Σ' αὐτὲς ἐντοπίστηκαν τμήματα οἰκοδομήματος μὲ κεντρικὴ αὐλὴ, ποὺ εἶναι στρωμένη μὲ κομμάτια κεραμιδιῶν. Περιορισμένη ἦταν καὶ ἡ ἔρευνα στὸ χωρὸ στάθμευσης ὀχημάτων. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη μερικῶν τάφων τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰ. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ τετάρτου, πάνω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπεκτάθηκε ἡ πόλη κατὰ τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ περίοδο (εἰκ. 68).

Περιοχὴ Καναλιοῦ Πέλλας

Συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε σχεδὸν ἡ ἔρευνα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στὴν περιοχὴ τοῦ Καναλιοῦ τῆς Πέλλας (ΑΔ 19, 1964, Χρον. 340 κέ., ΑΔ 20, 1965, Χρον. 414 κέ., ΠΑΕ 1984, 1986 τυπ., ΑΔ 1984, 1986 τυπ.) μὲ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ κτιρίου τῆς παλιότερης ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ διασαφηνίσθηκαν οἱ χρονολογικὲς φάσεις τοῦ συγκροτήματος, οἱ παλιότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες τοποθετοῦνται μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὅπου διαπιστώθηκε οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 69), σύγχρονη μὲ αὐτὴ ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ παλιότερες ἀνασκαφὲς στὸ νότιο τμήμα.

Στὰ δυτικὰ τοῦ κτιριακοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος, τέλος, ἀνασκάφηκε τμήμα μνημειακοῦ δρόμου, πλάτους 9 μ., μὲ προσανατολισμὸ Β-Ν, πλακοστρωμένου, μὲ διαμορφωμένο πεζόδρομο στὶς δύο πλευρὲς του. Ὁ δρόμος αὐτός, ποὺ ξεκινοῦσε πιθανότατα ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας πόλης, κατέληγε στὸ ἀνάκτορο (εἰκ. 70).

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δρόμου αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀποκάλυψη

τῶν πρωιμότερων οἰκοδομικῶν φάσεων πὸ ἔχουν ὡς σήμερα διαπιστωθεῖ στὴν Πέλλα, καθιστοῦν τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Κανάλι τῆς Πέλλας ἰδιαίτερα σημαντικὴ.

15. Ἐπαναλήφθηκε τὸ 1987 μετὰ ἀπὸ διακοπὴ δέκα ἐτῶν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης κοντὰ στὴ Φιλιππιάδα, πὸ διευθύνει ὁ καθηγητὴς Παναγιώτης Βοκοτόπουλος. Τὸ μνημεῖο, πὸ ἀνήγειρε γύρω στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ Δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ ὁ Β΄, εἶναι σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναός, πιθανότατα πεντάτρουλλος, μὲ περίστωο πὸ ἀπολήγει σὲ δύο συμμετρικὰ τρουλλαῖα παρεκκλήσια.

Κατ' αὐτὴν τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδο ἀνασκάφηκε ἡ Α πλευρὰ τοῦ μνημείου μέχρι τὴν κρηπίδα (εἰκ. 71). Φάνηκε ἔτσι ὅτι στὸ κατώτερο τμήμα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἡ τοιχοποιία εἶναι πλινθοπερίβλητη, μὲ ἀμελῶς λαξευμένες πέτρες καὶ δύο συνήθως τοῦβλα στοὺς ὀριζόντιους καὶ στοὺς κάθετους ἀρμούς. Πιὸ πάνω ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ πλίνθους πάχους 3.5 - 4 ἐκ. Ἡ 2η, 4η καὶ 6η σειρὰ πλίνθων εἰσέχει ἐλαφρὰ (εἰκ. 72)· ἐφαρμόσθηκε λοιπὸν καὶ στὴν Α πλευρὰ, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου, πὸ ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ στὴ Ν πλευρὰ. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀξιολογότερα εἶναι τὰ λείψανα τοῦ πλίνθου διακόσμου τῆς Α πλευρᾶς, ὅπως μία πλίνθος μὲ διαγώνιες τεμνόμενες χαράξεις καὶ τρία κυκλικὰ τοῦβλα διαμέτρου 18 ἐκ., χρωματισμένα κόκκινα, ὅπου ἔχει ἀπολαξευθεῖ σταυρὸς πὸ προφανῶς περιεῖχε χρωματιστὴ κηρομαστίχη ἢ κόνιμα (εἰκ. 73).

Ἐνατολικά τοῦ νότιου παρεκκλησίου βρέθηκαν δύο ἀκτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι μὲ πλακοειδεῖς λίθους. Ἄλλοι ἕξι ὅμοιοι τάφοι ἀνασκάφηκαν ΒΔ τοῦ μνημείου. Τὸ μοναδικὸ νόμισμα πὸ ἀπέδωσε ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ

είναι μία ανώνυμη ένετική gazzetta του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα.

Παράλληλα με την ανασκαφή έγιναν διάφορες έργασίες συντηρήσεως. Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες του Ν τοίχου του ΝΑ γωνιαίου διαμερίσματος και του Ν σκέλους του σταυρού, που παρουσίαζαν σοβαρές φθορές, αν και βρίσκονται κάτω από στέγαστρο. Καθαρίστηκε ο χώρος από τη βλάστηση και ή τοιχοποιία από τους κισσούς, συγκολλήθηκαν γλυπτά που είχαν διαρραγεί και στερεώθηκε το άνωτερο τμήμα της τοιχοποιίας του ιερού, που είχε αποσαθρωθεί. Τοποθετήθηκαν τέλος μεταλλικά ράφια στο νότιο παρεκκλήσιο, όπου τακτοποιήθηκαν τα εύρηματα των ανασκαφών.

16. Συνεχίστηκε για δωδέκατη περίοδο ή ανασκαφή στην προϊστορική ακρόπολη της Έφύρας υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Έταιρείας και τη διεύθυνση του αναπληρωτή καθηγητή κ. Θ. Παπαδοπούλου με χρηματοδότηση της Αρχαιολ. Έταιρείας και του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Λόγω της πολύ μικρής χρηματικής πίστωσης ή ανασκαφή περιορίστηκε στον χώρο γύρω στη νότια κύρια Πύλη της ακρόπολης, όπου πέρυσι είχαν έρευνηθεί έξι τετράγωνα.

Σε απόσταση 10.70 μ. δυτικά της κύριας πύλης έρευνήθηκε νέο τετράγωνο (VII) διαστ. 4 × 4 μ. στη νότια προέκταση του τετραγώνου VI. Βρέθηκε άφθονη χειροποίητη κεραμεική, λίγα όστρακα επείσακτης μυκηναϊκής, λίθινοι τριπτήρες, λίθινος χειροπέλεκυς, μεγάλος πυριτολιθικός πυρήνας από τον οποίο με αποχρούσεις κατασκευάζονταν λίθινα εργαλεία και μεγάλο τεμάχιο σιδηρού εργαλείου των ιστορικών χρόνων.

Διαπιστώθηκε επίσης ή συνέχεια του κυκλώπειου τείχους προς ΒΔ σε απόσταση τουλάχιστον 100 μ., όπου έντοπίστηκαν θεμέλια μερικών κτιρίων, τα όποια θα πρέπει να έρευνηθούν στο μέλλον.

Τέλος, έγινε ή τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση τών έρειπίων τής νότιας κύριας Πύλης, ή οποία πρέπει κάποτε νά αναστηλωθεί και νά μελετηθεί προσεκτικά και συστηματικά.

17. Ύστερα από διακοπή ενός έτους συνεχίστηκε από τόν όμ. καθηγητή κ. Σωτήριο Δάκαρη τόν Ίούλιο τού 1987 ή ανασκαφή τού οικοδομήματος Ο τής Δωδώνης, νότια τού βουλευτηρίου (Ε2), πιθανότατα τού πρυτανείου (είκ. 75). Τό οικοδόμημα τούτο, ΕΖΘΗ, διαστ. 31.50 × 13 μ. περίπου, πού οικοδομήθηκε στις αρχές τού 3ου π.Χ. αιώνα, συγχρόνως μέ τό βουλευτήριο, αποτέλεσε τόν πυρήνα ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος μέ τήν προσθήκη στό τέλος τού 3ου π.Χ. αιώνα στή βόρεια πλευρά τής πτέρυγας (01) τριών έννεακλιων δωματίων δ, ε, ζ, και βοηθητικών χώρων για τή σίτιση και ένδεχομένως για τή διανυκτέρευση τών αρχόντων τού Ήπειρωτικού Κοινοῦ και άλλων επίσημων προσώπων, και στήν ανατολική πλευρά τής ίωνικής στοᾶς, στήν πρόσοψη τής όποιās αποκαλύφθηκαν βάθρα μέ τιμητικά ψηφίσματα τού Κοινοῦ και τής Συμμαχίας τών Ήπειρωτῶν.

Τήν ανασκαφή, πού διήρκεσε τέσσερεις εβδομάδες, ένίσχυσαν οικονομικά τό Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων και τό Νομαρχιακό Συμβούλιο Ίωαννίνων, μέ τή συμπαράσταση τής Κοινοτήτας Δωδώνης. Ή ανασκαφή απόβλεπε στή διερεύνηση τής ανατολικής πλευράς τού πρυτανείου, όπου τό 1985 είχε αποκαλυφθεί ή βορειοανατολική γωνία τού στυλοβάτη τής περίστυλης αὐλῆς. Κατά τήν ανασκαφή αποκαλύφθηκε όλόκληρη σχεδόν ή περίστυλη αὐλή, πλάτους 5.60 μ., πλὴν τής δυτικής πλευράς (είκ. 74). Ο στυλοβάτης ἔφερε δωρικούς κίονες μέ μεταξόνιο 2.10 μ. περίπου, διότι στήν αὐλή βρέθηκε ἕνα δωρικό κιονόκρανο από ψαμμιτόλιθο, όμοιο μέ τά κιονόκρανα τής στοᾶς τού βουλευτηρίου.

Ἡ ἀνασκαφή ἔφθασε μέχρι τὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 167 π.Χ. Συνεχῆς λεπτὸ στρώμα ἀπὸ κοκκινισμένο πηλὸ, ἐξαιτίας τῆς φωτιᾶς, τέφρα καὶ μελανὴ γῆ κάλυπταν ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν αὐλή, μὲ ἐξαιρέση ἓνα τμήμα βορειοανατολικά τοῦ στυλοβάτη, ποῦ φαίνεται ὅτι εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή τοῦ Καραπάνου, ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἀρχαιότερο τῆς καταστροφῆς τοῦ 167 π.Χ. στρώμα διατηρεῖται ἀνέπαφο, γεγονός ποῦ δίνει τῇ βάσιμῃ ἐλπίδῃ ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κυρίως πρυτανεῖο θὰ φέρει στὸ φῶς πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ πρυτανεῖου καὶ τὴν πολιτικὴ του δραστηριότητα. Ἰχνη τῆς αἰτωλικῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 219 π.Χ. δὲν διαπιστώθηκαν, πιθανῶς διότι κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ κτιρίου τὰ ἐρείπια εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ.

Τὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς ἀνοικοδομήθηκε ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα, μετὰ τὴν καταστροφή, τὸ χρόνο τῆς ὁποίας ἐλπίζεται ὅτι θὰ βεβαιώσῃ ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ κυρίως τῶν νομισμάτων, συνολικὰ 100 τὸν ἀριθμὸ.

Εἶναι βέβαιο ὅτι κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν δὲν ἦταν ὀρατὸς ὁ ἐλληνιστικὸς στυλοβάτης, διότι οἱ κατασκευαστὲς τοῦ νέου περιστυλίου δὲν εἶχαν ὑπόψιν τοὺς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχαιότερου. Γιὰ τὴ θεμελίωσιν τῶν δωρικῶν κιόνων τοποθέτησαν πλάκες ἀπὸ τὰ τιμητικὰ βάρη ποῦ ὑπῆρχαν στὴν πρόσοψιν τῆς ἰωνικῆς στοᾶς (εἰκ. 75 - 76). Μιὰ τέτοια βάση, κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ στυλοβάτη, διασώζει μέρος τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, τὸ ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἀνάθεσιν τοῦ μνημείου ἔγινε [μα]ντείας ἐνε| κεν καὶ εὐνοίας τᾶς εἰς αὐτοὺς, καὶ ὅτι τὸ ἄγνωστο μνημεῖο Μέλισσος Ἐπικράτεος Κορκυραῖος ἐποίησε.

Μετὰ τὴν κατασκευὴν, ὅταν ἐπιχείρησαν νὰ κατασκευάσουν αὐλάκι γιὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῆς αὐλῆς, συνήντησαν τὸν ἐλληνιστικὸν στυλοβάτη, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ καταστράφηκε καὶ ἀποχέτευσαν τὰ νερά, διατρυπώντας τὸν ἀνατολικὸ

τοιχο ΖΘ τοῦ πρυτανείου καὶ τὸν στυλοβάτη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς (εἰκ. 74, 76).

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή λοιπὸν πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀθηνογένη τὸν Ἀργεῖο, γνωστὸ ἐπίσης ἀπὸ ἐπιγραφές τῆς Ἐπιδαύρου, ἐργάστηκε στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα καὶ ὁ Κερκυραῖος Μέλισσος καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτὴ ὁδηγοῦμαστε στὸ εὐλογο συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἑπειῶτες δὲν ἦταν ἀκόμη σὲ θέση νὰ κατασκευάσουν ἔργα ὑψηλῆς τέχνης, ἀλλὰ προσκαλοῦσαν ξένους καλλιτέχνες, κυρίως χαλκοπλάστες ὅπως ὁ Ἀθηνογένης. Ἐπίσης δὲν ὑπῆρχε στὴν κεντρικὴ Ἑπειρὸ κατάλληλο μάρμαρο γιὰ τὴ μεγάλη γλυπτικὴ καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ χαλκοῦ γιὰ τὴ χύση ἐπιτόπου τοῦ χάλκινου ἀγάλματος ἦταν οἰκονομικότερη. Ἀπὸ τὸ νέο περιστύλιο βρέθηκαν στὴ θέση τους ἑπτὰ πρόχειρες βάσεις κίωνων μὲ μεταξόνιο 2.30 μ. περίπου. Ἐνας σπόνδυλος κίονα ἀπὸ λατυποπαγῆς λιθάρη, ὅπως τοῦ βουλευτηρίου, βρέθηκε στὴ θέση του στὴ ΝΑ γωνία τοῦ νέου περιστυλίου (εἰκ. 76) καὶ ἕνας ἄλλος σπόνδυλος βρέθηκε πεσμένος κοντὰ στὴ γειτονικὴ βάση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὸ νότιο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς βρέθηκαν λείψανα πρόχειρης ἐστίας ποὺ ἦταν στρωμένη μὲ μεγάλες ὀπτοπλίνθους, διαστάσεων 0.41×0.53 μ., εὐρήματα συνήθη σὲ πρυτανεῖα. Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων συγκαταλέγεται καὶ θραῦσμα χάλκινης πινακίδας ποὺ διατηρεῖ μερικὰ γράμματα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν διαφόρων ἐπισκευῶν τοῦ πρυτανείου, χρήσιμα θὰ εἶναι τὰ 100 περίπου νομίσματα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ὁποῖα χοντρικὰ μποροῦν νὰ καταταγοῦν σὲ τρεῖς περιόδους, τὴν ἑλληνιστικὴ, τὴν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. ποὺ περιλαμβάνει χάλκινα νομίσματα καὶ ἐπάργυρα τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, καὶ τὰ χάλκινα νομίσματα τοῦ 4ου ἰδίως μ.Χ. αἰῶνα.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ βόρεια πτέρυγα Ο1 μὲ τὰ τρία ἐννε-
ἀκλινα δωμάτια, ὅπως καὶ ἡ ἰωνικὴ στοά, ἀνατολικά τοῦ
πρυτανείου, ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά μετὰ τὴν καταστροφὴ
τοῦ 167 π.Χ. καὶ μόνον οἱ τοῖχοι καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πρυ-
τανείου παρουσιάζουν ἐπισκευές ρωμαϊκῶν χρόνων.

Οἱ σωζόμενοι ρωμαϊκῶν χρόνων τοῖχοι τοῦ πρυτανείου μαρ-
τυροῦν δύο οἰκοδομικὲς περιόδους (εἰκ. 77). Δύο φάσεις μαρ-
τυροῦν ἐπίσης τὰ δύο ἐπάλληλα λίθινα κατώφλια ρωμαϊκῶν
χρόνων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πρυτανείου Ζ-Θ.

Ἡ μελέτη καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν νομισμάτων ἐπίσης ἀπὸ
τὴν Ἐφορὸ τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθν. Μουσείου
κυρία Μ. Οἰκονομίδου καὶ ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς θὰ
συμβάλουν στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησις τῶν δύο τούτων
οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ πρυτανείου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μὲν
πρώτη ἀνάγεται περὶ τὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, ἡ δὲ
νεώτερη πολὺ ἀργότερα, διότι τὸ οἰκοδόμημα ἦταν σὲ χρῆσις
μέχρι τὸ τέλος περίπου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα, ἂν κρίνει κανεὶς
ἀπὸ τὰ πολλὰ νομίσματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἄγνωστο
ὅμως ἂν κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα λειτουργοῦσε ὡς πρυτανεῖο
ἢ ἐξυπηρετοῦσε ἄλλους σκοποὺς. Ἄγνωστο ἐπίσης εἶναι ἂν
τὰ λείψανα τῆς ἐστίας στὴν ἀνατολικὴ στοά, ποὺ ἀνήκουν
στὴν πρώτη ρωμαϊκὴ φάσις, ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἐστία τοῦ
πρυτανείου, ὅπου ἔκαιε τὸ ἄσβεστον πῦρ, ἢ πρόκειται γιὰ μιὰ
πρόχειρη χωρὶς ἰδιαιτέρη σημασία ἐστία.

Πάντως ὡς τὸ 240/241 μ.Χ. ἐξακολουθοῦσαν νὰ τελοῦν-
ται στὸ ἱερὸ τὰ Νάια, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ
εἶχε ἀντιγράψει στὴ Δωδώνη ὁ Κυριάκος ἀπὸ τὴν Ἄγκωνα,
τῆς ὁποίας τμῆμα τῆς βρέθηκε πρὸ ἐτῶν στὸ Κάστρο τῶν
Ἰωαννίνων. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴ ὁ Πόπλιος
Μέμμιος Λέων, ἱερεὺς τῶν μεγάλων καὶ σεβαστῶν Ἀκτίων
ἀγῶνων τῆς Νικόπολης, ἀγωνοθέτησε τὰ Νάια στὴ Δωδώνη
κατὰ τὴν 68ῃ Ἀκτιάδα, δηλαδὴ τὸ ἔτος 241 μ.Χ.

18. Συνεχίσθηκε ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 11ου αἰ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ποὺ χρηματοδοτεῖ τὸ Ἴδρυμα Ἰ. Φ. Κωστοπούλου καὶ ἐκτελεῖ ὁ ζωγράφος-συντηρητὴς κ. Πέτρος Καράγιαννης ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ κ. Παναγιώτου Βοκοτοπούλου. Οἱ ἐργασίες περιορίσθηκαν τὸ 1987 στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα στερεώθηκαν μεγάλες ρωγμές. Συνεχίσθηκε ἡ καθάριση κονιαμάτων, καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἔτσι τὸ κάτω τμήμα τῶν τεσσάρων ἱεραρχῶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 78), τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ναοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ τεταρτοσφαίριο, καὶ τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τοῦ Παντοκράτορος καὶ ἐνὸς εὐαγγελικοῦ συμβόλου στὸ ἀέτωμα. Τὸ στέρνο καὶ μέρος τοῦ προσώπου τοῦ ἀρχαγγέλου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἔχουν καταστραφεῖ. Ὁ ἄγγελος, μετωπικός, μὲ τὰ φτερὰ ἀπλωμένα, κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι λευκὴ σφαῖρα, ὅπου εἶναι σχεδιασμένος σταυρὸς πάνω σὲ διπλὴ βαθμιδωτὴ βάση. Τὸ πρόσωπο τοῦ εὐαγγελικοῦ συμβόλου – τοῦ πτερωτοῦ μόσχου – δὲν σώζεται.

Συnergείο τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων στερέωσε ἐξωτερικὰ τὶς ρωγμές τοῦ κτιρίου. Ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ προχωρήσει ἀπόσκοπτα καὶ μὲ ταχύτερο ρυθμὸ ἀπὸ τὸ ἐρχόμενο ἔτος ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν.

19. Μικρὴ ομάδα ἀρχαιολόγων ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ κ. Σαράντη Συμεώνογλου τοῦ Washington University, ΗΠΑ, ἄρχισε τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων στὸν Ἄετὸ Ἰθάκης. Ἡ μελέτη τῆς πλούσιας κεραμεικῆς τοῦ 1986 ἀπέδωσε ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Διαπιστώθηκαν πολλὲς ὁμοιογενεῖς ομάδες ὀστράκων τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ πολλὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ντόπιας παρα-

γωγής. Βρέθηκαν επίσης λίγα ὄστρακα τῆς μεσοελλαδικῆς καὶ πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς.

Ἡ ὑπαρξὴ ομάδων τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀποδείχνει ὅτι ὁ χώρος τοῦ Ἄετου κατοικήθηκε συνεχῶς μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὄστρακο μὲ χαραγμένη ἐπιγραφὴ (εἰκ. 79) ποῦ βρέθηκε στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ δὲν εἶχε καθαριστεῖ. Τὸ ὄστρακο προέρχεται ἀπὸ τὴν τομὴ Δ19 μέσα στὸ μεγάλο κτίριο στὸ κέντρο τοῦ χώρου. Πρόκειται γιὰ ἑλλητικὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἢ ὁποῖα ἐρμηνεύεται εὐκολα ...]Σ Ἀπό[λλων]. Τὸ εὑρημα αὐτὸ ἀποτελεῖ σαφὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα (βλ. Ἔργον 1986, σελ. 80 - 81) καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ στὸν Ἄετό. Ἡ λατεία τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Ἰθάκη εἶναι γνωστὴ στὸν Ὅμηρο (υ 278).

20. Στὸ χωριὸ Κοντογεννάδα Κεφαλληνίας, 11 χλμ. ἀπὸ τὸ Ληξούρι, ἰδιωτικὸς ναῖσκος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου διατηρεῖ τοιχογραφίες τῶν ὁποίων μόνον τρία σημεῖα ἦταν ὁρατά, ἀκάλυπτα ἀπὸ τοὺς ἀσβέστες· στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἢ Πλατυτέρα στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, στὸ Α ἄκρο τοῦ νοτίου τοίχου μέρος τοῦ Τριμόρφου μὲ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Παντοκράτορα καὶ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, ἀριστερά, ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Τὴ σημασίαν τῶν τοιχογραφιῶν σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπως ἡ Κεφαλληνία, ἢ ὁποῖα μέχρι τότε δὲν εἶχε νὰ ἐπιδείξει βυζαντινὲς τοιχογραφίες, ἐπεσήμανε τὸ 1982 στὴν 6η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἢ βυζαντινολόγος κ. Μαρία Θεοσχάρη καὶ ζήτησε συγχρόνως ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠΠΟ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ δημοσιεύσεώς τους, ἢ ὁποῖα καὶ τῆς ἐδόθη. Τὴ σπουδαιότητα τῶν τοιχογραφιῶν ἐξέθεσε ἢ κ. Θεοσχάρη μὲ ἀνακοίνωσή της στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν διὰ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μανόλη Χατζη-

δάκη (Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔτος 1983, τόμ. 58ος, σ. 632 - 640).

Οἱ ἐργασίες συντηρήσεως καὶ ἀποκαλύψεως τῶν τοιχογραφιῶν ἄρχισαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1984 καὶ συνεχίστηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985 γιὰ λίγες μέρες κάθε φορά. Εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ φέρουν στὸ φῶς στὸν Β καὶ Ν τοῖχο, στὸ *χωρο τοῦ κυρίως ναοῦ*, τμήματα δύο ἐπίππων ἀγίων, προφανῶς τῶν ἀγίων Δημητρίου καὶ Γεωργίου (πίν. 82 - 83) - στὸν πρῶτο ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει ἐπιγραφή *Ο ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΟΣ* - καθὼς καὶ τμήματα ἐνὸς ὑπερμεγέθους ἀρχαγγέλου *ΜΙΧΑΗΛ*, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὕψος τοῦ τοίχου (πίν. 81). Ἐπίσης ἀποτείχισθη τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ Τριμόρφου μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Θεοτόκο τὸ ὁποῖο καὶ μεταφέρθηκε στὸ Κοργιαλένιο Λαογραφικὸ Μουσεῖο Κεφαλληνίας καὶ στὴ συνέχεια στὴ Ζάκυνθο, ὅπου βρίσκεται μαζί μὲ τὸ συμπληρωμὰ του τοῦ Προδρόμου. Μετὰ τὴν ἀποτείχιση ἀποκαλύφθηκε ὁ δράκων στὰ πόδια τοῦ ἐπίπου ἀγίου, ἀρκετὰ κατεστραμμένους ἀπὸ τὰ κτυπήματα στὸν τοῖχο γιὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ νέου στρώματος (ματσακωνιές) καὶ ἀπὸ τὴ σαθρότητα τοῦ κονιάματος. Ἐγινε καὶ ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης μὲ ἔξοδα τῆς Νομαρχίας Κεφαλληνίας.

Τὸν Μάιο τοῦ 1987 τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν σπουδαιότητα τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ (βυζαντινὸ θέμα Κεφαλληνίας) ἀποφάσισε νὰ βοηθήσει στὶς ἐργασίες συντηρήσεως καὶ ἀποκαλύψεως τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὸ ποσὸ τῶν 500.000 δρχ.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς κ. Μαρίας Ρουσέα:

1. Ἐγινε ἡ στερέωση σὲ βάθος τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τοὺς δύο ἐπίππους ἀγίους καὶ ἀφαιρέθηκαν οἱ γάζες ποὺ ὑποβάσταζαν τὰ ἐτοιμόρροπα τμήματά τους.

2. Ὀλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὶς ρητίνες τῆς προεργασίας μὲ χημικὸ μέσο καὶ ἀφαιρέθηκαν μὲ ξηρὸ τρόπο τὰ

υπολείμματα τῶν ἀββεστωμάτων καὶ τὰ ἄλατα ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες. Φάνηκαν ἔτσι λεπτομέρειες, ὅπως τὰ πτίλα τῶν φτερῶν τοῦ ἀρχαγγέλου ἢ γράμματα παραπλεύρως τῆς καθέτου γραφῆς ΜΙΧΑΗΛ κ.ἄ., πὺ ἐπιτρέπουν ἀκριβέστερη χρονολόγησι.

3. Ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τοὺς τμήματα τῆς παραστάσεως τοῦ δράκοντος ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισι τοῦ ἁγίου Γεωργίου, τὰ ὁποῖα λόγῳ σαθρότητος τοῦ ὑποστηρίγματος εἶχαν παρασυρθεῖ κατὰ τὴν πρώτη φάσι τῆς ἀποτειχίσεως τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ Τριμόρφου.

4. Ἀποκαλύφθηκε τὸ ὑπάρχον τμήμα τῆς παραστάσεως τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας στὸ Δ μέρος τοῦ νοτίου τοίχου (πίν. 80).

5. Στηρίχθηκαν προσωρινὰ μὲ ἀββεστοκονίαμα κενὰ τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ παλαιότερες ἀποκολλήσεις τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας.

6. Ἐγινε ἔρευνα κατὰ τόπους γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν σώζονται τμήματα ἄλλων τοιχογραφιῶν, ἢ ὁποῖα ὁμως δὲν ἀπέδωσε. Ἐπειδὴ ἡ ἀφαίρεσι τῶν ἀββεστωμάτων σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Β τοίχου δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, δὲν ἀποκλείεται νὰ βρεθοῦν τμήματα τοιχογραφιῶν στὴν τελικὴ φάσι τῆς ἐργασίας.

7. Στὸ Ἱερό: ἀφαιρέθηκαν οἱ εὐτελεῖς σανίδες τοῦ ἐπάνω μέρους τοῦ τέμπλου. Ἐπίσης ἀφαιρέθηκε καὶ ἡ νεώτερη ξύλινη ἁγία Τράπεζα καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀρχικὴ λιθόκτιστη. Ἀναδείχθηκε ἔτσι ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

8. Στὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης ἀποκαλύφθηκαν, ἀριστερὰ δύο ἱεράρχες καὶ στὸ μέσο ἄνοιγμα πὺ ἔχει κλεισθεῖ μὲ νεώτερη τοιχοδομία.

9. Στὸν Ν τοίχο, παραπλεύρως τοῦ διακονικοῦ, φάνηκαν τὰ ἴχνη ἐνδυμασίας ὄρθιας μορφῆς.

10. Τέλος ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴν κόγχη, ἔξωτερικά, φυτὸ

του οποίου οι ρίζες απλώνονταν στο έσωτερικό της λιθοδομής. Μεγάλη ρωγμή του τοίχου με συνέπεια τη διάβρωση της χρωματικής επιφάνειας και την έντονη επίκαθιση αλάτων που σχημάτιζαν σταλακτίτες, επιχρίστηκε πρόχειρα με ασβεστοκονίαμα ώστε να εμποδισθούν τα νερά της βροχής να εισχωρήσουν στις τοιχογραφίες.

21. Συνεχίστηκαν και το 1987 από τον επίχ. καθηγητή του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων κ. Ήθανάσιο Παλιούρα οι ανασκαφές στην Κάτω Βασιλική της Αιτωλίας υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Έταιρείας και με χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων (βλ. «Δωδώνη» 14, τεύχ. 1, 1985, 211 - 240 και Έργον 1987, 84 - 86).

Στη νέα αυτή φάση: α) Όλοκληρώθηκε ή ανασκαφή έξωτ. και κατά μήκος της βόρειας πλευράς της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπου επισημάνθηκαν οι πλαϊνές εισοδοί· β) ανασκάφηκε το τμήμα Ω, δυτικά του ναού και ήλθαν στο φώς δύο προσκτίσματα· γ) αναζητήθηκαν οι προσβάσεις προς το έσωτερικό του περιτειχισμένου λόφου και αποκαλύφθηκε ή πύλη 1· δ) στη ΝΑ πλευρά του λόφου και δίπλα από τη θάλασσα έντοπίσθηκε είδος «άποθέτη» με πολλά όστρακα και έντυπωσιακό αριθμό τεμαχίων σιδηρόμαζας.

α. Η συστηματική ανασκαφή στο έξωτερικό της βόρειας πλευράς της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με τη συνεργασία της κ. Γεωργίας Δημακογιάννη και ομάδας φοιτητών, διασαφηνίζει δύο ως τώρα σκοτεινά θέματα: 1. Διαλύει την υπόνοια, που διατυπώθηκε στην πρώτη έκθεση της ανασκαφής «για την ύπαρξη λίθινης κρηπίδας αρχαίου κτιρίου, ή βορειοανατολική γωνία της οποίας επισημάνθηκε με μιá πρώτη τομή τρία περίπου μέτρα βορειοανατολικά της άψιδας» («Δωδώνη», 221). Διαπιστώθηκε ότι, κροκαλοπαγής δόμος, που αποτελεί τον άκρογωνιαίο λίθο της ΒΑ γωνίας του ναού, και έδινε αρχικά την έντύπωση ότι αποτελούσε

τιμήμα κρηπίδας αρχαιότερου κτιρίου, ἐξέχει τῆς «περασιᾶς» τοῦ βόρειου τοίχου λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δέχεται καὶ ἐξουδετερώνει τὶς ὠθήσεις τοῦ βάρους πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα βέβαια παραμένει ἀκόμη ἀναπάντητο: τὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό, πὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (λιθοπλινθοὶ μὲ περιτένεια καὶ ἄπεργο) προέρχεται ἀπὸ προγενέστερο μνημεῖο πὺ ὑπῆρχε στὸν ἴδιο χῶρο ἢ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλου. 2. Λύνεται τὸ πρόβλημα τῶν πλαϊνῶν εἰσόδων στὸ ναό: ἐντοπίζεται μία εἴσοδος πλ. 1.50 μ. στὸ κέντρο ἀκριβῶς τοῦ βόρειου τοίχου - 11 μ. ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΑ γωνίας καὶ 11 μ. ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀντίστοιχης ΒΔ - δεύτερη, πλ. 1.40 μ. πὺ ἀνοίγεται 7.50 μ. δυτικότερα τῆς πρώτης καὶ τρίτη πὺ ὁδηγεῖ στὸ νάρθηκα, ἀντίστοιχη μ' αὐτὴν πὺ ὑπάρχει στὸ νότιο τοίχο. Λόγω τῆς μεγάλης καταστροφῆς πὺ ἔχει ὑποστῆ ὁ νότιος τοίχος δὲν διασώζει τὰ ἀνοίγματα πρὸς τὸ νότιο πλαῖνὸ κλίτος, ἀλλὰ θὰ ὑπολογιστοῦν μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στὸ βόρειο. Ἡ μέχρι θεμελιῶν ἐξάλλου καὶ οἱ μεταγενέστερες προσθήκες, πὺ παρατηροῦνται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, δὲν ἀφήνουν κανένα περιθώριο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε δυτικὴ κεντρικὴ εἴσοδος πρὸς τὸν ναό. Τὸ τμήμα Ω δυτικὰ τοῦ νάρθηκα, εἶναι ἐλάχιστο καὶ ἀμέσως μετὰ ἀρχίζει ἡ ἀπότομη πλαγιά ὅπου τὸ τεῖχος πὺ περιτρέχει τὸν λόφο. Ἴσως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κεντρικὴ εἴσοδος ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ λόγω τῆς στενότητος τοῦ χῶρου.

β. Προσκτίσματα: Στὸν χῶρο Ω, δυτικὰ τοῦ νάρθηκα, στὸ τρίγωνο πὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τὸ τεῖχος, ἀνασκάφηκαν δύο προσκτίσματα. Τὸ πρῶτο (α - β) ὀρθογώνιο κτίσμα, διαστ. 5 × 2.50 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ταυτίζεται μὲ τὸ δυτικὸ τοίχο τοῦ ναοῦ, διαθέτει τὴν ἴδια τοιχοδομίαν μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ. Πιθανὸν νὰ ἦταν πύργος, πὺ ὑψωνόταν στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως ἔχουμε σὲ

παρόμοιες περιπτώσεις (π.χ. βασιλική Α χριστιανικῶν Θηβῶν Θεσσαλίας). Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθηκευτικὸς χώρος, ὅπως δείχνουν τὰ τμήματα ἀπὸ μεγάλα πιθάρια ποὺ διασώθηκαν καθὼς καὶ τὸ ἄλλο σχετικὸ ὕλικο.

Ἄναζητήθηκε καὶ στὴ ΒΔ γωνία ἀντίστοιχο κτίσμα, ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε μεταγενέστερο ὀρθογώνιο κτίριο (ε) διαστ. 5.50×4.80 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ τοιχοποιία ἀλλὰ καὶ ἡ τοποθέτησή του στὸν χώρο, ποὺ δὲν τὸ συνδέει μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, φανερώνουν τὴ σχέση του μὲ τὸν μεταγενέστερο μεσοβυζαντινὸ ναῖσκο.

γ. Πύλη 1: Μὲ τὴ συνεργασία τῆς κ. Κ. Παναγιωτουνάκου καὶ ὁμάδας φοιτητῶν ἀνασκάφηκε ὁ ἐρειπωμένος δυτικὸς πύργος τοῦ ἑλληνιστικοῦ - παλαιοχριστιανικοῦ τείχους, ποὺ βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ὑπόνοια ὅτι πρέπει νὰ ἔκρυβε τὸ μυστικὸ τῆς πρόσβασης πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λόφου. Πράγματι ἀποκαλύφθηκε ἡ πύλη 1 (πίν. 84), ποὺ ἔχει τὴν ἐξῆς διάταξη: Στὸ ἐξωτ. μέρος τοῦ τείχους τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐφάπτεται ἀνωφερῆς πρόσβαση (ἐπικλινῆς «ράμπα»), ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὸ κατώφλι τῆς πλακοστρωμένης εἰσόδου. Στὰ ἄκρα διατηροῦνται ὡς σήμερα οἱ ἡμισφαιρικοὶ τῶροι γιὰ τὸν στροφέα τῶν θυροφύλλων· ἀπέχουν μεταξύ τους 2 μ. καὶ δίνουν ἔτσι τὸ πλάτος τῆς δίφυλλης θύρας. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς εἰσόδου διαμορφώνεται εἶδος «διαβατικοῦ» σὲ σχῆμα Γ, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ πολλὰ μπαζώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν (πελεκητὲς πέτρες, κέραμοι, καλυπτῆρες, κονιάματα) δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν στεγασμένο. Τὰ πρῶτα συμπεράσματα εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ χρησιμοποίησαν τὴν παλαιότερη εἴσοδο ἀφοῦ προηγουμένως τὴν διαμόρφωσαν γιὰ τὶς ἀνάγκες τους, καθὼς φανερώνει ἡ τοιχοποιία ποὺ ὑπάρχει (κεράμινες στρώσεις ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ πελεκημένους λίθους).

δ. Ἀποθέτης - ἐργαστήριο σιδήρου: Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ κ. Ἀγγελου Παληκίδου καὶ ομάδας φοιτητῶν ἐρευνήθηκε τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ λόφου, χαμηλὰ δίπλα στὴ θάλασσα καὶ δεξιὰ τοῦ δρομίσκου, πού ὁδηγεῖ στὴν κορυφή. Ἔτσι ὅπως ἔχουν καταπέσει τὰ χῶματα στὴν ἀκροθαλασσιὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσει τὴ στρωματογραφία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας, σὲ βάθος 2 περίπου μ. Στὴν κάτω ζώνη ἐντοπίζεται πλῆθος ὀστράκων ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ στὴν πάνω ἀφθονοῦν τὰ παλαιοχριστιανικὰ χτενωτὰ ὄστρακα. Τὸ ἔδαφος διαμορφώνεται κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς βρίσκεται μπροστὰ σὲ κάποιον ἀποθέτη. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα πού συγκεντρώθηκαν σημειώνονται ὀξειδωμένες μάζες σιδήρου σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ὥστε νὰ διερωτᾶται κανεὶς μήπως ἐκεῖ κοντὰ βρισκόταν κάποιον ἐργαστήριο σιδήρου.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ εὐρήματα, πού ταξινομοῦνται μὲ τὴ φροντίδα τῆς κ. Γλ. Χατζούλη, σημειώνονται: πολλὰ χρωματιστὰ γυαλιά, ἀγνύθες μὲ σφραγίσματα, καρφιά, γυαλωμένα χρωματιστὰ καὶ μὲ σχέδια ἀποτμήματα κυφίων καὶ πιάτων, ἀφθονα χτενωτὰ ὄστρακα, λίγα βυζαντινὰ καὶ βενετσιάνικα νομίσματα καὶ λίγες φυσικὲς ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων καθὼς καὶ μικρὰ βότσαλα μὲ κονίαμα, ἀλλὰ χωρὶς χρῶμα ἀπὸ τὸν χῶρο Ν1, πού ἀποτελοῦν καὶ τὶς μόνες ἐνδείξεις ὑπαρξῆς ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα ξεχωρίζει κέραμος μὲ τὴν ἐπιγραφή: ΑΓΑΘΗΣ.

Οὔτε καὶ σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀφαιρέθηκε, λόγω τεχνικῶν δυσκολιῶν, ἡ τιμιμεντένια δεξαμενὴ, πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν ἀποθηκευτικὸ χῶρο Ο τοῦ ναοῦ (πίν. 85).

Οἱ ἀρχιτέκτονες κ.κ. Γιάννης Πατσουμάς καὶ Χρ. Κατσιμπίνης, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ σχεδιαστῆ Γιάννη Διαμαντόπουλου, ἀποτυπώνουν μὲ κάθε λεπτομέρεια τὰ κτίσματα καὶ τὰ ἐντάσσουν στὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Τριάδας.

22. Μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας φυσιογνωμίας τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν στὸν Θέρμο, πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, συνεχίζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Ἰ.Α. Παπαποστόλου ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς. Λόγω τῆς ἔκτασης τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς, θὰ ἀπαιτηθεῖ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν πολὺς χρόνος ἢ μεγαλύτερη χρηματικὴ πίστωση.

Τῆς δυτικῆς στοᾶς, ποὺ τὸ συνολικὸ τῆς μῆκος εἶναι 165 μ. καὶ τὸ πλάτος 13.60 μ., ἔχει ὡς τώρα ἀνασκαφεῖ τμήμα μῆκους 57 μ. περ., καὶ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ὑπόλοιπα δεκαεπτὰ βάσεων τῶν κίωνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν βάσεων ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλακοειδεῖς λίθους ἀκανόνιστου σχήματος 1 τ.μ. περ., ἐνῶ ἡ ἴδια ἢ βάση τῶν ξύλινων προφανῶς κίωνων εἶναι μία μόνο, σχεδὸν ὀρθογώνια λιθόπλινθος καὶ σώζεται σπανίως. Τὰ μετακίονια διαστήματα εἶναι 3.50 περ. μ. Οἱ κίονες τῆς πρόσοψης τῶν ὁποίων σώζονται τὰ ἴχνη τῶν βάσεων στὸν στυλοβάτη ἦταν πυκνότεροι. Ἐπεξετάθη ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀγωγοῦ πρὸ τῆς στοᾶς (εἰκ. 86 - 87).

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου κατεχόταν ἀπὸ νεώτερο χριστιανικὸ νεκροταφεῖο καὶ χρειάστηκε νὰ γίνουν πρόσθετες ἐργασίες διευθέτησης.

Παρατηρήθηκαν καὶ πάλι ἴχνη πυρᾶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στοᾶς τὸ 216 π.Χ. καὶ βρέθηκαν κεραμίδες καὶ θραύσματα ἀχροκεράμων, μικρὰ σπαράγματα χάλκινων ἀνδριάντων, λίγα νομίσματα, ἐλληνιστικὴ καὶ πρώιμη ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ.

23. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας συνεχίστηκε καὶ τὸ 1987 ἀπὸ τὸν τέως Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Παῦλο Λαζαρίδη στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τὴ σημερινὴ Νέα Ἀγχιάλο.

Βαπτιστήριο (είκ. 88)

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βαπτιστηρίου τῆς πρώτης βασιλικῆς (4ος αἰ. μ.Χ.) σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀπαλλοτριωμένου οἰκοπέδου καὶ μὲ λεπτομερεῖς ἔρευνες πού ἔγιναν ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις του, πού ἐπισημάνθηκαν πέρυσι (Τὸ Ἔργον κατὰ τὸ 1986, Πανηγυρικὸν Τεύχος 1837 - 1987, 87 - 90, εἰκ. 53 καὶ 54). Ἀκόμη ἔγιναν οἱ ἐξῆς διαπιστώσεις: σὲ βάθος 1.28 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο πάτωμα τοῦ τετραγώνου ἐσώτερου οἴκου-φωτιστηρίου βρίσκεται ἡ στάθμη νεροῦ καὶ στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο ὑπάρχει ἡ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευή, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἐκθέσεις, ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ χῶρο πού καταλαμβάνει τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου· σὲ βάθος 1.26 μ. φθάνει ἡ θεμελίωση τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ κτίσματος, ἐνῶ τὸ βάθος τῆς θεμελίωσης τῶν στυλοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἐξώτερου-αὐλείου οἴκου εἶναι 0.85 μ.· ἡ τοιχοποιία τῶν ἐξωτ. τοίχων τοῦ οἴκου αὐτοῦ δὲν εἶναι ὁμοίομορφη ἀλλὰ παρουσιάζει κατὰ τόπους διαφορετικὴ τεχνικὴ καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τροποποιήσεις, ὅπως π.χ. στὴ θύρα τοῦ βόρειου τοίχου, πού ἔχει φραχθεῖ· τέλος τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου, ἀκόμη καὶ τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης πού περνᾶ δίπλα (νότια) καὶ παράλληλα πρὸς αὐτό, ἔχουν τὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους ὀριζόντια καὶ ἰσοῦψή, χωρὶς δηλαδὴ ἀπότομες διακυμάνσεις, εἶναι ἔνδειξη, ὅτι τὰ ἐρειπωμένα κτίρια, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους, θὰ παρέμειναν πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἕως ὅτου σὲ κάποια ἐποχὴ τὰ διέλυσαν γιὰ νὰ πάρουν τὰ οἰκοδομικὰ ὕλικά.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς περιφραξῆς τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ χῶρου τοῦ βαπτιστηρίου, ἔγινε συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει ἐγερθεῖ ἐμπρὸς-ἀνατολικά τοῦ βαπτιστηρίου. (Τὸ Ἔργον 1986, 89, εἰκ. 54 - 59.)

Με τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ: α) ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλοι δόμοι τοῦ νότιου στυλοβάτη καὶ καθορίζεται ἡ θέση τῶν βάσεων τῶν τεσσάρων κίονων· β) ἀνασύρθηκε τὸ ἄνω τμήμα, μήκους 1.90 μ., τοῦ μαρμάρινου κίονα Φ11/85 - 140, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1985· γ) ἀποκαλύφθηκε ἡ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας.

Βασιλική

Ἐγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὰ δωμάτια VIII, XIII, XI καὶ XIV τῶν νοτίως τῆς βασιλικῆς προσκτισμάτων. Ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλη του τὴν ἔκταση τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ δωματίου VIII καθὼς καὶ ὁ στυλοβάτης μεταξὺ τῶν VIII καὶ XIII, ὡς τὸ μισὸ περίπου τοῦ μήκους του (ΠΑΕ 1975, 52-53, εἰκ. 2). Τὸ πάτωμα τοῦ XIII εἶναι στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες διαστ. 0.50 × 0.50 μ. Στὸ διπλανὸ δωμάτιο XI βρέθηκε σὲ ὕψος 0.20 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πάτωμά του χρυσὸς σόλιδος τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος τοῦ Α' (457 - 474 μ.Χ.), διατηρημένος σὲ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 89).

Μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸν Τομέα TM-Ξ, βόρεια τῆς βασιλικῆς καὶ ἀνατολικά τοῦ ὑποκαύστου TM-O. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν: ἡ συνέχεια τοῦ μεταγενέστερου τοίχου E78-T14, πῆλινος ἀγωγὸς βόρεια καὶ ἐπάλληλα δάπεδα, ἀνώμαλης ἐπιφάνειας καὶ εὐτελοῦς κατασκευῆς.

Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν πρώτων κτιριακῶν στοιχείων τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν ἔγινε ἔρευνα στὴ στενὴ λωρίδα τοῦ ἀρχαιότερου ψηφιδωτοῦ δαπέδου πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἔξω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς (TM-Ξ. ΠΑΕ 1980, 40, εἰκ. 1, πίν. 49α. ΠΑΕ 1981, 85, εἰκ. 2, πίν. 80α-β. ΠΑΕ 1982, 102, εἰκ. 5, πίν. 71α). Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἔρευνα αὐτὴ χρειάστηκε νὰ ἀποκολληθεῖ μικρὸ τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε εἶχε ἀνάγκη συντήρησης. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος E/80-T2 πού ὀρίζει τὸ ψηφιδωτὸ ἀπὸ Βορρὰ ἔχει δύο φάσεις. Τὸ ἄνω

τμήμα του, πού ανήκει στη δεύτερη φάση και όριοθετεί τώρα τὸ ψηφιδωτό, εἶναι κατὰ 0.15 - 0.17 μ. στενότερο τοῦ κάτω, τὸ ὁποῖο ανήκει στὴν πρώτη φάση. Ἄρα τὸ ψηφιδωτὸ πού καλύπτει τὸ τμήμα τοῦ κάτω τοῖχου ανήκει στὴν δεύτερη φάση. Κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ ὑπάρχει καὶ ἄλλο, ἀρχαιότερο πιθανόν, ψηφιδωτὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο ἔχει ὄριο του τὸν κάτω πλατύτερο τοῖχο τῆς πρώτης φάσης. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς τρίτης περιόδου τῆς βασιλικῆς ἀπὸ αὐτὸ τῆς πρώτης περιόδου εἶναι 1.35 μ.

Ἄνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου. Ἀποκαλύφθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο σὲ ὄση ἔκταση ἔχει μείνει ἔξω ἀπὸ τὸν παρακείμενο δρόμο. Διπλὸ πλαίσιο ἀπὸ πλοχμὸ καὶ κυματοειδὲς («τρέχων κύων») περιβάλλει 36 τετραγωνίδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 10 βρίσκονται ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο (εἰκ. 90). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι πτηνά, ζῶα καὶ γεωμετρικά. Στὰ 8 δυτικὰ τετραγωνίδια εἰκονίζονται πτηνά μόνον, ἢ κατὰ ζεύγη ἢ ἀνὰ τρία καὶ ἓνας φυλλοφόρος κάνθαρος. Στὸ ἀνατολικὸ μισὸ εἰκονίζονται γεωμετρικὰ σχέδια καὶ ζῶα (λαγός, 2 ἐλάφια, πρόβατο, σκύλος). Τὸ ψηφιδωτὸ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ βου μ.Χ. αἰ.

Συγκρότημα κοσμικοῦ κτιρίου

Ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ συγκρότημα τοῦ κοσμικοῦ κτιρίου, κάτω ἀπὸ τὸν λόφο «τῆς Ἀκρόπολης τῆς Πυράσου», πού εἶχε διακοπῆ μετὰ τὸ 1968 (ΠΑΕ 1968, 31 41, πίν. 23 - 29). Ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 ἔφερε στὸ φῶς σημαντικὸ ἀριθμὸ λειψάνων τοίχων διαφόρου κατασκευῆς, διαφόρου προσανατολισμοῦ καὶ διαφόρων χρονολογιῶν, πού ἡ ταύτιση, ὁ προσδιορισμὸς τῆς μορφῆς, τῆς χρήσεως, τῆς χρονολόγησής κλπ. ἀπαιτεῖ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ὅλη τὴν ἔκταση πού καταλαμβάνουν τὰ εἰρεπία τοῦ συγκρο-

τήματος. Πάντως με τὰ μέχρι τώρα δεδομένα μπορεί νὰ γίνῃ λόγος γιὰ 10 τουλάχιστον οικοδομικὲς φάσεις. Σημειώνονται τὰ λείψανα μυκηναϊκῶν κτισμάτων στοὺς χώρους Π καὶ Μ, τὸ περίκεντρο λουτρό μετὰ τὸ παρακείμενο δωμάτιο ὅπου τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μετὰ ἀσπρόμαυρες ψηφίδες καὶ διάκοσμο μαϊανδρο, ἀνθέμια κλπ. (εἰκ. 91), (ΠΑΕ, ἔ.ἀ. 38, εἰκ. 3), τὸ μεγάλο τετράγωνο κτίριο μετὰ τὲς τέσσερις στοῦς καὶ τὸ εὐρὺ αἶθριο, τοὺς 12 καλοχτισμένους πεσσούς, σὲ σχῆμα Τ καὶ + ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τώρα καὶ ἀνήκουν σὲ παλαιότερη τοῦ τετραγώνου φάση κλπ.

Τὰ εὐρήματα εἶναι πολλὰ: ὑστερορωμαϊκοὶ καὶ παλαιохριστιανικοὶ λύχνοι (εἰκ. 92), πῆλινο σκευὸς γιὰ θυμίαμα(;) (εἰκ. 93), βωμίσκος μετὰ βούκρανο (εἰκ. 94), κεφάλι σκυλιοῦ πιθανὸν ἀπὸ ρυτὸ (εἰκ. 95), χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν κ.ἄ. (εἰκ. 96α-β).

24. Κατὰ τὴ δέκατη τρίτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασιλείου Πετράκου, ἐρευνήθηκε, ΝΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μεγάλη οἰκία ἢ ὅποια εἶχε, προφανῶς, ἀνασκαφῆ ἀπὸ τὸν Βαλέριο Στάη, χωρὶς νὰ δοθεῖ οἰαδήποτε πληροφορία γι' αὐτήν.

Τὸ κτίριο ἐπειδὴ κατασκευάστηκε σὲ χώρῳ ἐλεύθερο παρουσιάζει τὸν γνωστὸ τύπο τῶν οἰκιῶν τῆς Ἀττικῆς μετὰ τοὺς στεγασμένους χώρους γύρω ἀπὸ κεντρικὴ αὐλή, φαίνεται ὅμως πὺς ἔχει καὶ δεύτερη αὐλὴ δυτικὰ γιὰ σταυλισμὸ ἢ διαχείμαση ζῶων.

Ἡ οἰκία τοῦ Ραμνοῦντος ἔχει στὸ ἀνατολικὸ μέρος τέσσερα δωμάτια ἀπὸ τὰ ὅποια ἓνα χρησίμευε ὡς μαγειρεῖο, ἓνα μακρόστενο χώρῳ στὸ βόρειο μέρος ποὺ προστατευόταν ἀπὸ Νότο μετὰ στοὰ καὶ τρεῖς χώρους στὴ νότια πλευρὰ (πίν. 97). Τὸ νέο κτίριο παρουσιάζει ἄρτιο σχέδιο σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴ οἰκία-

ματα τοῦ φρουρίου, τὰ ὁποῖα λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθοῦν (πίν. 98).

Ἐρευνα ἔγινε στὸν περίβολο τῆς οἰκογενείας τοῦ Φανοκράτους γιὰ τὴ διευκρίνιση προβλημάτων τῆς προσόψεώς του. Ἡ νέα μελέτη ἐπέτρεψε τὴν ἀναστήλωση τοῦ περιβόλου κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του καὶ ἔτσι ἔπαυσε ἡ φθορὰ τῶν παροπλίνθων του οἱ ὁποῖοι βρισκόνταν σκορπισμένοι στὴ βόρεια ὁδὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος (πίν. 99).

Ἐξίσου σημαντικὴ ἀναστήλωση στὴ βόρεια ὁδὸ εἶναι τοῦ περιβόλου τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δρομοκλῆ, τοῦ ὁποῖου τὰ σκορπισμένα μέλη τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους καὶ τὸ μνημεῖο ἀπέκτησε πάλι τὴ μορφή πού εἶχε στὴν ἀρχαιότητα (πίν. 100). Ἡ πλήρης ἔρευνα τοῦ τμήματος τῆς βόρειας ὁδοῦ πού περνᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο πλουτίζει περισσότερο τὶς γνώσεις μας γι' αὐτόν. Ὁ περίβολος κατασκευάστηκε σὲ χώρῳ μὲ ταφὸς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὶς κατεστραμμένες αὐτὲς ταφὸς προέρχεται ἐρυθρόμορφη πυξίδα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ παράσταση ἐρωτιδῶν καὶ γυναικῶν (πίν. 101).

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου προκύπτει ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐπιτύμβιος ναῖσκος ἀλλὰ ὅτι τὸ μνημεῖο τὸ κοσμοῦσαν δύο ἢ τρεῖς ὑψηλότερες ἐπιτύμβιες στήλες. Οἱ δύο ἀνῆκαν στοὺς ἀδελφοὺς Ἀθηνοδώρο καὶ Δρομοκλῆ. Νότια τοῦ περιβόλου βρέθηκε, σπασμένο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη σὲ πολλὰ κομμάτια, μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ παράσταση γυναίκας πού κάθεται καὶ δεξιῶνεται ὄρθιο ἄνδρα.

Κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου, στὴ βόρεια ὁδὸ, ἐρευνήθηκε ἀνώνυμος περίβολος ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατὰ παλαιότερη ἔρευνα εἶχε βρεθεῖ ἀποθέτης μὲ θραύσματα ἀττικῶν ἀγγείων. Ἀπὸ τὴ συγκόλλησι τῶν θραυσμάτων ἀπαρτίστηκαν τμήματα λευκῶν ληκύθων τῶν γύρω ἀπὸ τὸ 430 π.Χ. χρόνων, ταινιωτὰ καὶ μελαμβαφῆ πινάκια τῆς ἴδιας

ἐποχῆς, ὅπως ἐπίσης ταινιωτὰ πινάκια, ἀσκὸς μελαμβαφῆς, σκύφος, λεκανίδα καὶ μεσόμφαλη φιάλη πού χρονολογούνται στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. 102).

Ὁλοκληρώθηκε ἡ κατασκευὴ μεγάλου στεγασμένου χώρου ὅπου μεταφέρθηκαν ὅσα μέλη τοῦ ναοῦ, κυρίως σφόνδυλοι, βρισκόνταν ἀκόμη σκορπισμένα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν καὶ θὰ εἶναι προσιτὰ στὸ κοινό, μετὰ τὴ συγκόλληση καὶ τὴ συντήρησή τους. Μὲ τὸν νέο μουσειακὸν χώρον ἐλπίζεται ὅτι θὰ προστατευθοῦν ἀποτελεσματικὰ ὅσα κινητὰ ἀρχαῖα εἶχαν μείνει στὸ ὑπαιθρο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους.

25. Μετὰ διακοπὴ ἕξι ἐτῶν, λόγῳ καθυστερήσεως τῆς διαδικασίας ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως, ἐπαναλήφθηκε ἐφέτος γιὰ ἕκτη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν ἀπὸ τὸν ἀναπλ. καθηγ. κ. Θανάση Παπαδόπουλο μὲ τὴ συνεργασία τῆς Δρος Λίτσας Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Σὲ θέση γειτονικὴ («Λαγανιδιά»), Β τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὶς προηγούμενες περιόδους νεκροταφείου, ἡ διάνοιξη κοινοτικοῦ δρόμου ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα εἶχε ἀποκαλύψει τὸ 1985 τοιχάριο λιθόκτιστο καὶ μόνωτο μυκηναϊκὸ κύαθο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ μὲ τὴ διάνοιξη δοκιμαστικῶν τομῶν, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα λίθινων θεμελίων ἀσύνδετων μεταξύ τους, πού ἀνήκουν σὲ κτίρια κατεστραμμένα. Τὸ σημαντικότερο εὑρημα ὁμως, πού ἀποτελέσει καὶ τὴν εὐχάριστη ἐκπληξὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ἦταν θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος, ὁμοίος περιπτώσεως στὴν κατασκευὴ καὶ στὶς διαστάσεις μὲ τοὺς δύο ἤδη γνωστοὺς ἀπὸ τὸν Καταρράκτη Φαρρῶν, πού εἶχε ἀνασκάψει τὴ δεκαετία τοῦ '50 ὁ ἔφορος κ. Ν. Ζαφειρόπουλος (βλ. Ἔργον 1956, 88 - 90, 1957, 69 - 70, ΠΑΕ,

1956, 193 - 201, 1957, 114 - 117 καὶ Th. J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, 57 - 59, fig. 47a-b) (εἰκ. 103).

Ὁ τάφος προσανατολισμένος ἀπὸ ΒΑ - ΝΔ ἦταν χτισμένος μὲ ντόπιες πλακοειδεῖς πέτρες σὲ ἀκανόνιστες σειρὲς τόσο στὴ θόλου ὅσο καὶ στὴν εἴσοδο καὶ τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα τῶν ἐπενδυμένων τοιχωμάτων τοῦ δρόμου. Διαστ. τάφου: διάμ. θόλου 3.90×4.10 , σωζ. ὕψος 2.20 μ. Ὁ δρόμος, μήκους 7.10 μ., πλ. $0.94 - 0.98$ μ. καὶ βάθους $0.12 - 1.88$ μ. μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα, εἶναι λαξευμένος στὴν κιμηλιά μὲ δάπεδο κατηφορικό πρὸς τὴν πρόσοψη τῆς εἰσόδου. Ἡ εἴσοδος χαμηλή, διαστ. $0.80 \times 0.80 \times 1$ μ., εἶχε μεγάλο μονολιθικό ἀνώφλι καὶ ἦταν κλεισμένη μὲ ξερολιθιά ἀπὸ λίθους ὁμοίους μὲ ἐκείνους τῆς θόλου σὲ ἐπάλληλες στρώσεις καὶ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαφορὰ τοποθέτησής τους καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τῆς ἐπίχωσης τοῦ δρόμου ἀνοίχτηκε τουλάχιστον δύο φορές. Ἀπόπειρα τρίτης διάνοιξης ἀπέτυχε καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἐναπόθεση παιδικῆς ἀκτέριστης ταφῆς πάνω στὶς κατώτερες στρώσεις τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς ξερολιθιάς μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὑπερκείμενων δόμων.

Τὸ πάνω μισὸ τῆς θόλου εἶχε καταρρεύσει καὶ ὁ τάφος εἶχε παραβιαστεῖ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς θόλου καὶ συληθεῖ ἀπὸ τὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Παρὰ τὴν καταστροφὴ καὶ σύλησή του, περιεῖχε πολλὰ καὶ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος εὐρήματα. Σὲ διαφορετικὰ ταφικὰ ἐπίπεδα βρέθηκαν συνολικὰ σκελετικὰ κατάλοιπα 40 ἀνθρώπινων ταφῶν, σκελετὸς θυσιασθέντος ἀλόγου καὶ λείψανα δύο ἄλλων ζώων (σκύλου καὶ προβάτου). Ἡ ἀνεύρεση τῆς θυσίας ἀλόγου, ἔθιμο σπάνιο στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, εἶναι τὸ σημαντικότερο εὐρημα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ κεραμεικὴ, κατὰ τὸ πλεῖστον γραπτὴ μυκηναϊκὴ μὲ λίγα μόνο δείγματα χειροποίητης, περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία σχημάτων (ἀλλάβαστρα, ψευδόστομους ἀμφορίσκους, με-

γάλους άμφορείς, κύλικες, κέρνους, κύπελλα, σκύφους κ.ά.) και διακοσμητικών θεμάτων, που καλύπτει όλόκληρη τή μυκηναϊκή έποχή (ΥΕ I-III) και φθάνει ίσως ώς και τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Άπό τά άλλα εύρήματα άξιοσημείωτα είναι χάλκινο έλασμα και μικρό μαχαίρι, χάλκινη περόνη και τριχολαβίδα, πήλινα και λίθινα σφονδύλια και πλακίδια άπό έλεφαντόδοντο(;).

Ό θολωτός τάφος, χτισμένος σέ θέση περίοπτη και γειτονική πρós τó νεκροταφείο τών θαλαμοειδών τάφων, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε άρχικά άπό τόν τοπικό άρχοντα και τήν οικογένειά του και στή συνέχεια και άπό άλλα μέλη τής μυκηναϊκής κοινότητας τής περιοχής τής Καλλιθέας.

Η συνέχιση τής έρευνας στή θέση αυτή κρίνεται άπαραίτητη για τήν περαιτέρω έρευνα και χρονολόγηση τών άποκαλυφθέντων λειψάνων κτιρίων, τόν έντοπισμό του μυκηναϊκού οικισμού και πιθανώς τήν άνεύρεση και άλλων τάφων.

26. Η άνασκαφή στή Σικυώνα συνεχίστηκε τó 1987 άπό τήν π. έφορο Άρχαιοτήτων κ. Κ. Κρυστάλλη-Βότση στή βόρεια πλευρά τών επάλληλων ναών, άρχαϊκού και έλληνιστικού, προκειμένου νά διευκρινισθούν άπόλυτα οί διαστάσεις του άρχαϊκού ναού.

Στήν πλευρά αυτή βρέθηκαν τμήματα τών τοίχων του παλαιοχριστιανικού μεγάλου οικοδομήματος που είχε οικοδομηθεί επάνω και πέραν τών άρχαϊών ναών. Η καταστροφή του οικοδομήματος αυτού άπό πυρκαγιά, όπως αφήνει νά νοηθεί τó παχύ στρώμα στάχτης που βρίσκειται παντού, έκανε δυνατή τή διαφύλαξη μέσα στα μπάζα τμημάτων σίμης 4ου π.Χ. αιώνα (είκ. 104), γραπτών έλληνιστικών στρωτήρων (είκ. 105), τμημάτων τριγλύφων και 5 δωρικών κιονοκράνων. Στή ΒΑ γωνία βρέθηκε καλοδουλεμένο κρηπίδωμα άπό πώρους του 5ου π.Χ. αι. που με μεγάλη πιθανότητα μπορεί νά όνομασθεί βωμός. Η θέση του δίπλα στον ναό και όχι μπρο-

στά του είναι βέβαια περίεργη και αξίζει να μελετηθεί ή αιτία, αν με την ανασκαφική έρευνα του 1988 προκύψει το συμπέρασμα ότι πραγματικά πρόκειται για βωμό.

Αλλά εύρηματα κινητά είναι τα πολυπληθή όστρακα, κυρίως του 4ου π.Χ. αί., και 5 νομίσματα.

27. Κατά τα έτη 1986 και 1987 ο καθηγητής Β. Λαμπρινουδάκης συνέχισε με πιστώσεις του Ίδρύματος Ψύχα και του Νομαρχιακού Ταμείου Αργολίδας την έρευνα και τις εργασίες συντηρήσεως στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα της Επιδαύρου:

α) Η περίφραξη, ή οποία σε όρισμένα σημεία στηριζόταν επάνω σε αρχαία θεμέλια, μεταφέρθηκε στα όρια του απαλλοτριωμένου χώρου, επιτρέποντας έτσι τον καθαρισμό και την ανάδειξη διαφόρων μνημείων και κυρίως του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής κατοικίας των Ιερέων (εικ. 106).

β) Οι εργασίες για τον καθαρισμό και την συντήρηση της μεγάλης δεξαμενής του Αντωνίνου (μέσα 2ου μ.Χ. αί.) προχώρησαν με ιδιαίτερα ικανοποιητικό ρυθμό. Το μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού της, που αντιστοιχεί στα πέντε από τα επτά τόξα κατά τον μακρό της άξονα, καθαρίστηκε από την επίχωση (6 × 18 μ., με μέσο ύψος 1.5 μ., δηλ. 160 κυβ. μ. περ.), ενώ παράλληλα υποστηλώθηκαν με μεταλλικά στοιχεία τα σωζόμενα τμήματα της όροφης και τα στηρίγματά τους (εικ. 107-108). Και το νέο τμήμα της επίχωσης που ανασκάφηκε (πρβ. ΠΑΕ 1984) περιείχε κατά το μεγαλύτερο μέρος του τα υλικά του τμήματος της όροφης που κατέπεσε, ενώ τον πυθμένα της δεξαμενής εκάλυπτε μαύρο στρώμα ιλύος 20 περ. εκ. Από τα εύρηματα στην επίχωση αξιολογότερα είναι οι συμπαγείς όγκοι των κεφαλών των δύο στηριγμάτων της όροφης που κατέπεσαν με τις γενέσεις των αντιστοίχων τόξων, αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων κτισμάτων που είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί στη δεξαμενή, μεταξύ

τῶν ὁποίων καὶ τεμάχια πωρίνων κλασικῶν κιονοκράνων, καὶ μία ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν Ἀρτέμιδα, ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ κατάσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς ἐμφανίζεται μετὰ τὸν ἐκτεταμένο αὐτὸ καθαρισμὸ ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικῆ: Τὸ δάπεδὸ τῆς ἀπὸ κονίαμα διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάσταση, οἱ ρηγματώσεις στὰ τοιχώματα εἶναι κυρίως κατὰ τοὺς κατασκευαστικούς ἀρμούς καὶ οἱ φθορὲς ἐπιφανειακές, ἐνῶ τὰ χαμηλότερα τμήματα τῶν πωρίνων κίωνων ποὺ στηρίζουν τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ὀροφῆς καὶ ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ εἶναι στερεά. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κατώτερα τμήματα τῶν δύο κίωνων ποὺ κατέπεσαν βρέθηκαν *in situ* πολὺ διαβρωμένα, ἡ γενικότερη αὐτὴ εἰκόνα ἐπιτρέπει αἰσιοδοξία γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς τελικῆς μελέτης ἀποκαταστάσεως τοῦ κτιρίου, ποὺ θὰ συνταχθεῖ μόλις ἀποπερατωθεῖ ἡ ἀποχωμάτωση τοῦ ἐσωτερικοῦ (βλ. ΠΑΕ 1984).

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στὸ ἐσωτερικὸ πραγματοποιήθηκε ἡ στεγάνωση τῶν διατηρουμένων τμημάτων τῆς ὀροφῆς τῆς δεξαμενῆς, ὥστε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προστασία ποὺ παρέχουν τὰ στέγαστρα νὰ ἐξασφαλισθεῖ τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν σωζομένων τμημάτων τῆς στέγης καθαρίστηκε ριζικά, διαποτίστηκε μὲ εἰδικὸ ὑγρὸ (*building emulsion*) καὶ καλύφθηκε μὲ στρώμα κονιάματος ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ,τσιμέντο καὶ ἀσβέστη, ἀφοῦ παρεμβλήθηκε στρώμα ἀπλῆς θηραϊκῆς γῆς, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξει πρόσφυση τοῦ προστατευτικοῦ ὕλικου στὸ μνημεῖο καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ἂν παραστεῖ ἀνάγκη (εἰκ. 106 καὶ 110). Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ὁ καθαρισμὸς ἐπεκτάθηκε καὶ στὰ ἐρείπια τοῦ ἀμέσως πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς δεξαμενῆς εὑρισκομένου νυμφαίου ποὺ ἀνέσκαψε στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. ὁ Καββαδίας, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι προστατεύθηκαν ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ τὴν πίεση τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων καὶ συντηρήθηκαν (εἰκ. 109-110). Ἔτσι διαπιστώθηκε ὅτι ὁ

χωρος μεταξύ τῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ νυμφαίου ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γεμισμένος μὲ συμπαγῆ ἐπιχώση.

γ) Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες συντηρήσεως προωθήθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου πάνω ἀπὸ τὸν κλασικὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ποῦ ξαναχρησιμοποιήθηκε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας γιὰ τὴν τέλεση θυσιῶν (ΠΑΕ 1983, 152 κέ.). Τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάλημμα παρακολούθηθηκε σὲ ὅλη τὴ δυτικὴ πλευρὰ του μέχρι τοῦ σημείου ποῦ ἔσβηγε πρὸς τὰ νότια στὸν ἀνερχόμενον βράχο. Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βόρειας, μακρὰς του πλευρᾶς στρεφόταν πρὸς τὰ νότια σὲ ὀρθὴ περίπου γωνία, ποῦ τώρα ἔχει κρημισθεῖ στὸ ἀπότομο πρανές, ἀλλ' ἔχει διατηρήσει ἐπὶ τόπου λείψανα ἀπὸ τὸ γέμισμά της. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνδῆρου εἶχε μῆκος 8.70 μ. καὶ πρὸς τὸν ἀνερχόμενον βράχο ὑψωνόταν πρὸς τὸ νότιο πέρασ της κατὰ ἓνα δόμο (εἰκ. 111). Τὸν 1ο π.Χ. αἰ., μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (ΠΑΕ 1983, 152 κέ. 1981, 179 κέ.), πάνω στοὺς τοίχους τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ, ποῦ πιθανότατα ἔμεινε ἐλεύθερο συνεχῶς μέχρι τοὺς ὕστερους αὐτοὺς χρόνους, κατασκευάσθηκε, ἀφοῦ ἐπισκευάσθηκαν οἱ ἀνωμαλίαι, χαμηλὸς τοῖχος ἀπὸ μία στρώση λαξευμένων μὲ ἐπιμέλεια στὶς ἐξωτερικὲς τοὺς πλευρὰς λίθων, πάχους 0.80 μ. (εἰκ. 111), ὁ ὁποῖος συνεχίσθηκε καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀνδῆρου, παράλληλα μὲ τὸν κομμένο βράχο, γιὰ νὰ σχηματίσει ἓναν ἐπιμήκη χωρὸν, πλάτους 8.50 μ. Τρία μέτρα ἀπὸ τὴ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἐνὸς ἐγκάρσιου τοίχου μὲ ἄνοιγμα πλάτους 2.5 μ. ποῦ ἀνῆκε στὴν ἴδια περίοδο (εἰκ. 112), ἐνῶ 19.5 μ. ἀνατολικότερα, ἄλλο ἓνα ἐγκάρσιο τμήμα τοίχου ἔκλεινε μαζί μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ποῦ ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ τὸν ἐπιμήκη χωρὸν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἀφήνοντας ἓνα ἄνοιγμα 1.60 μ. πλάτους στὸ μέσον καὶ παραστάδες 1 περ. μ. στὰ ἄκρα τῶν

πλευρικῶν τοίχων. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνας ναόμορφος χώρος πού ἀντέγραφε τὸ σχῆμα τοῦ κλασικοῦ ναοῦ (μακρὸς καὶ ἀνοιχτὸς μπροστὰ σηκὸς καὶ ἄδυτο στὸ βάθος), μέσα στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι συγκεντρώθηκαν οἱ δραστηριότητες τῆς λατρείας (θυσίες, ἀποθέσεις, ἄδυτο) κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας. Πολλὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτῆς τῆς κατασκευῆς δὲν εἶχαν ἀνωδομή. Ἐπρόκειτο μάλλον γιὰ ἕνα ναόμορφο, ὑπαίθριο τέμενος. Τὰ χῶματα τοῦ λόφου στὰ νότια συκρατήθηκαν περισσότερες φορές γιὰ νὰ μὴ κυλήσουν στὸ τέμενος αὐτὸ μὲ ἀναλήμματα ἀπὸ χυτὸ ὑλικὸ ἢ spolia, τῶν ὁποίων τὰ λείψανα καθαρίσθηκαν καὶ συντηρήθηκαν.

δ) Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τῆς τοπογραφίας τῶν παλαιότερων ἐποχῶν τοῦ ἱεροῦ κρίθηκε ἀναγκαία ἡ διενέργεια τομῆς στὴν ἐπίχωση τῆς πλατείας μεταξὺ τοῦ λάκκου λεηλασίας τοῦ μνημειώδους βωμοῦ καὶ τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν, ὅπου φάνηκε ὅτι ὑπάρχει παχὺ καὶ ἀμιγῆς στρώμα μυκηναϊκῆς τέφρας (ΠΑΕ 1983, 155 καὶ 156). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε τμήμα μήκους 4 περ. μ. περιβόλου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο ἔχοντας στὴν ἀρχὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια κάμπτεται κατόπιν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ καὶ συνεχίζεται στὸ ἄσκαφο κάτω ἀπὸ τὰ *in situ* θεμέλια τοῦ βόρειου μέρους τοῦ μνημειώδους βωμοῦ (εἰκ. 113). Ἐπειδὴ ὁ περίβολος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ὄριζε πρὸς τὰ Α/ΒΑ τὰ ἀνάμεικτα μὲ τὴν τέφρα τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ χῶματα, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἐνωτόταν πρὸς τὰ ΒΑ μὲ ὅμοιο κομμάτι περιβόλου-ἀνδῆρου πού ἀνασκάφηκε τὸ 1975 (ΠΑΕ, πίν. 147) στὴν ἀπότομη βόρεια κλιτῦ τοῦ λόφου, περικλείον-τας ἔτσι τὸν ἱερὸν χῶρον πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ἀνατολικά.

Ἡ ἀποκάλυψη πάντως τοῦ μεγάλου μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἀνατολικά δίνει ἤδη τὶς ἐντυπωσιακὲς γιὰ ἕνα μυκηναϊκὸ ἱερὸ διαστάσεις τῶν 52 μ. (Α-Δ) × 21 μ. (Ν-Β), ἐνῶ ὁ συνδυ-

ασμὸς τριῶν ἀνδῆρων (τοῦ μεγάλου δυτικῆς, τοῦ ἀνδῆρου τοῦ βωμοῦ καὶ τρίτου κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ ναό), οἰκημάτων (κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ ναό, ΠΑΕ 1977, 190) καὶ περιβόλων τεκμηριώνει μιὰ ἀξιοσημείωτα ἀνεπτυγμένη μορφή.

ε) Κατὰ τὸ 1987 ἐπιχειρήθηκε συμπληρωματικὴ ἔρευνα τῶν θεμελιῶν τοῦ ἀνεσκαμμένου ἀπὸ τὸν Καββαδία μικροῦ ὀρθογώνιου (5.85 × 4.20 μ.), πώρινου οἰκοδομήματος στὰ ἀνατολικά τοῦ μνημειώδους βωμοῦ (τομ. Ο-Π/10-11), μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ προκύψουν στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς χρήσης του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἔρευνα δὲν ἦταν ιδιαίτερα διαφωτιστικὴ γιατί ἡ ἐπίχωση εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ σὲ σημεῖο πολὺ χαμηλότερο ἀπὸ αὐτὸ πού ἀρχίζε ἡ ἀνωδομή τοῦ κτίσματος. Διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι ἡ κατασκευὴ του, ὅπως καὶ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ἔγινε πρὶν ἀκόμη προγραμματισθεῖ τὸ μέγα ἀνάλημμα μὲ τὴν στοὰ πάνω του στὸ βόρειο πρᾶνές τοῦ λόφου καὶ ἐπομένως ἡ πλήρης ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Ὅπως δείχνουν οἱ στρώσεις τῶν θεμελιῶν καὶ οἱ λίθοι μὲ περιτένεια ἐπάνω τους, ἡ εὐθυνηρία τοῦ κτιρίου καὶ ἐπομένως τὸ ἔδαφος κατέβαινε κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς τουλάχιστο κατὰ τρεῖς δόμους, δηλ. πρ. 1.40 μ. (εἰκ. 114). Ὅταν κατασκευάσθηκε τὸ ἀνάλημμα καὶ ἡ στοὰ, ὁ χώρος μεταξὺ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος καὶ τῆς στοᾶς ἐπιχώσθηκε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους στὰ νότια τοῦ κτίσματος. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀρχικὴ εὐθυνηρία τῆς βόρειας πλευρᾶς βρέθηκε προστατευμένη πρόχειρα μὲ κεραμίδες θυσία πτηνοῦ γιὰ τὴ θεμελίωση (εἰκ. 114).

Ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς στὴν περιοχὴ προέρχονται δύο νέοι ἀγροτικοὶ ἀναθηματικοὶ βωμοὶ τῆς Ἀρτάμιος/Αἰγμόνας (εἰκ. 115) καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος/Δειραδιώτα].

στ) Στους τομεῖς Ρ-Υ/7-8 ἐρευνήθηκε ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάλου πώρινου ἀναλήματος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἀνέβαινε στὴν ἀπότομη πλευρὰ τοῦ λόφου πρὸς

τὰ νότια, ἀπὸ τῆ ΒΑ γωνιαία ἀντηρίδα μέχρι τὸ σημεῖο πού
συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ προπύλαια. Ἡ ἐπίχωση
περιείχε καὶ ἐδῶ γύρω ἀπὸ τὴν ἀντηρίδα τὸ γνωστὸ οἰκοδο-
μικὸ ὕλικὸ τῆς στοᾶς πού στηριζόταν στὸ ἀνάλημμα (εἰκ.
116). Ὅμως οἱ ἐργασίες στὸν χῶρο αὐτὸ δὲν περατώθηκαν
καὶ προβλέπεται νὰ συνεχισθοῦν κατὰ τὸ 1988.

28. Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῆς Β συνοικίας τῆς ἀκροπόλεως
τῶν Μυκηνῶν μὲ ἀντικείμενο τὴ μελέτη τῆς οἰκοδομήσεως
καὶ τῆς στρωματογραφίας τοῦ χώρου ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ
ἀκαδημαϊκοῦ καθηγητοῦ κ. Γ.Ε. Μυλωνᾶ καὶ τοῦ καθηγητοῦ
κ. Σ.Ε. Ἰακωβίδη.

Ἡ ἀνασκαφὴ μικρῆς ἄσκαπτης ἐκτάσεως ἔφερε στὸ φῶς
ἐλληνιστικὸ δωμάτιο (εἰκ. 117) πού εἶχε ἰσχυρὸ δάπεδο ἀπὸ
ἀσβεστοκονίαμα μὲ κοιλώματα πού ἐρμηνεύονται ὡς ἴχνη ἐγ-
καταστάσεως ἐλαιοτριβείου. Ἡ κεραμεικὴ, στὴν ὁποία συγκα-
ταλέγονται μεγαρικοὶ σκύφοι καὶ λαβὲς ἀμφορέων ἐνσφράγι-
στες, εἶναι τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Τὸ δάπεδο κάλυπτε ἐπίχωση
στὴν ὁποία ἔγινε τομὴ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου. Στὸ ἐσωτε-
ρικὸ τῆς τομῆς βρέθηκε τοῖχος καὶ δάπεδο μυκηναϊκῶν χρό-
νων, καὶ διατηρήθηκαν πέντε κύρια στρώματα μὲ τὴν ἀντί-
στοιχὴ κεραμεικὴ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο εἶναι προγενέστερα τοῦ
τοίχου, ἓνα δημιουργήθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ του, ἄλλο
ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ ὅ,τι βρέθηκε πάνω σ' αὐτὸ
καὶ τὸ τελευταῖο συσσωρεύτηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ
κτιρίου. Ἡ κεραμεικὴ τοποθετεῖ τὴν οἰκοδόμηση καὶ τὴ
χρῆση τοῦ κτιρίου στὴν ὙΕ ΠΒ1 περίοδο καὶ τὴν ἐγκατά-
λειψή του λίγο ἀργότερα.

Πρὸς Α τοῦ ἐλαιοτριβείου ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε τὴ συμ-
βολὴ τριῶν λιθοκτίστων ἀγωγῶν. Ἡ συνέχειά τους, ἐνιαία,
γνωστὴ καὶ ἀπὸ προηγούμενες ἀνασκαφές, προχωρεῖ πρὸς Δ
καὶ ἐκβάλλει πάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων.

Δεύτερη τομὴ ἔγινε πρὸς Δ τοῦ ἐλαιοτριβείου, ὅπου ὑπῆρχε

ἄθικτος ὄγκος ἐπιχώσεως. Ἐδῶ ἡ ἑλληνιστικὴ ἐπέμβαση ἔφθανε μέχρι μιᾶς στρώσεως κιτρινοχώματος, ποὺ εἶχε καλύψει τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα, σχηματισμένο κυρίως ἀπὸ τὴ διάλυση πλινθοτοίχου ποὺ εἶχε διατηρηθεῖ ἐν μέρει πάνω σὲ διπλὸ λιθόκτιστο τοιχοβάτη. Μέσα στὴν ἐπίχωση βρέθηκε ἄφθονη ὕψ. ΠΙΒ1 κεραμεικὴ καὶ πλάκα ἀπὸ λακεδαιμόνιο λίθο μὲ ἀνάγλυφη σπείρα (εἰκ. 118). Στὰ θεμέλια τῶν τοίχων καὶ πάνω στὸν φυσικὸ βράχο ἡ κεραμεικὴ, κυρίως, ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικὰ ΜΕ, ἔδειχνε ὅτι τὸ μέρος δὲν εἶχε κατοικηθεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς πρώιμους ὕψ. ΠΙΒ χρόνους. Τοῦτο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν προηγούμενη τομὴ. Ἡ στρωματογραφημένη κεραμεικὴ τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης καὶ ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμβάλει στὸν πληρέστερο καθορισμὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν Μυκηνῶν.

29. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσηνία, ποὺ εἶχαν διακοπῆ τὸ 1975, ἄρχισαν καὶ πάλι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1987 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κρήτης κ. Πέτρου Θέμελη.

Οἱ θέσεις ποὺ ἐπελέγησαν γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἦταν: α) Τὸ Θέατρο· β) Τὸ Ἀσκληπιεῖο· γ) Τὸ ταφικὸ Ἡρώοντιως τοῦ «Σταδίου» καὶ δ) Τὸ Στάδιο (εἰκ. 126).

Θέατρο

Δοκιμαστικὴ τομὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ μεσαία ἀπὸ τρεῖς σωζόμενες ὀξυκόρυφες πυλίδες τοῦ δυτικῆ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου ἔφερε στὸ φῶς ὀλόκληρη τὴν πυλίδα, ὕψους 4.80 μ. μὲ τὸ ἄριστα διατηρημένο κλιμακοστάσιό της ἀπὸ ὀκτὼ ἀναβαθμούς, ποὺ ὀδηγεῖ σὲ διάζωμα τοῦ κοίλου. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν πυλίδα διέρχεται ὁδὸς πλ. 2 μ. περίπου, τῆς ὁποίας τὸ ὁδόστρωμα ἀποτελοῦν οἱ καλυπτῆριες πλάκες κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τῆς πόλεως (εἰκ. 119).

Δεύτερη δοκιμαστική τομή ἔφερε στὸ φῶς τμήμα τοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου πρὸς τὴν ὀρχήστρα, διατηρούμενο σὲ ὕψος τριῶν ἀσβεστολιθικῶν δόμων καὶ ἐδραζόμενο σὲ εὐθυντηρία πωροπλίνθων. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ὀδηγήσει στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς παρόδου καὶ σὲ συνέχεια τῆς ὀρχήστρας τοῦ Θεάτρου.

Ἡ τρίτη νοτιότερη ὀξυκόρυφη πυλὶδα τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου, πού παρουσίαζε σοβαρὰ προβλήματα στατικότητας (εἰκ. 120) στερεώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε σὲ ἐφαρμογὴ μελέτης πού ἐκπονήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Ἄθ. Νακάση καὶ Καίτη Τογανίδου καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο.

Ἄσκληπιεῖο

Δοκιμαστικὲς τομὲς σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ στυλοβάτη τοῦ δωρικοῦ ναοῦ, στὸ κέντρο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τοῦ τεμένου, τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὸ Ἄσκληπιεῖο τῆς Μεσσήνης (Παυσ. IV 31, 10) ἔφεραν στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῆς περιοχῆς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία γενικότερα τῆς πόλεως. Μολονότι εἶναι ἀκόμη νωρὶς νὰ διατυπωθοῦν συμπεράσματα, ἐν τούτοις ὁ ἀνασκαφέας εἶναι δυνατὸ νὰ παρατηρήσει τὰ ἑξῆς:

Τὸ ἀσβεστολιθικὸ κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ ἐδράζεται σὲ θεμέλιο πωρολίθων, πού σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως ἡ ΒΑ γωνία, προχωρεῖ σὲ βάθος 1.80 μ. περίπου ὡς τὸ φυσικὸ πέτρωμα καὶ περιλαμβάνει πέντε δόμους (σειρὲς πωροπλίνθων) (εἰκ. 121). Σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὴν τάφρο θεμελίωσης, ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ φαίνεται νὰ ἀνάγεται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὅλου οἰκοδομικοῦ προγράμματος τῆς πόλεως, ἢ ὁποῖα ὡς γνωστὸν ἰδρύθηκε τὸ 370/69 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἱπποδάμειου λεγόμενου πολεοδομικοῦ συστήματος.

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ: ἀσβεστολιθικὰ κιονό-

κρανα προνάου καὶ ὀπισθοδόμου, ἐπιστύλια, ὀρθοστάτες σηκοῦ, μαρτυροῦν ἀνακαινίσεις καὶ ἐπισκευές στὰ ὕστερα ἑλληγιστικά καὶ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια. Οἱ οἰκοδομικὲς καὶ λριπὲς δραστηριότητες ὄχι μόνο στὸν ναό, ἀλλὰ καὶ στὶς στοῆς καὶ τὰ περίξ κτίσματα εἶναι προφανές ὅτι συνεχίστηκαν ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (40 μ.Χ. αἰ.), ὅποτε βίαιη καταστροφή, ἴσως ἀπὸ σεισμό, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστική ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς θέσης. Τὸ αἶθριο γύρω ἀπὸ τὸν ναό εἶναι ἐπιστρωμένο μὲ λατύπη (=θραύσματα ἀπολάξευσης ἀσβεστολίθων), θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ ἀγγείων. Τὰ νεώτερα θραύσματα τῆς ἐπίστρωσης χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (4ος μ.Χ. αἰ.). Μικρογραφικὰ χειροποίητα σκυφίδια καὶ ὀρισμένα ἀνάγλυφα πλακίδια ἦταν τὰ συνηθέστερα καὶ εὐτελέστερα ἀναθήματα στὴ θεότητα. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς πινακίων καθὼς καὶ τὰ ἀγγεῖα πόσεως, σκύφοι καὶ κἀνθαροι, ποὺ βρέθηκαν πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν κατανάλωση φαγητοῦ καὶ ποτοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τελετουργικῶν δεῖπνων στὶς ἑορτὲς πρὸς τιμὴν τῆς θεότητας.

Ἀναθήματα ποὺ νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν Ἀσκληπιό δὲν βρέθηκαν, γεγονός ποὺ καθιστᾶ πρὸς τὸ παρὸν ἀμφίβολη τὴν ἀπόδοση τοῦ ναοῦ στὸν θεραπευτὴ θεό. Ἀπὸ τὴν περιγραφή ἄλλωστε τοῦ περιηγητῆ Πausanία (IV. 1, 10) προκύπτει ὅτι ὁ δωρικὸς ναὸς στὸ κέντρο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς ἦταν ἀφιερωμένος μάλλον στὴ λατρεία τῆς ἡρωίδας Μεσσήνης (κόρης τοῦ μυθικοῦ βασιλιᾶ Τριόπα) καὶ ὄχι στὸν Ἀσκληπιό, τοῦ ὁποῖου ἡ λατρεία φαίνεται ὅτι γινόταν σὲ χωριστὸ οἶκο (X - Υ) στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ πιθανῶς καὶ στὸ χῶρο τοῦ λεγόμενου «Πρυτανείου» ἀμέσως νότια, ὁ ὁποῖος καθαρίστηκε ἐπιμελῶς καὶ ἀποτυπώθηκε ἐκ νέου. Χάλκινα ἀκρωτήρια ἔστεφαν τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ, ὅπως μαρτυρεῖ ἀσβεστολιθικὴ βάση συμφυῆς μὲ ἡγεμόνα στρωτήρα τῆς ΝΑ γωνίας, ἡ ὁποία φέρει δύο κυκλικούς καὶ ἓναν ὀρθογώνιο τόρμο μὲ αὐλακὲς μολυβδοχόησης γιὰ τὴ στήριξη τῆς

μορφής. Ἡ γωνία πού σχηματίζει ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης μὲ τὸν στρωτήρα δίνει ταυτόχρονα καὶ τὴν κλίση τοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ.

Οἱ ἀργιλώδεις ἐπιχώσεις πού ἐπικαλύπτουν καὶ ὀριζοντιώνουν τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ πετρώματος γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ περιέχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἰδιαίτερα στὸ ΒΑ ἄκρο μεταξύ ναοῦ καὶ βωμοῦ, ἄφθονη πρωτογεωμετρικὴ/γεωμετρικὴ κεραμικὴ, χειροποίητη καὶ γραπτὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, πού μαρτυρεῖ τὴν παρουσία οἰκισμοῦ τοῦ 9ου - 8ου π.Χ. στὴν ἐγγὺς περιοχή, προγενέστερου καὶ σύγχρονου μὲ τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἐλέγχεται ἔτσι ἐσφαλμένη ἢ ἀποψη ὅτι δὲν ὑπάρχουν στὴ θέση τῆς πόλεως ἴχνη οἰκισμοῦ παλαιότερου ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς νέας ἀπελευθερωμένης Μεσσήνης ἀπὸ τοὺς Θηβαίους τὸ 370/369 π.Χ. (Πρβ. RE, Suppl., Messene, 137: «Irgend welche älteren Siedlungsfunde liegen von der Stelle nicht vor»).

Ἡ πρώτη ἐγκατάσταση στὸν χώρο τῆς ἀρχαίας περιτειχισμένης πόλεως χρονολογεῖται ὡστόσο πολὺ πρὶν τὰ πρωτογεωμετρικὰ/γεωμετρικὰ χρόνια, ἀνάγεται τουλάχιστον στὴ νεολιθικὴ περίοδο. Ἡ εὕρεση δύο νεολιθικῶν πελέκεων ἀριστης διατήρησης στὰ ΝΔ τοῦ ναοῦ καὶ νότια τοῦ Σταδίου ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πρὸς τὸ παρὸν μαρτυρία.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 60 ἐκ. ἀπὸ τὴ θεμελίωσή του διέρχεται πῆλινος ἀγωγὸς νεροῦ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (εἰκ. 122). Διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, φέρει μολύβδινους δακτυλίους γύρω ἀπὸ κάθε ἀρμὸ καὶ ἔλλειψοειδῆ ἀνοίγματα καθαρισμοῦ κατὰ διαστήματα, τὰ ὁποῖα φράσσονται μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν, στερεωμένα μὲ ἀσβεστοκονία (εἰκ. 122). Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πῆλινο ἀγωγὸ νεροῦ κατὰ μῆκος καὶ πάλι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε ἀνοικτὸς ὀχετὸς μὲ τοιχισμένες τὶς παρειές, ὁ ὁποῖος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Ἀνατολάς. Ὁ ὀχετὸς φαίνε-

ται ὅτι καταργήθηκε καὶ ἐπιχώσθηκε στὴν ὕστερη ἑλληνιστική - πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπως δείχνει ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ νομίσματα πού περιέχονται στὴν ἐπίχωση.

Δοκιμαστικὴ τομὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ βωμοῦ ἔφερε στὸ φῶς πῖθο μικρῶν διαστάσεων ὕστερων ἑλληνιστικῶν χρόνων μὲ κυκλικὴ ὀπὴ στὸ τοίχωμα, πού ἦταν στερεωμένος κατακόρυφα στὸ ἔδαφος καὶ ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦταν κατὰ τὶς ἱεροπραξίες πού σχετίζονταν μὲ τὸν βωμὸ καὶ νὰ δεχόταν πιθανῶς τὶς ὑγρὲς προσφορές.

Ταφικὸ Ἡρῶο

Ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα πού ἀποκάλυψε ἡ «Expédition Scientifique de Morée» ὑπὸ τὸν Α. Blouet (1831 - 38) συγκαταλέγεται καὶ ἓνα Ἡρῶο στὰ νότια τοῦ λεγόμενου Σταδίου, πού εἶχε τὴ μορφή ναῖσκου κολοσσιαίων διαστάσεων μὲ δύο δωρικούς κίονες ἐν παραστάσι στὴν πρόσοψη. Θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ ἐρευνηθεῖ ἐκ νέου συστηματικὰ τὸ σημαντικό αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ κτίσμα, πού ἐντοπίστηκε εὐκόλα στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀρχαίας πόλεως σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν. Ὁ ἐρειπιώνας τῶν κολοσσιαίων δωρικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ταφικοῦ ἡρώου πού ἀποκαλύφθηκε πάνω σὲ τυμβοειδὲς ἔξαρμα γῆς, μετὰ τὶς δύο πρώτες ἐβδομάδες ἐργασιῶν, παρέχει ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα (εἰκ. 123). Ἐνας λιθωρὸς πού συγχατεῖται μὲ χαλαρὸ ἀσβεστοκονίαμα περιβάλλει τὸν ἐρειπιώνα, κυρίως ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ του, σχηματίζοντας ἓνα εἶδος τύμβου, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανὸ νὰ περικλείει τάφο ἢ τάφους. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἐρειπωμένου μνημείου ἀποκαλύφθηκε λάκκος-ἀποθήτης μεγάλων διαστάσεων, γεμάτος μὲ ἑκατοντάδες θραύσματα μαρμάρων, πού ἀνήκουν κυρίως σὲ γλυπτὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, στὸ ὁποῖο ἀπεικονίζεται ἀφηρωισμένος νεκρὸς ξαπλωμένος σὲ ἀνάκλιτρο, ὅπως στὰ καλύμματα τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων (εἰκ. 124). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τύμβου ἦλθε στὸ

φῶς ἀνδρικό κεφάλι φυσικοῦ μεγέθους ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἀντίγραφο καλῆς ποιότητος κλασικοῦ ἔργου (εἰκ. 125).

Μέσα στὸν τάφο ποὺ περικλείει ὁ τύμβος τοῦ λιθοσωροῦ καὶ ἐπιστέφει τὸ μνημειακὸ κτίσμα μὲ τὴ δικιόνη δωρική πρόσοψη, εἶναι πιθανὸ νὰ θάφτηκαν κατὰ καιροὺς τὰ ἐπιφανῆ μέλη οἰκογενείας Μεσσηνίων, ποὺ δέχονταν ἡρωικὲς τιμές. Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν θὰ φέρει στὸ φῶς καὶ ἄλλα σημαντικὰ εὐρήματα καὶ ἀσφαλέστερα τεκμήρια ταύτισης τοῦ ταφικοῦ μνημείου στὰ νότια τοῦ «Σταδίου». Μία ἐπιγραφή σὲ ἐπιστύλιο ναῖσκου, ποὺ εἶχαν ἀποκαλύψει οἱ Γάλλοι στὸν χώρο τοῦ Ἡρώου καὶ ξαναβρέθηκε ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μνημείου, ἔχει ὡς ἐξῆς: *APIΩΝ ΧΑ*[---]. Ἡ λατρεία τῶν ἀφηρωισμένων διακεκριμένων προγόνων εἶχε, ὅπως φαίνεται, στὴ Μεσσήνη ἔκταση ἀνάλογη μ' ἐκεῖνη τῆς Σπάρτης (πρβ. Πausανίου, Λακωνικά 346 - 350).

Στάδιο

Τὸ λεγόμενο στάδιο τῆς Μεσσήνης εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τὴν «Expédition Scientifique de Morée» στὰ μέσα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα καὶ σὲ συνέχεια ἐκ νέου ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Θ. Σοφούλη καὶ τὸν Γ. Οἰκονόμο. Ἡ ἐγκατάλειψη καὶ ἡ καλλιέργεια καὶ κυρίως οἱ ἀποθέσεις τοπικοῦ χειμάρρου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθεῖ καὶ πάλι σχεδὸν πλήρως. Μὲ τίς νέες ἐρευνες ἄρχισε νὰ βγαίνει στὴν ἐπιφάνεια. Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πετάλου μὲ δέκα σειρὲς ἐδωλίων (εἰκ. 126). Ἡ διατήρηση εἶναι καλὴ καὶ θὰ καταστεῖ δυνατό μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν νὰ στερεωθεῖ καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα νέα στοιχεῖα τοῦ Σταδίου, ποὺ δὲν μνημονεύουν οἱ προηγούμενοι ἐρευνητές, εἶναι ἡ παρουσία ἐπιγραφῶν μὲ εὐμεγέθη γράμματα στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν περισσότερων ἐδράνων.

Μουσειακές εργασίες - εὑρήματα

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα προχώρησαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς καὶ συγκόλλησης τῶν ἀρχαίων, κυρίως λιθίνων, στὶς ἀποθήκες καὶ τὸ Μουσεῖο Μαυροματιοῦ. Στὶς ἐπιτυχίες τοῦ Ἀνδρέα Μαυραγάνη προσγράφεται ἡ συγκόλληση τῆς συμφυοῦς μὲ πλίνθο δεξιᾶς κνήμης τοῦ λεγόμενου Ἀπόλλωνος ἢ Διονύσου (εἰκ. 127), ποὺ βρέθηκε τὸ 1959 στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ Ἀσκληπιείου, μπροστὰ στὸ «Συνέδριο» (ΠΑΕ 1959, 162, πίν. 137). Ἀκέφαλη ἐρμαϊκὴ στήλη, δεξιὸς γλουτὸς ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, τμῆμα μηροῦ ἱματιοφόρου μορφῆς ἀποτελοῦν ὀρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου. Μνημονεύονται τέλος δύο ἐπιτύμβιες στήλες μὲ γραπτὴ διακόσμηση καὶ ἔχνη παράστασης, οἱ ὁποῖες φέρουν τίς ἐξῆς γραπτὲς ἐπιγραφές ἑλληνιστικῶν χρόνων:

α): ΤΙΜΑΡΙΣΤΑ ΜΝΑΣΑΡΕΤΑ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΑ ΧΑΙΡΕΤΕ

β): —|ΕΥΜΑΧΟΣ Χ|ΑΙΡΕ

30. Ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγ. κ. Γ. Κορρέ, συνεχίσθηκε ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς Βοῖδοκοιλιάς γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν παλαιῶν καὶ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν Πύλου. Συνεχίσθηκε ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ΒΔ, τοῦ μείζονος ΝΑ τομέα καθὼς καὶ τῶν πηλίνων πλακιδίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἄλλα σύνολα ποὺ μελετήθηκαν ἐπισταμένως ἦταν:

1. Ἡ κεραμεικὴ τῶν ὑστατων ΜΕ χρόνων τῶν ἀψιδωτῶν στὸ Καταρραχάκι Γουβαλάρη κτιρίων, ὅπου, δυστυχῶς ὑπάρχει μεγάλη ἀναμόχλευση ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἄρωση τῆς θέσεως μὲ ἀπόλυτη ἀδυναμία παρακολούθησεως σαφῶν στοιχείων γιὰ τὴ στρωματογραφία τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

2. Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς τάφους Ρούτση, στὸ ὁποῖο διαπιστώθηκαν ἀναμείξεις ὑλικῶν μεταξὺ τῶν δύο τάφων. Τὰ σπουδαιότερα συμπεράσματα ἐξήχθησαν ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῶν τάφων Ρούτση 1 καὶ 2: τὰ ὅστα πού βρίσκονται μέσα στὸ χαλκὸ σκεῦος (Μουσ. Χώρας 2742), ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Ρούτση, δὲν ἀνήκουν σὲ ζῶα ἀλλὰ εἶναι ἀνθρώπινα. Δὲν πρόκειται λοιπὸν γιὰ νεκρόδειπνο καὶ γιὰ ἀνθρωποφαγία, ἀλλὰ γιὰ τυχαία τοποθέτηση ἀνθρώπινων ὀστέων μέσα στὸ σκεῦος.

Ἐξάλλου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ὀλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν μακρῶν χαλκῶν ξιφῶν τοῦ τάφου 2 Ρούτση καὶ τῶν τριποδικῶν σκευῶν τοῦ στομίου τοῦ θολ. τάφου 1 Τραγάνας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλήφθησαν δείγματα γιὰ περαιτέρω ἐξετάσεις στὸν Δημόκριτο.

31. Συνεχίστηκαν κατὰ τὸ 1987 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Φωτ. Ζαφειροπούλου μὲ πολυπληθῆς τεχνικὸ προσωπικὸ οἱ ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ στὸ Μουσεῖο τῆς Δήλου.

Ἀρχαιολογικὸς Χῶρος

1. Γενικὸς καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν πυκνὴ πολλὰς φορὲς βλάστηση, ἰδιαιτέρα στὴν περιοχὴ τῆς Ἱερῆς Λίμνης.

2. Καθαρισμὸς ὀρισμένων τμημάτων τῶν ἀγωγῶν ἀπὸ τὰ χῶματα πού εἶχαν πέσει (;) μέσα, παρασύροντας καὶ τίς πλάκες ἐπικάλυψης. Ἰδιαιτέρα καθαρίστηκε τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο πού βρίσκεται ἀνατολικά τῆς Ἱερῆς Λίμνης. Οἱ ἐργασίες ὅμως ἐπανατοποθέτησης τῶν πλακῶν δὲν περατώθηκαν γιατί, σύμφωνα μὲ πρόταση τοῦ ἀρχιτέκτονα, θὰ τοποθετηθοῦν μέσα στὸν ἀγωγὸ κινητοὶ τσιμεντένιοι τάχοι ἐπάνω στοὺς ὁποίους θὰ πατήσουν οἱ πλάκες ἐπικάλυψης, πολλὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες δὲν σώζονται ἀκέραies. Ὁ τρόπος αὐτὸς κρίθηκε ὁ πλέον οὐδέτερος γιὰ μιὰ πρώτη προσπά-

θεια ἀποκατάστασης, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν δρόμων τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐπειδὴ ἐκτὸς τοῦ ὅτι παρουσιάζουν θέαμα ἐρειπιῶνος, δυσχεραίνουν τὴ διακίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν.

3. Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἀποτύπωσης τοίχων διαφόρων ἀρχαίων οἰκιῶν γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν οἱ ἐργασίες στερέωσης ἢ ἀποκατάστασής τους μετὰ ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἐγκριση τῆς Διεύθυνσης Ἀναστηλώσεως. Οἱ περισσότερες ἐργασίες ἀποτύπωσης ἢ μερικῆς στερέωσης (συμπλήρωση μικρῶν κενῶν λιθοδομῆς) τοίχων ἔγιναν στὴν Συνοικία τοῦ Θεάτρου, στὴ Συνοικία τοῦ Λιμανιοῦ, στὴ Συνοικία Σκαρδανᾶ καὶ στὴ Συνοικία τοῦ Σταδίου.

4. Καθαρίστηκε τὸ Μνημεῖο τοῦ Γρανίτη καὶ ἐκπονήθηκε μελέτη γιὰ ἀναστήλωση τόξων τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Π. Βαρβιτσιώτη πού συνεργάζεται μετὰ τὴν Ἐφορεία γιὰ θέματα τῆς εἰδικότητάς του.

5. Στὴν Οἰκία τῆς Λίμνης συνεχίστηκαν οἱ διάφορες ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, τουλάχιστον στὴ μορφή πού εἶχε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ συνεργεῖο τοῦ μαρμαροτεχνίτη κ. Γ. Γκιόκα συνέχισε τὶς συγκολλήσεις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν παράλληλα μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν δύο δεξαμενῶν τῆς οἰκίας, στὶς ὁποῖες βρέθηκε πλῆθος ὑλικοῦ (τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προστομιαίων φρεάτων (εἰκ. 128), ψηφιδωτῶν δαπέδων κλπ.). Μετὰ τὴν προσωπικὴ ἐπίβλεψη τοῦ νέου ἀρχαιολόγου κ. Παν. Χατζηδάκη, πού μελέτησε τὸ ὅλο θέμα κυρίως ἀπὸ παλιὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες τῶν ἀνασκαφῶν, ταυτίστηκαν πολλὰ μέλη καὶ ἄρχισε ἡ προσπάθεια ἀποκατάστασής τους στὴν ἀρχικὴ τους θέση.

6. Καθαρίστηκε ἐπίσης ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ — Συνοικία Περιβόλου. Ἄρχισε ὁ καθαρισμὸς τῆς Οἰκίας F καὶ ἰδιαίτερα τῆς δεξαμενῆς τῆς, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ὄστρακα, κεραμίδες, τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κλπ. βρέθηκε

καί ένα άκέφαλο μαρμάρινο άγαλμάτιο ιματιοφόρου σωζ. ύψους 0.16 μ.

7. Στα ΝΑ του Σταδίου συνεχίστηκαν οι τομές για να άπελευθερωθεί άνασκαφικά ή περιοχή, όπου άποφασίστηκε να χτισθούν οι άποθήκες, τά έργαστήρια και μελλοντικά τó νέο Μουσείο. Η όλη έρευνα έδειξε ότι μόνο ένα μικρό τμήμα του προς οικόδόμηση χώρου καταλαμβάνεται από λείψανα αρχαίων κτισμάτων. Τó τμήμα αυτό έξαιρέθηκε από τόν προς οικόδόμηση χώρο (βλ. τó σχετικό τοπογραφικό που έκπονήθηκε από τόν τοπογράφο μηχανικό τής Έφορείας κ. Μιχ. Χαλκουτσάκη).

8. Σημαντικές ήταν έφέτος οι έργασίες συντήρησης και στερέωσης τών ψηφιδωτών δαπέδων. Κάτω από τή γενική επίβλεψη του κ. Δημ. Χρυσόπουλου δύο συνεργεία συντήρησης ψηφιδωτών, τής κ. Χρ. Λούπου-Ρόκου και του κ. Άντ. Χιώτη, συντήρησαν ψηφιδωτά δάπεδα συνολικής έκτασης 1.430 τ.μ.

Συντηρήθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα στην Περιοχή ΒΔ του Έρου και στη Συνοικία Σκαρδανά, στην Άγορά τών Ιταλών, στην Οικία τής Λίμνης, στην περιοχή τών Έερών τών Ξένων Θεών, στην περιοχή του Ίνωπου και κυρίως στη Συνοικία του Θεάτρου (Insulae I, III, VI).

9. Άπό τήν αρχιτέκτονα τής Διεύθυνσης Έκτέλεσης Έργων Μουσείων κ. Δημ. Χριστοπούλου που άποσπάστηκε για λίγους μήνες στην Έφορεία, προωθήθηκε ή όργάνωση του αρχείου τών σχεδίων και τών φωτογραφιών του αρχιτεκτονικού ύλικού με τή βοήθεια του νέου σχεδιαστή κ. Στ. Δασκαλάκη που ασχολείται μόνιμα με τά σχετικά τής ειδίκευσής του θέματα τής Δήλου.

10. Άπό τόν αρχαιολόγο κ. Παν. Χατζηδάκη όργανώθηκε επίσης τó γενικότερο αρχείο και τó φωτογραφικό αρχείο Δήλου, ενώ ή κ. Μαρ. Άγγελετάκη, άφου κατέγραψε σέ έπτά ιδιαίτερα Βιβλία Καταλόγου τά 15.000 σφραγίσματα Δή-

λου, συμπληρώνει τώρα τὰ ἀντίστοιχα δελτία μὲ τις φωτογραφίες τῶν σφραγισμάτων.

Μουσεῖο

1. Συνεχίστηκε ἡ ἐπανεκθεση τῶν γλυπτῶν ποὺ βρίσκεται πλέον πρὸς τὸ τέλος τῆς, ἐνῶ ἀπὸ συνεργεῖο Γάλλων συντηρητῶν στήθηκε σὲ εἰδικὰ κατασκευασμένη βάση τὸ ἄγαλμα τοῦ Γαΐου Ὀφελλίου (εἰκ. 129), μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ συνεργεῖου κ. Ἀν. Γκιόκα. Γιὰ τὴν ἐπανεκθεση τῶν γλυπτῶν ὁ κ. Γκιόκας συνεργάζεται μὲ τὸν νέο γλύπτη κ. Νικ. Κυρίτση.

Ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ κ. Γκιόκα μεταφέρθηκε ἐπίσης στὸ Μουσεῖο τὸ ἄγαλμα τῆς Κλεοπάτρας γιὰ νὰ γίνει τὸ ἐκμαγεῖο του, τὸ ὁποῖο θὰ τοποθετηθεῖ στὸν χῶρο ἐνῶ τὸ πρωτότυπο θὰ φυλαχθεῖ στὸ Μουσεῖο.

Γ. Ἐκτὸς τῶν ἐργασιῶν στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἔγιναν διάφορες ἐργασίες γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ βελτίωση τῶν νεώτερων κτιρίων, οἱ κυριότερες ἀπὸ τις ὁποῖες εἶναι:

1. Ἀντικατάσταση τῶν 99 παλαιῶν, σκοροφαγωμένων ξύλινων παραθύρων τοῦ Μουσείου μὲ ἀκριβῶς ὅμοια πλαστικά.

2. Ἐσωτερικὸς χωρισμὸς καὶ διαμόρφωση ὀρισμένων σπιτιῶν τοῦ προσωπικοῦ ὥστε νὰ καλυτερεύσουν οἱ συνθήκες κατοικίᾳς.

Τὴν ἐπίβλεψη τῶν τεχνικῶν ἐργασιῶν εἶχε ὁ τοπογράφος μηχανικὸς τῆς Ἐφορείας κ. Μιχ. Χαλκουτσάκης, ἐνῶ ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργείων γιὰ τὴν ἐκτέλεσή τους ἦταν ὁ μόνιμος τεχνίτης Δήλος κ. Παν. Θεοχάρης. Τὴν ἐπιτόπια ἐπίβλεψη ὑλοποίησης τοῦ ὅλου προγράμματος τῆς Ἐφορείας γιὰ τὴν Δῆλο εἶχε ὁ νέος ἀρχαιολόγος κ. Παν. Χατζηδάκης.

32. Συνεχίσθηκε και τὸ 1987 μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα ἢ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ἀρχαιολόγου τοῦ ΥΠΠΟ, Δρος Δημητρίου Σκιλάρντι στὴν ἀκρόπολη Κουκουναριῆς τῆς Πάρου. Οἱ ἐργασίες στὶς Κουκουναριῆς ἄρχισαν τὸ 1976 καὶ ἔκτοτε συνεχίζονται σὲ ἐτήσια βάση μὲ ἀποτελέσματα λίαν σημαντικὰ πού βοηθοῦν στὴν κατανόηση τῆς πρώιμης ἱστορίας τῆς Πάρου. Οἱ ἐρευνες ὁδήγησαν στὴν ἀποκάλυψη ἐπάλληλων οἰκιστικῶν φάσεων πού πιστοποιοῦν τὸν σημαντικὸ ρόλο πού διεδραμάτισε ἡ ἀκρόπολη στὴ βορειοανατολικὴ Πάρο, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ. Ὁ λόφος κατοικήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων, ἐνῶ κατὰ τὴν ΥἚ III φάση ὀχυρώθηκε καὶ μεταβλήθηκε σὲ ἰσχυρὴ ἀκρόπολη. Ἡγεμονικὸ συγκρότημα πού ἀνεγέρθηκε στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀπέδωσε πλῆθος εὐρημάτων πού δείχνουν τὸν πλοῦτο ἀλλὰ καὶ τὸν μυκηναϊκὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ πού εἶχε διαδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο στὴν Πάρο στὸν 12ο π.Χ. αἰ. Μετὰ ἀπὸ περίοδο ὕφησης πού ἀκολούθησε τὴν καταστροφὴ τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, στὴν ἀκρόπολη σημειώνεται ἐγκατάσταση νέων κατοίκων πού δημιουργοῦν τὸν πρῶτο μετὰ τὴν πτώση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ οἰκισμό. Ὁ πρωτογεωμετρικὸς οἰκισμὸς ἐμφανίζεται στὶς Κουκουναριῆς κατὰ τὸν 10ο π.Χ. αἰ. Ὁ ἴδιος οἰκισμὸς γνωρίζει μεγάλη ἀκμὴ κατὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰ., ὅταν στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ μάλιστα ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ μυκηναϊκοῦ κτιρίου διαμορφώνεται σύμπλεγμα οἰκιῶν μὲ παρεμβαλλόμενους δρόμους. Στὴ νότια πλευρὰ ὑψώνεται μεγάλη παραλληλόγραμμη αἶθουσα, ταυτιζόμενη μὲ τὸ Μέγαρο τοῦ βασιλέως τοῦ οἰκισμοῦ.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα πιστοποιήσαν ὥστόσο αἰφνίδια ἀλλαγὴ στὸν γεωμετρικὸ οἰκισμό, πού χρονολογικὰ ταυτίζεται μὲ τὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., πρὶν νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του ὁ ἀνατολιζὼν ρυθμὸς. Στὴ φάση ἀκριβῶς αὐτὴ ὁ

οικισμός ἐγκαταλείφθηκε γιὰ νὰ μεταφερθεῖ ἀκολούθως στὰ ἀναλήμματα τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἀνόδου, στὸ μεσαῖο πλάτωμα καὶ στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ νέος οἰκισμός διαμορφώθηκε, μὲ προσεγμένο πολεοδομικὸ σχεδιασμό, μεγάλες οἰκίες μὲ ὀρθογώνια δωμάτια καὶ δρόμους, κατὰ τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 στράφηκε στὴν ἐπίλυση προβλημάτων τριῶν τομέων. Κατὰ πρῶτον στὸ μεσαῖο πλάτωμα, γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος, δεύτερο στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τρίτο στὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα πρὸς Δ τοῦ λόφου.

Τὸ μεσαῖο πλάτωμα ἐκτείνεται πρὸς ΝΑ τοῦ ἄνω πλατώματος, δηλ. τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ὅπου ἤλθε στὸ φῶς τὸ μυκηναϊκὸ συγκρότημα. Τὸ μεσαῖο πλάτωμα εἶναι ἐπίπεδη ἔκταση ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ μέτωπα βράχων καὶ ἐκτείνεται σὲ ὑψόμετρο + 64 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας. Μὲ τὴν ἐργασία τοῦ 1987 καὶ τίς παλαιότερες ἔρευνες ἔχουν ἀνοιχθεῖ συνολικὰ στὴ θέση αὐτὴ δέκα τάφροι 4×4 μ. Ἀποκαλύφθηκε σειρά οἰκιῶν ἐκτεινομένων σὲ στήλη μὲ κατεύθυνση Β-Ν, μὲ τίς εἰσόδους πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δρόμου, δηλ. πρὸς Δ. Οἱ οἰκίες μοιράζονται κοινές μεσοτοιχίες, ὅπως στὶς οἰκίες τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ζαγορᾶς τῆς Ἀνδρου. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν οἰκιῶν βλέπει σὲ μικρὲς αὐλὲς ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμά τους ὑπῆρχε κοινὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός. Ἐντυπωσιάζουν τὰ δωμάτια γιὰ τίς ἀξιόλογες διαστάσεις τους καὶ τὴν ὀρθογώνια μορφή τους. Τὸ συγκρότημα τῶν οἰκιῶν ἀνήκει χρονολογικὰ στὴν ἴδια φάση κατασκευῆς τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ βρέθηκε στὴν νότια πλευρὰ τῆς ἀνάβασης καὶ στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ οἱ οἰκίες τοῦ μεσαιῶν πλατώματος χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 130). Γενικὰ, τὰ εὐρήματα εἶναι λίγα καὶ ἀντιπροσωπεύονται κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα ἀνοικτῶν σχημάτων. Οἱ ἐνδείξεις πιστοποιοῦν ὅτι ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

Πρώιμο Πρυτανείο (;)

Στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ σὲ ὅλα τὰ κτίσματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἤδη κατὰ τὸ 1986. Τὸ οἰκοδόμημα ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἰδιαίτερα σημαντικό. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερα δωμάτια. Τὸ βορειοανατολικὸ ἔχει περιορισμένες διαστάσεις καὶ πρέπει νὰ εἶχε ἀποθηκευτικὸ χαρακτήρα. Στὰ δύο νότια δωμάτια ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ μία ἐστία στὸ καθένα, μὲ στάχτη συσσωρευμένη ἐπάνω στὸ πάτωμα. Τὸ ΒΔ δωμάτιο εἶχε ὡστόσο μιὰ παραλληλόγραμμη ἐστία ἀξιόλογων διαστάσεων (ἐσωτ.) 1×1.70 μ. Στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτίριου παρέχει ἡ ἀνεύρεση κατὰ τὴ διάρκεια τῶν περιόδων 1985 - 1987, ὀκτῶ πῆλινων σφραγισμάτων μὲ παράσταση ἀνδρική μορφῆς σὲ ἐμπέστο ἀμυγαλόσχημο πεδίο. Τὰ σφραγίσματα βρέθηκαν ὅλα στὴ μικρὴ ἀποθήκη καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κτίριο λειτουργοῦσε ὡς ἀρχεῖο. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μεγάλη ἐστία τοῦ ΝΔ δωματίου, ποὺ προδίδει τὴν ὑπαρξὴ μαγειρείου, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ κτίριο τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται γύρω στὸ 700 π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ κεραμικὰ εὐρήματα, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθεῖ μὲ πρῶιμο πρυτανεῖο.

Ὁ ναὸς

Συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ναὸς περιβαλλόταν ἀπὸ ἔδρανα στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρά, μόνο. Ζευγὸς ὑποστηλωμάτων ὑποβάσταζε τὴ στέγη ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐπίπεδη. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ προέκυψαν σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ μεταγενέστερες ἀνακαινίσεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Ὡστόσο, στὴν ἀρχικὴ φάση ἀνῆκε κιβωτιόσχημη σχιστολιθικὴ κατασκευὴ μέσα στὸ δάπεδο, ἡ ὁποία βρέθηκε τὸ 1986 καὶ προοριζόταν γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀντικειμένων τοῦ ναοῦ. Στὸν 4ο π.Χ. αἰ. ὁ ναὸς ὑπέ-

στη μεταβολές, με ταπείνωση του δαπέδου σε τμήμα της δυτικής πλευράς του σηκού. Τέλος επιβεβαιώθηκε ότι ο τοίχος που όριζε τη δυτική πλευρά του ιερού δεν ανήκει στο ναό, αλλά ότι είναι αναλημματικός τοίχος χτισμένος για τη συγκράτηση του δυτικού τοίχου του σηκού (εικ. 132). Για τρίτο κατά σειρά έτος ανοίχτηκε και φέτος δοκιμαστική τομή κάθετα προς την πορεία του αναλημματικού τοίχου. Βεβαιώθηκε ότι στρωματογραφικά ο τοίχος ανήκει σε φάση με υπογεωμετρική κεραμεική. Έπειδή ο ναός είναι σύγχρονός του θα πρέπει να χρονολογηθούν και τα δύο γύρω στο 700 π.Χ. Το ανάλημμα με τους προσεκτικά προσαρμοσμένους και λαξευμένους λίθους έντυπωσιάζει για την προχωρημένη τεχνική του.

Τέμενος

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στον προς Δ του ναού παραλληλόγραμμο χώρο, όπου η ανεύρεση στρωμάτων τέφρας πιστοποιεί την εκεί τέλεση θυσιαίων. Πρόκειται για τέμενος με περίβολο και με παραλληλόγραμμη κατασκευή, πιθανώς βωμό, προσκολλημένο στο βόρειο τοίχο. Αμέσως προς Α του βωμού ανοίχτηκε τομή πλάτους 1 μ. και μήκους 4 μ. (B-N). Αποκαλύφθηκαν επάλληλες στρώσεις προερχόμενες από τη βαθμιαία συσσώρευση χωμάτων και τέφρας, που με σταδιακές επισκευές οδήγησαν στην ανύψωση του εδάφους. Η πλούσια κεραμεική δείχνει ότι ο χώρος αυτός ήταν λατρευτικός ήδη από την αρχή του 8ου π.Χ. αί. Όπως και κατά το 1986, διαπιστώθηκε ότι τα βαθύτερα στρώματα ανήκουν στην πρωτοκυκλαδική και στη μυκηναϊκή (ΥΕ ΙΙΙΓ) περίοδο. Ο βωμός σχετιζόταν με δάπεδο κλασικών χρόνων (εικ. 131), ενώ ακριβώς αποκάτω και μάλιστα έντοιχισμένος εν μέρει κάτω από τον βόρειο τοίχο του περιβόλου βρέθηκε ο παλαιότερος βωμός, ελλειπτικού σχήματος.

Νεκροταφείο

Το νεκροταφείο της ακρόπολης των Κουκουναριών έντοπι-

σθηκε τὸ 1986 σὲ κοιλάδα πρὸς Δ καὶ μάλιστα στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου. Βρέθηκαν τρεῖς συλημένοι θαλαμοειδεῖς τάφοι στεγασμένοι μὲ θολωτὴ ὀροφή. Δεδομένου ὅτι ἡ τεχνικὴ τῆς κυκλώπειας τοιχοδομίας ὑποδηλώνει χρονολόγηση στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, δηλ. σύγχρονη μὲ τὴ φάση ἀκμῆς τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης, ἀποφασίσθηκε τὸ 1987 ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῶν τομῶν γιὰ τὴν ἐπαλήθευση τῆς ὑπόθεσης. Ἐμπρὸς στὸν τάφο Α τῆς βόρειας πλευρᾶς ποὺ ὑψώνεται πρὸς τὸ κάθετο μέτωπο τοῦ ὑψηλοῦ βράχου φάνηκε παραλληλόγραμμος περίβολος. Ἀμέσως πρὸς ΝΑ ἀποκαλύφθηκαν μέσα σὲ τέσσερις τάφρους τοῖχοι σημαντικοῦ κτιρίου, οἰκοδομημένοι μὲ λίθους γρανίτη, πάχους 0.65 μ. ἡ κεραμεικὴ, λίγη, ἀνήκει στὴν προϊστορικὴ περίοδο. Οἱ θάλαμοι ἔχουν μνημειώδη χαρακτηριστῆρα καὶ ἀπαιτεῖται συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ προορισμοῦ τους.

33. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας κατὰ τὸ 1987 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Χρίστου Ντούμα, διεξήχθη στὶς ἐξῆς περιοχές:

Α. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία συνεχίστηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα μὲ δύο τομὲς ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτό. Ἡ μία τομὴ (Δ.Ο./Β'), διαστ. 2.40×0.80 μ., ἀνοίχτηκε στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας προσόψεως, ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου. Ἐφθασε σὲ βάθος 2.15 μ. καὶ κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων ἀπὸ δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις παλαιότερες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (εἰκ. 133). Ὁ ἀνώτερος τοῖχος, μὲ κατεύθυνση Α-Δ, βρέθηκε σὲ στῶμα ποὺ ἔδωσε μεσοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ ἀνάμικτη μὲ πρῶιμη ὑστεροκυκλαδικὴ Ι (ΥΜ Ια). Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν ἀμέσως κατώτερο τοῖχο ἡ κεραμεικὴ συνίστατο σὲ ὄστρακα τῆς ὑστερῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου καθὼς καὶ μεσοκυκλαδικά. Ἡ δεῦτερη τομὴ (Δ.Ο./Γ') ἀνοίχτηκε στὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς

πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ εἶχε διαστάσεις 3×2 μ. Σὲ βάθος 1.80 μ., ὅπου καὶ διεκόπη ἢ ἔρευνα, ἐπισημάνθηκε τοῖχος κατευθυνόμενος ἀπὸ Β πρὸς Ν, πὺ μάλλον ἀνήκει στὸ ἴδιο κτίριο μὲ τὸν ἀνώτερο τοῖχο τῆς τομῆς Δ.Ο./Β'. Ἡ κεραμεικὴ τῆς ἐπίχωσης ὡς τὸ βάθος αὐτὸ εἶναι ὅμοια μὲ τὴν κεραμεικὴ πὺ βρίσκουμε στὶς οἰκοδομὲς τῆς τελευταίας φάσης τοῦ οἰκισμοῦ.

Β. Στὴν Ξεστὴ 3 ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 14, ἡ ὁποία προχώρησε μὲ δυσκολία λόγῳ τῆς σαθρότητας τῶν τοίχων του πὺ προαπαιτοῦσαν στερέωση. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου προῆλθαν θραύσματα κονιαμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μικρὰ τεμάχια ἀνάγλυφης τοιχογραφίας πεσμένα προφανῶς ἀπὸ τὸ παρακείμενο δωμάτιο 9. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου 14 περιοριζόμενα κυρίως σὲ λίγα ὄστρακα πίθων ἢ μικρότερων ἀγγείων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ εὕρεση μικρῆς αἰχμῆς βέλους ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ ὀδοντωτῆς λεπίδας ἀπὸ πυριτόλιθο. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν στὸ Ἀκρωτήρι τὴν ὑπαρξὴ νεολιθικῆς φάσης, τὴν ὁποία ἡ συστηματικὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ κατὰ τὰ τελευταία χρόνια εἶχε ἐντοπίσει.

Γ. Μετὰ ἀπὸ πολυετὴ διακοπὴ ἐπανελήφθησαν οἱ ἐργασίες στὴν Οἰκία Γυναικῶν μὲ ἔρευνα στοὺς χώρους 2, 3, 4, 5, 8 καὶ 9 (εἰκ. 134-136). Στὰ δωμάτια 2, 3, 4, 5 καὶ 8 διατηρεῖται ἀκόμη, ἀν καὶ ὄχι στὴν ἀρχικὴ του θέση, τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου, ὅπου βρέθηκε πλῆθος ἀπὸ ἀγγεῖα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου αὐτοῦ ὀρόφου βρέθηκαν τεμάχια ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δευτέρου ὀρόφου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δωμάτιο 4, στὸ ὁποῖο ἡ τομὴ ἔφθασε στὸ φυσικὸ βράχο, στὰ ὑπόλοιπα δωμάτια ἡ ἔρευνα διεκόπη προκειμένου νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ εἰδικὸ μηχανικὸ ἢ σεισμολόγο ὁ μηχανισμὸς πὺ προκάλεσε τὴν κατάρρευση τῶν δαπέδων. Στὸ φυσικὸ βράχο στὸ δωμάτιο 4 βρέθηκε λαξευμένη μεγάλη κυκλικὴ κοιλότητα, ὅμοια μὲ ἐκεῖνες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, τοῦ Μυλῶνα στὸν Τομέα Α καὶ

του δωματίου Β6. Οι κοιλότητες αυτές χρονολογούνται τουλάχιστον στη μεσοκυκλαδική φάση του οικισμού. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο στενός χώρος 9 (1.70×1.45 μ.), ή έρευνα του οποίου έπιβεβαίωσε την ύποψία ότι πρόκειται για φωταγωγό στο κέντρο του κτιρίου. Ο φωταγωγός αυτός έφοδιασμένος με μικρά (περ. 0.30×0.25 μ.) όρθογώνια ανοίγματα έπιμελοϋς κατασκευής έξυπηρετοϋσε τὸ έσωτερικό κλιμακοστάσιο τῆς Οικίας και είναι τὸ πρώτο μέχρι σήμερα παράδειγμα που αποκαλύπτεται στο Άκρωτήρι.

34. Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 1987 οί έπιφανειακές έρευνες και ή ανασκαφή στη Μινώα Άμοργοϋ υπό τῆ διεϋθυνση τῆς καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων κ. Λίλας Μαραγκοϋ, με χρηματικά κονδϋλια του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων και του Ίδρύματος Ψϋχα.

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε 22 ήμέρες και περιορίστηκε στην Κάτω Πόλη, στον χώρο νοτιοανατολικά από τον ναὸ των έλληνιστικῶν χρόνων. Κατά τῆν έφετινή περίοδο έπιβεβαιώθηκε ή ταϋτιση του «αναλημματικού» τοίχου με τον ανατολικὸ τοίχο του μνημειακοϋ οίκοδομήματος του Γυμνασίου τῆς Μινώας (πρβ. Έργον 1986, 123). Με έπιφανειακοϋς καθαρισμοϋς αποκαλύφθηκαν ο ανατολικὸς τοίχος μήκους 38.50 μ. (από Ν πρὸς Β) και ο βόρειος μήκους 10.90 μ. (από Α πρὸς Δ) (εικ. 137-138).

Με ανασκαφική έρευνα (τομή Αν/Ν/1, στη νοτιοανατολική γωνία του ανατολικοϋ τοίχου (εικ. 139) και τομή ΤΕ κατά μήκος του βόρειου τοίχου) διαπιστώθηκαν ο τρόπος θεμελίωσης των ισχυρῶν τοίχων (πάχ. 0.90 μ.) και ή χρονολόγηση του Γυμνασίου. Καί οί δύο τοίχοι είναι θεμελιωμένοι μέσα στον ανώμαλο φυσικό βράχο με λιθοπλίνθους βαθμιδωτά τοποθετημένες και με έξισωτικό «μπάζωμα» (εικ. 139). Άντιθέτως, εκεί όπου ο φυσικός βράχος είναι όμαλός, όπως π.χ.

στον ανατολικό τοίχο μεταξύ 12 μ. και 15 μ. (από τη ΝΑ γωνία) οί λιθόπλινθοι τής ύπευθυντηρίας ἐδράζονται ἀπευθείας στὸν φυσικὸ βράχο.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου, γνωστοῦ ἕως τώρα μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς τῶν μέσων ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀνάγεται, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς ποῦ βρέθηκε σὲ ἀδιατάρακτο στρώμα στὴν τάφρο θεμελίωσις, στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειάς τοῦ βόρειου τοίχου διαπιστώθηκε ὅτι ἡ κυρωτὴ τοιχοποιία ποῦ ἀπαντᾶται στὸν νότιο καὶ ἀνατολικὸ τοίχο, διακόπτεται στὸν βόρειο σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὸν γωνιαῖο λίθο μὲ τὸν ὀρθογωνικὸ ὁδηγό. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου, ἀπὸ 5 μ. ὡς 10.90 μ., ὡς τὴ δυτικὴ ἀπόληξις, εἶναι κτισμένο μὲ λιθοπλίνθους χωρὶς κύψωση κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομο σύστημα.

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψις λίθινου ἀγωγοῦ στὴν ἐξωτερικὴ παρειά τοῦ βόρειου τοίχου σὲ ἀπόσταση 2.85 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία. Ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ λίθινου ἀγωγοῦ στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειά τοῦ βόρειου τοίχου ἀποκαλύφθηκε μόνον κατὰ τόπους σὲ μέγ. ὕψ. 1.05 μ. (στὴν ΒΔ ἀπόληξις), ἐνῶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ δυτικοῦ τοίχου δὲν κατέστη δυνατὴ λόγω τῶν τεράστιων τεχνικῶν προβλημάτων ποῦ παρουσιάζει ὁ κατωφερὴς χώρος μὲ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους καὶ τὰ λείψανα τοῦ μνημειακοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος ποῦ δεσπόζει ἀκόμα σὲ ὅλο τὸν χώρο.

Τὰ ἀναρίθμητα εὐρήματα ἀπὸ τὴν τομὴ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειάς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου προσθέτουν νέες μαρτυρίες γιὰ τὴ συνεχὴ κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς ὡς τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τὸ εἶδος καὶ τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων, ἀγγεῖα, μάζες πηλοῦ

πυρακτωμένες, μήτρες για τήν κατασκευή ανάγλυφων σκύφων, ύπολείμματα έκκαμίνευσης (σιδηρόμαζες) ἐπιτρέπουν τήν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιά ἀποροίμματα κεραμεικοῦ κλιβάνου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων στοῦ ἀδιατάρακτο ἀρχαῖο γέμισμα («μπάζωμα») συγκαταλέγονται καί ὄστρακα ἀγγείων τῶν γεωμετρικῶν, τῶν ἀρχαϊκῶν καί τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει ἀνδρική κεφαλή μαρμάρινου ἀγαλματίου, πιθανῶς Σαμιακοῦ ἐργαστηρίου, τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 140).

Ἡ παρουσία κεραμεικῆς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καί τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα σέ ὅλες τίς τομές, στά κατώτερα στρώματα, ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπόθεση γιά τήν ἐκτεταμένη κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τή γεωμετρική περίοδο (πρβ. Ἔργον 1986, σελ. 121 - 122). Ἰδιαιτέρα πολυάριθμα ὄστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων βρέθηκαν στήν τομή Γ/δ1, δυτικά ἀπό τόν δυτικό τοῖχο τοῦ οἰκίσκου τοῦ ἀποχωρητηρίου (τῶν Βεσπασιανῶν) τοῦ Γυμνασίου.

Ἡ τομή Γ/δ1 ἀπέβλεψε στήν ἀποσαφήνιση τῶν ὀρίων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου στοῦ νότιο τμήμα. Ὁ τοῖχος ποῦ ἀποκαλύφθηκε μέγ. ὕψ. 1.81 μ. καί πάχους 1.60 μ. σύμφωνα μέ τὰ στρωματογραφικά στοιχεῖα, τήν κεραμεική καί τήν τοιχοποιία του, εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος τοίχου ἔχει ἐλλειψοειδές σχῆμα καί εἶναι κτισμένος μέ σχιστολίθους ἀκανόνιστου σχήματος. Ἡ κεραμεική ποῦ προῆλθε ἀπό τήν τομή στήν ἐσωτερική παρειά τοῦ ἐλλειψοειδοῦς τοίχου χρονολογεῖται στοὺς ὑποπρωτογεωμετρικούς, στοὺς γεωμετρικούς, στοὺς ἀρχαϊκοὺς καί στοὺς κλασικοὺς χρόνους, στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα.

Ἡ ἀνεύρεση κεραμεικῆς ἀρχαϊκῶν καί κλασικῶν χρόνων – ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα καθὼς καί λύχνοι καί ὄστρακα μέ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα – γεφυρώνει τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας σχετικὰ μέ τήν κατοίκηση τῆς Μινώας στοὺς ἀρχαϊκοὺς καί κλασικοὺς χρόνους.

Συνεχίστηκε αλλά δὲν ολοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐξωτερικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου. Ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα (μῆκ. 1.40 μ.) τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ἀκαθάρτων ὑδάτων καὶ τῶν λυμάτων τοῦ ἀποχωρητηρίου. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδωσε ἰκανὸ ἀριθμὸ κινητῶν εὐρημάτων μεταξὺ τῶν ὁποίων ὀστέινο ἀνάγλυφο Ἀφροδίτης (;) ἑλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 141), πήλινα εἰδώλια κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 142), λύχνους, ἀνάγλυφη κεραμεικὴ καὶ ἄλλα.

Παράλληλα μὲ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὶς ἐργασίες προστασίας τῶν ἀνασκαμμένων κτισμάτων, διαμορφώθηκε ὁ χώρος πρόσβασης στὴν Κάτω Πόλη. «Μετατοπίστηκαν» οἱ χωραφότοιχοι, κατὰ τὴ διάλυση τῶν ὁποίων περισυλλέχθηκαν οἰκοδομικὰ μέλη, ὄστρακα πίθων καὶ ἐνεπίγραφος λίθος κλασικῶν χρόνων.

Συνεχίστηκε καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ καταγραφή τῶν κινητῶν εὐρημάτων γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Κάτω Πόλη καὶ στὴν Ἀκρόπολη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

35. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ Ζάκρο ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ κ. Νικολάου Πλάτωνος συνεχίστηκε στοὺς ἐξῆς τομεῖς:

1. Στὸν ΝΑ τομέα τοῦ Ἀνακτόρου:

α. Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῆς πλαγιαστῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀνάβασης ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 1 καὶ 2, σχεδὸν ὡς τὴ βαθιὰ τομὴ ἔρευνας τοῦ ἀνατ. σκέλους τοῦ παλιοῦ περιβόλου. Ὁ τοίχος σωζόταν καλύτερα πέρα ἀπὸ τὴν ἐσοχὴ (δόντι) πρὸς τὸ Βορρά. Γίνηκε μεγάλη τομὴ ἀμέσως βόρεια γιὰ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας. Νοτιότερα τοῦ τοίχου I, σὲ μεγαλύτερο βάθος, ἀνακαλύφθηκε ἄλλος τοίχος, ὁ 3, σχεδὸν

παράλληλος. Για την προς τὰ ανατολικά παρακολούθηση του τοίχου I διαλύθηκε μεγάλος νεωτερικὸς λιθοσωρός.

β. Ἐρευνήθηκε ὁ χώρος καθόδου στὴν Τυκτὴ κρήνη, ὅπου ἐξαφανίσθηκαν 4 - 5 σκαλοπάτια.

γ. Ἐρευνήθηκε συμπληρωματικὰ ἡ περιοχή του πηγαδιοῦ ποτίσματος, του ΝΔ σκέλους του παλιου περιβόλου, των δύο ἀντερεισματικῶν τοίχων του νότιου ἰσοπέδου καὶ τῆς καθόδου ἀπ' αὐτὴ στὴν περιοχή του πηγαδιοῦ. Τῆς τελευταίας ἐρευνήθηκε ὁ διαχωριστικὸς τοίχος, ἡ στρώση πλακῶν καὶ τὸ πλαίσιο πετρῶν τῆς. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοίχοι 2 καὶ 3 νότια του πηγαδιοῦ, που προχωροῦν ἀπὸ Β-Ν καὶ ἀπὸ Α-Δ. Του τελευταίου τὸ Δ ἄκρο σκεπάζεται ἀπὸ μεγάλη ἐπίχωση. Στὸν ψηλότερο ἀντερεισματικὸ τοίχο του νότιου ἰσοπέδου ἀνακαλύφθηκε εἴσοδος μὲ παραστάδες. Ὁ βορειότερος ἀντερεισματικὸς τοίχος ἦταν πολὺ προχειροκτισμένος καὶ πολὺ κακὰ διατηρημένος. Του ΝΔ σκέλους του παλιου περιβόλου ἐρευνήθηκε τὸ σωζόμενο ὕψος καὶ ἡ σύνθεση. Συγκεφαλαιωτικὰ ξεχώρισαν δύο διαδοχικὲς φάσεις ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης.

δ. Ἀφθονη καὶ ποικίλη κεραμεικὴ συλλέχθηκε σὲ ὅλους τοὺς χώρους που ἀνασκάφηκαν, κύρια τῆς ΥΜ ΑΙ περιόδου, πολὺ λιγότερη τῆς παλαισανακτορικῆς. Συλλέχθηκαν ἐπίσης πολλὰ ἐργαλεῖα, ἰδιαιτέρως τριπτῆρες καὶ τριβεῖα. Στὴν τομὴ Β τῆς πλαγιαστῆς ἀνάβασης βρέθηκε μακρὸ χάλκινο καρφί. Στὴν περιοχή του πηγαδιοῦ ποτίσματος συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων μὲ ὑποπράσινο πηλὸ καὶ πολλῶν ἄλλων ἀντλητικῶν σκευῶν. Ἀφθονα ἦταν καὶ τὰ δείγματα ποικίλων ἄλλων εἰδῶν κεραμεικῆς. Πλαί στον τοίχο I, στὸ ἀνατ. ἄκρο του, βρέθηκε πῶρινος ἀγωγός. Ἡ ἐργασία στὸ Νότιο τομέα δὲν τελείωσε.

2. Στὸ Σπίτι F του Hogarth (εἰκ. 148):

α. Συνεχίσθηκε ἡ ἐρευνα στὸ ἀνδρὸ IV μὲ συμπληρωμα-

τική έρευνα του ανατολικού κτιρίου και του δυτικού χώρου με τους Α-Δ και Β-Δ περιοριστικούς του βράχου τοίχους. Στο ανατολικό δωμάτιο ερευνήθηκαν τὸ βόρειο άνοιγμα, είδος κόγχης, ή από τὸ Νότο είσοδος, τὰ διαδοχικά δάπεδα, τὸ πάνω πλακόστρωτο, ή μετατροπή σὲ δωμάτιο μέρους τοῦ ανερχόμενου στὰ ανατολικά πλακόστρωτου χώρου.

β. Στο δυτικό τμήμα τοῦ χώρου παρακολούθηθηκε ὁ μακρός, άνισου πλάτους Α-Δ τοίχος, μήκους 5 μ., πὸν περιόριζε τὸν πλαγιαστὸ βράχο πρὸς τὸ Νότο, ὅπως και ὁ Β-Ν, μήκους 1.10 μ. και πλάτους 0.50 μ. Ἐνάμεσα στοὺς δύο τοίχους ἀποκαλύφθηκε στρωμένη ὀριζόντια πλάκα, ἴσως συνέχιση τοῦ πλακοστρώτου πὸν ξεκινούσε ἀπὸ τὸ Ἐνατολικὸ δωμάτιο.

γ. Στὰ διάφορα μέρη τοῦ Ἐνδῆρου IV συλλέχθηκε χαρακτηριστική κεραμεικὴ ἀγγείων ποικίλων μορφῶν και διακοσμήσεων, κυρίως ΥΜ ΙΑ και λίγη παλαιονακτορική. Πολλὰ ἦταν τὰ κομμάτια πιθαριῶν με εμπέστες σχοινοειδεῖς ταινίες στὸ Ἐνατολικὸ δωμάτιο. Βρέθηκαν ἐπίσης ἐκεῖ τριπτῆρες, ἀγνύθες και ἀρκετὰ κόκαλα αἰγοπροβάτων. Ἐνάλογη ἦταν ή κεραμεικὴ και τὰ λοιπὰ εὔρηματα στὸ δυτικό τμήμα τοῦ ἀνδῆρου.

3. Στο Σπίτι Δα τοῦ Λόφου Προφήτη Ἡλία:

α. Συνεχίσθηκε ή έρευνα στὸ μακρὸ λοξὸ τοῖχο τῆς Νότιας πρόσοψης. Ὁ τοίχος προχωροῦσε πρὸς τὰ ανατολικά κάτω ἀπὸ πολὺ βαθιὰ ἐπίχωση. Λειτουργοῦσε, φαίνεται, ὡς ἀντερειατικός και προτοῦ φθάσει στὸ ανατολικὸ του ἄκρο, κοντὰ στὴν ανατολικὴ είσοδο με τὸ μονολιθικὸ κατώφλι, διακλαδιζόταν με κάθετο τοῖχο.

β. Πραγματοποιήθηκε ἐξαντλητικὴ έρευνα κατὰ στρώματα τοῦ πίσω ἀπὸ τὸν μακρὸ λοξὸ τοῖχο χώρου XV, ὡς τὸ δάπεδο ἀπὸ φυσικὸ βράχο. Οἱ τοῖχοι πὸν ἐκλείναν τὸ χῶρο ἦταν διαφορετικοὶ στὸ πάνω ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκείνους τοῦ κάτω ἐπιπέδου και ὁ χαρακτήρας του ἦταν ἀποθήκης και ἀποθέτη, με πολλὰ

λείψανα κατά τόπους φωτιάς και στάχτης. Δεν φάνηκε καμιά κατασκευή εστίας. Οί βαθύτεροι τοίχοι έφθαναν ως τὸ κατώτερο δάπεδο. Τοῦ λίγο λοξοῦ βόρειου τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο βρέθηκε κατεστραμμένο. Ποικιλότητα σὲ σχήματα ἀγγείων και διακοσμήσεις ἦταν ἢ κεραμεικὴ, πὸς κατὰ μεγάλο μέρος ἦταν ΥΜ ΙΑ και κατὰ μικρότερο, σὲ χαμηλότερα στρώματα, παλαιονακτορικὴ. Ἐφθονα ἦταν τὰ κόκαλα και τὰ σαγόνια ζῶων, πὸς ἴσως σχετίζονταν μὲ θυσίες. Ὅχι λίγοι ἦταν και οἱ τριπτῆρες και τὰ ὀστεῖνα ἐργαλεῖα, ὅπως ἐπίσης και οἱ ἀγνύθες ποικίλων τύπων. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ξεχωρίσει δυὸ κύριες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις, και τίς δυὸ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ἀπὸ τὰ πῆλινα σκευὴ ξεχώριζαν: μεγάλος πῆλινος κάδος μὲ λοξὰ τοιχώματα και ἴσο χεῖλος, μεγάλο πλήθος κυάθων, κυπέλλων και ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, μεγάλη πώρινη γούρνα (εἰκ. 145), σημαντικό τμήμα διαζώματος μὲ ἀνάγλυφες σπεῖρες, ἀνάλογοι μὲ ἐκεῖνα πὸς βρέθηκαν στὰ ἀνάκτορα. Πολλὰ ἦταν τὰ ἐγχρωμα κονιάματα, μερικὰ χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν στρογγυλές και ὀρθογώνιες. Ἀξιόλογα ἦταν μερικὰ πέτρινα ἀγγεῖα, ὅπως ἓνα ὀλμοειδὲς ἀπὸ μελανωπὸ ὀφείτη, και κομμάτια ἄλλων· βρέθηκαν ἀκόμη λεπίδες ὀψιανοῦ, τρίπλευρος στεατίτης και λίγα κομμάτια ἀπὸ μεταλλικὰ ἀντικείμενα.

4. Στὸ Σπίτι Ζ τοῦ Λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου:

Μετὰ τὴ σύντομη ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους 1963 ἐρευνήθηκε συμπληρωματικὰ τὸ Σπίτι Ζ, γειτονικὸ τοῦ Δα, μὲ τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

α. Καθαρίσθηκαν οἱ περιμετρικοὶ τοίχοι, μὲ τὸ δυτικὸ ψηλὰ διατηρημένο.

β. Ἀποκαλύφθηκε στὴ ΝΔ γωνιὰ τοῦ δωμα. Α ἡμικυκλικὸ κενὸ περίφραγμα.

γ. Ἐρευνήθηκε ἢ μορφή τοῦ Νότιου πολυθύρου μὲ τίς πέντε βάσεις παραστάδων του και τὰ 4 ἀνοίγματα.

δ. Καθορίσθηκε ἡ Νότια εἴσοδος τοῦ Σπιτιοῦ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῆ αὐλή.

5. Στὸ Σπίτι *Ε* τοῦ ΒΔ λόφου (εἰκ. 146-147):

α. Παρακολουθήθηκε ὁ ἐξωτερικὸς Α τοίχος.

β. Καθαρίσθηκε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 2.

γ. Παρακολουθήθηκε ὁ πλακόστρωτος δρόμος μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ Βορρὰ μὲ τοὺς δύο παράπλευρους τοίχους του καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια φράγματά του ποὺ διαλύθηκαν. Ὁ δρόμος ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ἀνατολικά τῶν Σπιτιῶν F καὶ N ἀνερχόμενου δρόμου. Τὸ πλάτος του στὸ ὕψος τοῦ Σπιτιοῦ *Ε* ἦταν περίπου 1.80 μ. Ὁ N παράπλευρος εἶχε πάχος 1 μ. περίπου.

δ. Ἀπὸ τὸ δρόμο ἀνοιγμὰ πλάτους 0.50 μ. μὲ ἀναβαθμὸ πρὸς τὰ δυτικὰ εἶδινε πρόσβαση σὲ ξύλινο κλιμακοστάσιο, ποὺ ἀνέβαζε στὸν πάνω ὄροφος. Τὰ δύο σκέλη τοῦ κλιμακοστασίου ἦταν κάπως ἀσύμμετρα. Τὸ μῆκος του ἔφθανε τὰ 2.20 μ. Γὰ τὴ στήριξη τοῦ κλιμακοστασίου ὑπῆρχε στήριγμα μὲ πλάκα ὡς βάση.

ε. Ἡ πλακόστρωση τοῦ δρόμου σώθηκε μόνο κατὰ τμήματα.

στ. Ἐφθονη ἦταν ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε τόσο στὸ δρόμο ὅσο καὶ πάνω στοὺς παράπλευρους τοίχους του. Ποικίλη ἐπίσης ἦταν καὶ ἡ κεραμεικὴ στὴ sottoscala τοῦ κλιμακοστασίου. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν καὶ κομμάτια πήλινων ἀγωγῶν.

6. Στὸ Σπίτι *Ν* τοῦ ΒΔ λόφου (εἰκ. 143 καὶ 144):

Ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε στὸ νότια τοῦ Σπιτιοῦ ἰσόπεδο:

α. Πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς Α πρὸς τὸν ἀνερχόμενον δρόμο πρόσοψης ἀνασκάφηκε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο τριγωνικὸς χώρος.

β. Ἐρευνήθηκε νότια τοῦ δωματίου 18 ὁ μικρὸς χώρος Α μὲ μικρὴ ἔσοχή.

γ. Νότια τοῦ χώρου Α ἀνασκάφηκε ὁ μακρόστενος χώρος Β με ἐπίχριστο κοκκινωπὸ δάπεδο, με πολὺ παχὺ δυτικὸ τοῖχο.

δ. Νότιά του ἐρευνήθηκε τὸ ἐπίσης μακρόστενο δωμάτιο Γ με καμπυλούμενο πρὸς τὰ νότια διαχωριστικὸ τοῖχο.

ε. Ὁ νεωτερικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος στὸ νότιο τμήμα τοῦ Κτιρίου Ν διαλύθηκε.

στ. Ἀποκαλύφθηκαν ἔτσι καὶ ἐρευνήθηκαν δυὸ μικρὰ δωμάτια, τὰ 23 καὶ 24, με δάπεδο πάνω στὸν ἰσοπεδωμένο βράχο.

ζ. Ἐρευνήθηκε τὸ νότιο τμήμα τοῦ ΝΔ ἀκραίου δωματίου Π τοῦ Κτιρίου Ν.

η. Ἀνασκάφηκε ἀκραῖος δυτικὸς χώρος κατὰ ἓνα μέρος πλακόστρωτος, πὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα σὲ δυὸ Β-Ν μικροὺς παράλληλους τοίχους.

θ. Τὰ εὐρήματα τῶν χώρων πὺ ἀνασκάφηκαν ἦταν πολλὰ καὶ ποικίλα. Ἐκτὸς ἀπὸ ποικίλη κεραμεικὴ, με διάφορα σχήματα ἀγγείων καὶ διακοσμήσεις, συλλέχθηκαν πολλοὶ τριπτῆρες, ὕφαντικά βάρη, στάθμες ἀπὸ φυσικὲς τρυπημένες πέτρες, ποικίλα ὄστρεα, κομμάτια θαλασσινῶν τριτώνων, πορφύρες, μικρὰ κομμάτια πέτρινων ἀγγείων, ὅπως λοπαδίων ἀπὸ μελανωπὸ ὀφείτη, ἄλλου ἀπὸ μελανωπὴ στικτὴ πέτρα, μύλες θυρῶν, πλακάκι με πολὺπλοκο χάραγμα πὺ θυμίζει σύμπλεγμα διπλῶν πελέκεων, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ κομμάτια στεατίτη, κομψὸ πέτρινο σκέπασμα μικροῦ ἀγγείου, μισὸ λεκανίδας ἢ γαβάθας ἀπὸ πωρόλιθο, τέλος ἀναδιπλωμένο μολυβένιο ἔλασμα.

Ἐαναχτίστηκε ὁ νεωτερικὸς τοῖχος τῆς ἀποχετευτικῆς τῶν νερῶν τοῦ ἀνακτόρου τάφρου.

36. Με μεγάλη ἐπιτυχία συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὶς Ἀρχάνες, στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο τοῦ λόφου Φουρνί, ὑπὸ τῆ διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐ.

Σαπουνά-Σακελλαράκη και του καθηγητού του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν και ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων του Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Γιάννη Σακελλαράκη. Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε σὲ δύο τομεῖς στὸ νότιο τμήμα του νεκροταφείου, μεταξύ τῶν θολωτῶν τάφων Γ και Ε και τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 19 (εἰκ. 149).

Ὁ πρῶτος τομέας περιέλαβε τὸν χώρο βόρεια τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ και βορειοανατολικά τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 19, ὅπου τὸ 1976 εἶχε ἀνασκαφῆ ἓνα μόνο δωμάτιο τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18. Ἀποκαλύφθηκε ὅτι τὸ Ταφικὸ κτίριο 18 εἶχε συνολικά δέκα δωμάτια (εἰκ. 150), ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ τρία στὸ νότιο τμήμα ἦταν χωρὶς πρόσβαση, ἐνῶ τὰ πέντε βόρεια κτισμένα σὲ λαβυρινθώδη διάταξη, εἶχαν πρόσβαση ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὰ βόρεια αὐτὰ δωμάτια ἦταν ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς, μερικὰ μάλιστα μὲ πλακόστρωτα, στεγασμένα μὲ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους και στεγανοποιημένα μὲ λεπίδα. Κάτω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἄλλου παλαιότερου ταφικοῦ κτιρίου, πὺ ὀνομάσθηκε Ταφικὸ κτίριο 24.

Ὅπως τὸ δωμάτιο πὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1976 ἔτσι και τὰ δύο νέα δωμάτια τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 πὺ ἀνασκάφηκαν φέτος περιέλαβαν ταφές και ἀποθέσεις στὴ ΜΜ Ια περίοδο. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται πὺς ἓνα ἀπὸ αὐτὰ περιέλαβε δεκαοχτῶ ταφές ἐλεύθερες στὸν χώρο σὲ τέσσερα ἀλληπάλληλα ἐπίπεδα. Μία ἀπ' αὐτὲς κτερίσθηκε μὲ δύο ἐλεφάντινα περιάπτα, ἓνα μὲ καρδιόσχημη ἀπόληξη και ἓνα ἀκανόνιστου τετράπλευρου σχήματος και ἀκόμη ἓνα πῆλινο σφράγισμα. Τὸ σφράγισμα (εἰκ. 151) εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνο γιατί εἶναι πιθανὸ λόγω τοῦ σχήματός του ὅτι χρησιμοποιήθηκε και αὐτὸ σὰν περιάπτο, ἀλλὰ και γιὰ τὴ μοναδικὴ παράστασή του. Εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωπες ἀνθρώπινες μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἀριστερὴ κρατᾶει κάποιον ἀντικείμενο μὲ τρία κατακόρυφα στελέχη. Μπροστὰ ἀπὸ

κάθε μιὰ μορφή ἰσοσκελές τριγωνικὸ ἀντικείμενο καὶ στὸ κέντρο κάτω σφαιρικὸ ἀντικείμενο μὲ τριγωνικὴ ἐπίστεψη. Μιὰ δευτέρη ταφή τοῦ ἴδιου δωματίου κτερίσθηκε μὲ περιδέραιο ἀπὸ ὀκτῶ διάτρητες ἀχιβάδες, μιὰ τρίτη μὲ μιὰ κυλινδρική σφραγίδα μὲ δύο σφραγιστικὲς ἐπιφάνειες καὶ δύο ἐλεφάντινες χάντρες, καὶ μιὰ τέταρτη μὲ τρία μικροσκοπικὰ ἀγγεῖα, μιὰ προχοϊσκή, ἓνα τρίωτο προχοϊδίο καὶ ἓνα πίθο διακοσμημένο μὲ καταλιβάδες. Τέλος σὲ ταφὲς τοῦ χαμηλότερου στρώματος βρέθηκαν τρία περιδέραια ποὺ ἀποτελέσθησαν ἀπὸ χάντρες ἀπὸ στεατίτη καὶ φαγεντιανή, περίαπτα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ στεατίτη σὲ ποικιλία σχημάτων ἀκόμη καὶ τύπου ἄκρου ποδιοῦ, ἓνα διακοσμημένο μὲ ἐγχάραξη δόντι κάπρου, ἀλλὰ καὶ μὲ στρεῖδια. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι μὲ τὴν προσεκτικώτατη ἀνασκαφὴ διακριβώθηκε ἡ ἀκριβέστατη θέση κάθε ἀντικειμένου σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ περιδέραια.

Τὰ ἑπτὰ βορειότερα δωμάτια τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 χρησιμοποιήθηκαν μέχρι καὶ στὴ ΜΜ Π φάση γιὰ ἀτομικὲς κυρίως ταφὲς σὲ σαρκοφάγους (εἰκ. 152), σὲ πίθους (εἰκ. 153), ἀλλὰ καὶ στὸ ἔδαφος, μὲ ἰδιαίτερη πυκνότητα στὰ δύο δυτικὰ δωμάτια. Συνολικὰ τὰ βορειότερα δωμάτια τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 περιέλαβαν 48 ταφὲς, ἀπὸ τίς ὁποῖες δεκατέσσερις ταφὲς σὲ σαρκοφάγους, ἑννέα ταφὲς σὲ ἰσάριθμους πίθους καὶ δεκαπέντε ταφὲς ἐλεύθερες στὸν χῶρο. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ὅτι τὸ βορειοδυτικώτατο δωμάτιο περιέλαβε δεκαἕξι ταφὲς σὲ τέσσερα ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα. Στὸ ἀνωτέρω ταφικὸ στρώμα βρέθηκαν μιὰ μικρὴ σαρκοφάγος μὲ δύο παιδικὲς ταφὲς, ἓνας πίθος μὲ τὸν νεκρὸ στὴ συνεσταλμένη στάση καὶ δύο ταφὲς ἐλεύθερες στὸν χῶρο, ποὺ κτερίσθησαν μὲ ἓνα ἰδιόμορφο ἀγγεῖο. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα (εἰκ. 154) μιὰ λουτροειδῆς σαρκοφάγος εἶχε τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, μιὰ κιβωτιόσχημη κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ ἓνας πίθος ἀμέσως δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ δωματίου. Σὲ κάθε σαρκοφάγο εἶχε γίνει ἀπὸ μιὰ ταφή, δύο νεκροὶ ὅμως εἶχαν

τοποθετηθεῖ στὸν ἴδιο ταφικὸ πῖθο. Στὸ ἴδιο στρώμα εἶχαν γίνει δύο ἀκόμα ταφές ἐλεύθερες στὸν χῶρο. Στὸ τρίτο στρώμα βρέθηκε μιὰ μόνο σαρκοφάγος κατὰ μῆκος τοῦ δυτικῆς τοίχου ποὺ κτερίστηκε μὲ μιὰ ἐλεφάντινη σφραγίδα σὲ σχῆμα βαθμιδωτῆς πυραμίδας καὶ μιὰ ταφή ἐλεύθερη στὸν χῶρο. Τέλος στὸ τέταρτο στρώμα τοποθετήθηκε ἀνὰ μιὰ σαρκοφάγος στὸν βόρειο, νότιο καὶ δυτικὸ τοῖχο, ἓνα πιθάρι ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ θύρα καὶ ἀκόμη ἔγιναν δύο ἐλεύθερες ταφές στὸν χῶρο, ὁ νεκρὸς μιᾶς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχε μιὰ ἄλλη ἐλεφάντινη σφραγίδα.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ἦταν πολλὰ κτερίσματα ποὺ συνόδευσαν ἄλλες ταφές τῶν βόρειων δωματίων τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18, ὅχι μόνο ἄλλες σφραγίδες ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο (εἰκ. 155α-β) καὶ ἡμιπολύτιμες πέτρες (εἰκ. 156) ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ λίθινα ἀγγεῖα. Μερικὲς σημαντικὲς ταφές τῶν ἀνατολικῶν δωματίων τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 εἶχαν σπουδαιότατα καμαραϊκὰ ἀγγεῖα, πρόχους, κύπελλα, γεφυρόστομα, ἓνα σωληνωτὸ σκεῦος ἀλλὰ καὶ τρία λίθινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἶναι κέρνος (εἰκ. 157). Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ σχήματα καὶ ἡ διακόσμηση τῶν σαρκοφάγων καὶ τῶν ταφικῶν πίθων. Ὁ πυθμὲνας μιᾶς σαρκοφάγου σώζει ἀποτύπωμα ψαθωτοῦ πλέγματος. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πῖθους εἶναι μοναδικὸς μὲ ἐγχάρακτη καὶ πλαστικὴ διακόσμηση μεταλλίων. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διατήρηση τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 ἦταν ἐξαιρετικὴ γι' αὐτὸ καὶ λήφθηκε ἰδιαίτερη πρόνοια στὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὴ διατήρησή του, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἐπακριβῆ ἐπανεκθέσή του καὶ τὴ μελέτη τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς μινωικῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα. Τέλος πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀνεύρεση τῶν MM Π ταφῶν στὸ νεκροταφεῖο τοῦ λόφου Φουρνὶ Ἀρχαίων γιατί εἶναι οἱ πρῶτες ποὺ ἀποκαλύπτονται νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὰ τὰ χρόνια στὸ νεκροταφεῖο, ἔτσι ἡ χρῆση του εἶναι ἀδι-

άσπαστη σὲ ὀλόκληρη τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ τῆς Κρήτης.

Βόρεια ἀκριβῶς τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 ἦταν ὁ δεῦτερος τομέας τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας στὸ Φουρνί, πού περιέλαβε τὴ διερεύνηση ἑνὸς μεγάλου δωματίου, προσκτισμένου στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ γνωστοῦ θολωτοῦ τάφου Γ. Δύο ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου λειτουργοῦν καὶ ὡς ἀντηρίδες στήριξης τῆς θόλου, τὸ ἐκφορικὸ σύστημα τοιχοδομίας τῆς ὁποίας γίνεται τώρα ἰδιαίτερα σαφές καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ της, πού ἀποκαλύφθηκε. Ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ νέο δωμάτιο ἀποκαλύφθηκαν ἄλλωστε διπλὲς ἀντηρίδες στήριξης τῆς θόλου. Τὸ νέο δωμάτιο πού ἀνασκάφηκε, ἀνήκει στὸ Ταφικὸ κτίριο 9, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸ 1971, δύο δωμάτια τοῦ ὁποίου ἀνασκάφηκαν τὸ 1972-73. Τὸ δωμάτιο πού ἀνασκάφηκε φέτος περιέλαβε σὲ πέντε διακριβωμένα στρώματα 172 ταφές ἀλλὰ καὶ ἀποθέσεις, κυρίως στὸ ἔδαφος, βρεφῶν καὶ παιδιῶν σὲ μικροὺς ταφικοὺς πίθους, σὲ πιθοειδῆ, ἀκόμη καὶ σὲ ἀρκετὰ καδόσχημα ἀγγεῖα. Βρέθηκε τέλος καὶ μιὰ παιδικὴ σαρκοφάγος.

Παρὰ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ταφῶν καὶ τῶν ἀποθέσεων σὲ πολλὲς περιπτώσεις διακριβώθηκαν διάφορα κτερίσματα πού τὶς συνόδευσαν. Σὲ μιὰ ταφὴ τοῦ πρώτου στρώματος στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου ἀποδόθηκαν τρία καδόσχημα ἀγγεῖα καὶ μιὰ φρουτοδόχη, τὸ σημαντικότερο ὅμως πέντε συνολικὰ ἑλεφάντινες σφραγίδες (εἰκ. 158), πού σχετίζονται μεταξὺ τους ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὕλη, ἀλλὰ ἀκόμη γιὰ τὸ σχῆμα, τὰ σφραγιστικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγχάραξης, ἔργα ἴσως καὶ τοῦ ἴδιου σφραγιδογλύφου. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι μοναδικὴ πλαστικὴ σφραγίδα σὲ σχῆμα ὄρθιας γυναικείας μορφῆς πού φέρει τὰ χέρια στὸ στήθος καὶ φορεῖ μακρὸ φόρεμα μὲ ψηλὸ περικόρμιο καὶ collar-medicis στὸν ὤμο. Σὲ μιὰ ταφὴ τοῦ δεύτερου στρώματος βρέθηκε τὸ ἑλεφάντινο μῆλο ἑνὸς ἄγνωστου ἀντικειμένου καὶ περιδέραιο ἀπὸ ἑπτὰ τρυπημένες ἀχιβάδες, συναρτημένες πιθανότατα μὲ ἀμφικωνικὴ

χάντρα από μετεωρίτη. Σὲ ἄλλες ταφές τοῦ τρίτου στρώματος βρέθηκαν δύο ἀκόμη περιδέρια, τὸ ἓνα ἀπὸ εἴκοσι δύο δισκοειδείς χάντρες ἀπὸ στεατίτη, συναρτημένες ἴσως καὶ μὲ μιὰ μικρὴ χάλκινη χάντρα, ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ μιὰ προχοΐσκη, καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τρεῖς χάντρες ἀπὸ στεατίτη καὶ μιὰ ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως εὔρημα ἔγινε στὸ δεύτερο στρώμα δίπλα καὶ δυτικὰ ἐνὸς πιθοειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 159), μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε γίνει παιδικὴ ταφὴ κτερισμένη μὲ τέσσερα ἀγγεῖα, τρία μόνωτα ἡμισφαιρικά κύπελλα καὶ ἓνα ἀμφορίδιο, καθὼς ἐπίσης ἓνα περιδέριο ἀπὸ δώδεκα τρυπημένα στρεΐδια. Πρόκειται γιὰ πῆλινο ὁμοίωμα σειστρου (εἰκ. 160), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ταινιοειδῆ στεφάνη μὲ δύο τρύπες σὲ κάθε πλευρὰ καὶ κοίλη ἐσωτερικὰ λαβή, βαμμένο μὲ κόκκινο χρῶμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σειστρου βρέθηκαν τρία τρυπημένα πῆλινα δισκία, ποὺ προφανῶς προσαρμόζονταν σὲ ξύλινα στελέχη ποὺ στερεώνονταν στὶς τρύπες τῆς στεφάνης. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀντικειμένου σὲ φυσικὸ μέγεθος καὶ μάλιστα ἀπὸ ἰδιαίτερα ἐλαφρὸ πηλὸ δὲν ἀποκλείει τὴν πραγματικὴ χρῆση του. Εἶναι ἄλλωστε ἀκριβῶς ὅμοιο μὲ τὸ χρησιμοποιούμενο στὴν πομπή ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ περίφημο ἀνάγλυφο λίθινο ἀγγεῖο τῶν θεριστῶν ἀπὸ τὴν Ἁγ. Τριάδα. Τὸ σειστρο τῶν Ἀρχανῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ παλαιότατο μουσικὸ ὄργανο τῆς Εὐρώπης καὶ εἶναι βέβαια ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν πρωιμότητα μουσικῆ στῆ μινωικὴ Κρήτη. Σημαντικότερα ὅμως ἦταν γενικότερα τὰ παμπληθῆ εὔρηματα τοῦ δωματίου τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 9, ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος. Βρέθηκαν 155 συνολικὰ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων, προχοΐδια, δίωτα γεφυρόστομα, λοπάδες, καρποδόχες, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ἄλλα ἀπλά κωνικὰ, ἄλλα μόνωτα ἡμισφαιρικά, ὑπῆρξαν ὅμως ἀκόμη δείγματα δίωτων κυπέλλων, χυτρῶν, ἀμφορίσκων καὶ τριποδικῶν δίωτων γεφυρόστομων ἀγγείων, ἀκόμη καὶ δύο δείγματα τῶν λεγομένων κωδο-

νόσχημων ἀγγείων (εἰκ. 161). Σπουδαιότατα τέλος ἦταν καὶ πολλὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 9, ὅπως λεπτὲς χρυσὲς ταινίες, διάφορα περιάπτα ἀπὸ στεατίτη καὶ ἔλεφαντόδοντο, ἓνα μάλιστα μοναδικὸ κομφοτέχνημα σὲ σχῆμα πιθήκου ποὺ ὀκλάζει (εἰκ. 162) καὶ πολλὲς σφραγίδες.

Καὶ μόνο ὁ τεράστιος στατιστικὰ ἀριθμὸς τῶν εἰκοσιπέντε σφραγίδων, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς φέτος στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὸ Φουρνί, ὑποδηλώνει τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναληφθέντος ἔργου. Ἀλλωστε μὲ μεγάλες τελευταῖες ἀπαλλοτριώσεις καὶ ἐκτεταμένες δενδροφυτεύσεις τὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί, τὸ σημαντικότερο προϊστορικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Αἰγαίου, ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα χαρακτηριθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ξένους ἐρευνητές, ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Κρήτης. Ἰδιαίτερη ἦταν γι' αὐτὸ ἡ φροντίδα καὶ στὴ συντήρηση τῶν συχνότατα ἀριστῆς διατήρησης εἰκοσιτεσσάρων ταφικῶν κτιρίων τοῦ νεκροταφείου. Ἀκριβῶς σὲ ἐργασίες συντήρησης στὴν κρύπτη τοῦ μνημειώδους θολωτοῦ τάφου Β ἀποκαλύφθηκε φέτος ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα καὶ μιὰ πρόχους ΥΕ Πα χρόνων, ποὺ ἀναμφίβολα χρησιμοποιήθηκε στὶς τελετουργίες, ὅταν εἶχε ἀποκρυβεῖ ἡ σαρκοφάγος ποὺ περιέκλεισε τὰ λείψανα 19 ἀτόμων, ποὺ βρέθηκε πέρυσι.

37. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Βιάννου συνεχίστηκε τὸ 1987 ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀγγελικὴ Λεμπέση, μὲ τὴ συνεργασία τῆς καθηγήτριας κ. Ἀθανασίας Κάντα καὶ τῆς Δρος Πολύμνιας Μεταξᾶ Muhly, ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ ἑνὸς ἔτους, ποὺ ἀφιερώθηκε στὴ μελέτη ἀνασκαφικοῦ ὕλικου.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 ἀπέβλεψε στὴν ἐπαλήθευση ἐνδείξεων ἀπὸ τὴν παλαιότερη φάση λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Τὰ πιὸ πρῶμα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πρὶν ἀπὸ

τὸ 1987, εἶναι τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου: τὰ ὅρια καὶ ἡ λειτουργία τοῦ παλαιότερου οἰκοδομήματος U αὐτῆς τῆς περιόδου (ἀρχιτεκτονικὴ φάση Α΄) δὲν εἶχαν ἐπαρκῶς προσδιορισθεῖ (εἰκ. 163). Ἐν μέρει εἶχαν ἐρευνηθεῖ καὶ ὁ ἱερός περίβολος μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ καὶ τὸ μνημειακῶν διαστάσεων κρηπίδωμα τῆς ἴδιας περιόδου (ἀρχιτεκτονικὴ φάση Β), πού ὡς ἐνιαίῳ ἀρχιτεκτονικῶν σύνολο ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦ συνόλου εἶναι ὅτι τὸ γνωρίζαμε ὡς τῶρα ἀπὸ ἔργα τῆς μινωικῆς μικροτεχνίας.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 ἀναπτύχθηκε σὲ τέσσερις τομεῖς: στὰ Δ, στὰ ΒΔ (ὀρθογ. Ε,Ζ,Η,Θ 47, Ζ48 - 49, 146), στὰ Ν τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (ὀρθογ. Ι/Κ51 - 53) καὶ στὸ κέντρο (ὀρθογ. Θ/Ι 49 - 50), ὅπου καὶ διερευνήθηκε ἡ στρωματογραφικὴ σχέση τοῦ οἰκοδομήματος U μὲ τὸ κρηπίδωμα (εἰκ. 163).

Στὸν Δ καὶ ΒΔ τομέα ἀποκαλύφθηκε τὸ Δ σκέλος τοῦ περιβόλου σὲ ὅλο του τὸ μῆκος, πού φθάνει τὰ 24 μ. καὶ ἐντοπίσθηκε τὸ Β σκέλος του σὲ μῆκος 9 μ. Νότια τοῦ πελώριου ριζιμιοῦ βράχου, πού εἶναι ἐνσωματωμένος στὸ Δ σκέλος τοῦ περιβόλου, ὁ τοῖχος εἶναι ἀμφιπρόσωπος, ἐνῶ βόρεια τοῦ βράχου μεταβάλλεται σὲ ἀναλημματικό, ὁ ὁποῖος μὲ ἐσωτερικὴ λιθορριπὴ συγκρατεῖ νεκρὲς ἐπιχώσεις. Ὁ περίβολος ἐντυπωσιάζει ὄχι μόνον μὲ τὸ μέγεθος, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο δόμησης. Τὸ ἀμφιπρόσωπο τμήμα του εἶναι κτισμένο κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα ἀπὸ μεγάλους καλοπελεκημένους λίθους, ἐνῶ τὸ τμήμα Β τοῦ βράχου πού λειτουργεῖ ὡς ἀνάλημμα ἔχει ψευδοπολυγωνικὴ πρόσοψη, πού ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος 1.65 μ.

Ἀντίθετα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα στὸ σημεῖο συμβολῆς τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ βράχου μὲ τὸν περίβολο εἶναι πενιχρὰ λόγω τῶν χαμηλῶν ἐπιχώσεων. Ὡστόσο ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο (ὀρθογ. Ζ/Η 49, εἰκ. 161) ἡ

πρόσβαση τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, πού περιτρέχει τῆ Δ καὶ Ν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου μὲ πιθανὴ φορά πρὸς τὰ Α, δηλαδὴ πρὸς τὴν πηγὴ πού ἀποτελέσει βασικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ.

Μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας τοῦ 1987 εἶναι βέβαιο πιά ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, πού λειτουργοῦσε ὡς ἀναλημματικός τοίχος, ἀποτελοῦσε καὶ τὸ Β, ΒΔ ὄριο τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴ Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Βέβαιο εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ τοίχος τοῦ περιβόλου ὀρίζει στὰ Δ, πιθανότατα καὶ πρὸς Β, τὸν χῶρο τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ ἔμπυρες θυσίες τόσο στὴ μινωικὴ, ὅσο καὶ στὴν πρῶιμη ἑλληνικὴ φάση τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 163).

Ἡ ΒΔ γωνία καὶ τμήματα τῶν σκελῶν τοῦ περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ ὄγκους πεσμένων βράχων. Εἶναι φανερό ὅτι ἀποκολλήσεις βράχων ἀπὸ τὴ βορινὴ ἀπόκρημνη πλαγιά, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς πού προκάλεσαν τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ προγενέστερου οἰκοδομήματος U, στάθηκαν αἰτία νὰ ἀχρηστευθεῖ καὶ εὐθὺς ἀμέσως νὰ καλυφθεῖ ἐν μέρει ὁ ἱερὸς περίβολος μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα S τῆς Γ' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Στὸν κεντρικὸ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐξωτερικὰ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος (ὀρθογ. Θ49 - 50, 150, εἰκ. 163) ἔγιναν διαδοχικὲς τομὲς σὲ βάθος πού ἔδωσαν τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα: ἡ Ν πλευρὰ τοῦ κρηπιδώματος μὸλις ἀπέχει 0.20 - 0.30 μ. ἀπὸ τοῖχο, πού ἀνήκει στὸ οἰκοδόμημα U καὶ ἀποτελεῖ ἴσως τὸ Β ὄριό του. Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τοίχου εἶναι προσαρτημένο πλακόστρωτο, πού ἀποκόπηκε κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Δ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 164). Τοίχος τοῦ κτιρίου U καὶ πλακόστρωτο βρέθηκαν καλυμμένα ἀπὸ τὸ καθαρὸ νεοανακτορικὸ στρώμα τῆς πυρᾶς, πού ἐκτεινόταν ὡς τοὺς δόμους τοῦ κρηπιδώματος. Ἐτσι ἀποδεικνύεται καὶ στρωματογραφικὰ ὅτι τὸ οἰκοδόμημα U προῦπήρχε τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ τοῦ κρηπιδώματος, τοῦ ὁποῖου

ή ΝΔ γωνία διασώζει τὸ ἐντυπωσιακὸ ὕψος τῶν 3 μ.

Τομές ἔγιναν καὶ στὸ Β σκέλος τοῦ κρηπιδώματος (ὄρθογ. Θ/Ι 47, εἰκ. 163), ποῦ φθάνει τὸ μῆκος τῶν 8.64 μ. Ἐντοπίστηκε, ὅπως καὶ τὸ 1985, ἀνάμεικτο στρώμα θυσιῶν, πάχους 0.60 - 0.80 μ., μὲ πῆλινα καὶ λίθινα τελετουργικά ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀναθήματα καὶ κόκαλα ἀπὸ θυσιασμένα ζῶα. Φέτος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κρηπιδῶμα δὲν εἶναι ὄρθογώνιο. Προσεγγίζει τὸ σχῆμα τοῦ τραπεζίου, προσαρμοζόμενο στὸ σχῆμα τοῦ περιβόλου, ποῦ ἔχει τὴ ΒΔ γωνία ἀμβλεία, ἴσως λόγω τῆς ἰδιάζουσας μορφολογίας τοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

Στὸν Ν τομέα (ὄρθογ. Ι/Κ51 - 53) τὰ σημαντικότερα ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς ἀκόμη δωματίου τοῦ οἰκοδομήματος U (Δωμ. 15) καὶ ἡ ἀποκάλυψη παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὰ βαθύτερα στρώματα αὐτοῦ τοῦ δωματίου καὶ τῶν δωματίων 7, 7A, 4 καὶ 4A. Οἱ παλαιότεροι ἰσχυροὶ τοῖχοι (πλ. 0.80 μ.) καὶ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, ποῦ παρεμβάλλεται ἀνάμεσά τους, προϋποθέτουν τὴν παρουσία ἀξιόλογου κτίσματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἴσως προέρχονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφείτη, ποῦ ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς ἐντοιχισμένα σὲ δευτέρη χρῆση στοὺς τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος U. Λίγα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὰ βαθύτερα αὐτὰ στρώματα ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῶν παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Σύμης στὴν ὕστερη παλαιονακτορικὴ περίοδο.

Ἄν καὶ στόχος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1987 ἦταν ἡ διερεύνηση τῆς στρωματογραφικῆς σχέσης τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, δὲν ἔλειψαν τὰ πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα.

Ἀπὸ τὰ 16 χάλκινα ἀντικείμενα ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν δύο. Ἐνα εἰδῶλιο σεβίζοντος (εἰκ. 165) τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ὁ σεβίζων εἰκονίζεται σὲ ἀπόλυτη γυμνότητα, ἀλλὰ διατηρεῖ

τὸ μινωικὸ σχῆμα καὶ τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῆς μετανακτορικῆς περιόδου. Τὸ δεύτερο ἔργο εἶναι ἓνα περίτμητο ἔλασμα τετράποδου – σκύλου ἢ πιθήκου – ποῦ σώζει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία χρυσὰ καρφιὰ τῆς προσήλωσής του σὲ κιβωτίδιο ἢ σκεῦος. Ἡ τεχνικὴ, τὸ εἰκονιζόμενον θέμα καὶ τὸ πάχος τοῦ ἐλάσματος συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὴ μινωικὴ μικροτεχνία.

Ἀπὸ τὰ λίγα πῆλινα, ἀποσπασματικὰ διατηρημένα εἰδώλια, ζῶων κυρίως ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ εἰδῶλιο ἀναθέτη, ποῦ βρέθηκε στὰ βαθύτερα στρώματα τῶν τομῶν τοῦ κεντρικοῦ τομέα (εἰκ. 166). Ποιότητα πηλοῦ καὶ μορφοπλαστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀναθέτη προσεγγίζουν μορφές τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου.

Τῆς ἴδιας ἴσως περιόδου εἶναι καὶ μικρὴ κομβίοςχημη σφραγίδα ἀπὸ πράσινο σχιστόλιθο μὲ γραμμικὰ μοτίβα στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια.

Πολλὰ ἦταν καὶ φέτος τὰ λίθινα μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πλεονάζουν οἱ τράπεζες προσφορῶν, ποῦ πλουτίζουν μὲ νέες παραλλαγές τοὺς γνωστούς τύπους ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Σὲ μία μάλιστα μικρὴ τράπεζα στρογγυλοῦ τύπου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς, ποῦ σώζει πέντε σύμβολα. Ἔτσι οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες τῆς Σύμης φθάνουν τώρα τίς τέσσερεις, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν παύει νὰ εἶναι μικρὸς σὲ σχέση πάντα μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τραπεζῶν χωρὶς ἐπιγραφές, ποῦ ἔχει δώσει ὡς τώρα τὸ ἱερό.

38. Λόγω τῆς μεγάλης περικοπῆς τῶν ἐγκεκριμένων κονδυλίων τοῦ πενταετοῦς προγράμματος δὲν ἔγινε φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου καὶ τῆς Ζωμίνθου ἀπὸ τὸν καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἔφορο Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Γιάννη Σακελλαράκη.

Ἔγιναν ὁμως ἐκτεταμένες στερεωτικές ἐργασίες, τόσο στή σπηλιά, ὅσο καὶ στὸν εὐρύτερο περιβάλλοντα χώρο καὶ μάλιστα γιὰ τὴν προσπέλασή του, καθὼς καὶ ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου, προωθήθηκε ταυτόχρονα τὸ θέμα τῆς στερέωσης τοῦ μινωικοῦ κτιρίου τῆς Ζωμίνθου καὶ διαφυλάχθηκε τὸ ὕλικὸ ποὺ ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία γιὰ τὴν ἰδιομορφὴ αὐτῆ ἔρευνα. Μὲ τὴν ἀναστολὴ τῆς συνέχισης τῆς ἀνασκαφῆς προωθήθηκε ὁμως σημαντικὰ ὄχι μόνον ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων παλαιότερων χρόνων (εἰκ. 167, 168), ἀλλὰ τὸ σημαντικότερο ἡ μελέτη τους. Ἡδῆ ἡ μελέτη τῶν ἐλεφάντινων καὶ ὀστέινων εὐρημάτων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀπὸ τὸ 1885 μέχρι τὸ 1986 βρίσκεται στὸ τελικὸ τῆς στάδιο καὶ θὰ κατατεθεῖ γιὰ δημοσίευση στὴν Ἑταιρεία σὲ ἰδιαιτέρο τόμο ἐντὸς τοῦ ἔτους.

ΜΟΥΣΕΙΑ

Εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τῆς συνεχιζομένης οἰκοδομῆς τοῦ νέου Μουσείου μας εἰς τὰς Μυκῆνας, ἀφιερῶθη χρόνος καὶ κόπος μὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἐξωτερικὴ του ὄψις ἔχει ἤδη τελειώσει. Τὸ κτίριον ἴσταται ὑπερήφανον κάτω ἀπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως καθρεφτίζοντας τὸν ἑλληνικὸν ἥλιον. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Αἶα Βαζυριαντζίκη καὶ τοῦ μηχανολόγου ἀρχιτέκτονος κ. Ἀ. Σακελλάρη μὲ σχετικὴν αἰσιοδοξίαν δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἡ οἰκοδομὴ του θὰ ἔχῃ συμπληρωθῆ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1988 καὶ τὸ κτίριον θὰ παραδοθῆ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ διὰ τὴν τελικὴν μουσειολογικὴν μελέτην ἐνόψει τῆς ἐπίσημου ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας του.

Ἔτσι θὰ πληρωθῆ ἐφέτος μία κραυγαλέα ἀνάγκη τῆς πόλεως τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ἠλπίζαμεν ὅτι τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου τῶν Μυκηνηῶν θὰ συνέπιπταν μὲ τὰς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἑκατοστῆς πεντηκοστῆς ἐπετείου τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ τοῦτο κατέστησαν ἀδύνατον λειτουργικοὶ λόγοι ποὺ ἐπέβαλαν ἐννεάμηνον διακοπὴν τῶν οἰκοδομικῶν του ἐργασιῶν.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία συνέχισε μὲ δραστήριον καὶ ἐντατικὸν ρυθμὸν τὴν ἐκδοτικὴν δραστηριότητα καὶ τὴν μορφωτικὴν τῆς δρασίαν. Οὕτω διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχαιολόγου κ. Ἀντωνίου Χριστοδούλου καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Γεν. Γραμματέως καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Ἐ. Μυλωνᾶ ἐξεδόθησαν:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

α. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ πανηγυρικὸν τεῦχος τοῦ Ἔργου 1986.

β. Ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις μέρους τῶν ΠΑΕ 1984.

γ. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1985.

δ. ἤρχισεν ἡ στοιχειοθεσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1986.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας»

α. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ὁ Β' τόμος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 103 τιμητικοῦ τόμου «Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν» καὶ ἤρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ Γ' τόμου.

β. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ ὑπ' ἀριθ. 104 βιβλίον τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασιλείου Χ. Πετράκου, «Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ Ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς. 1837-1987».

γ. Ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 105 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου, «*Zagora II*»

δ. Ἡρξισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 106 βιβλίου τῆς καθηγήτριας κ. Χρυσούλας Καρδαρά «Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη».

ε. Ἡρξισεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 107 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπύρου Ἰακωβίδη, «*Γλᾶς I*».

στ. Ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 108 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Μπακαλάκη, «Ἀνασκαφή στὸν Λόφο Γιόρκους τῆς Κύπρου».

Ἡ δαπάνη διὰ τὰ ἀνωτέρω ἀνήλθεν εἰς δρχ. 8.004.879.

Κίνησις τῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὸ 1987: Εἰσήχθησαν 1017 τόμοι βιβλίων. Ἐξ αὐτῶν 402 προέρχονται ἐξ ἀγοράς, 464 τόμοι ἐξ ἀνταλλαγῆς ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας μὲ δημοσιεύματα ἄλλων ἰδρυμάτων καὶ 151 ἐκ δωρεῶν.

Ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἀγορὰν βιβλίων ἀνήλθεν εἰς δρχ. 2.242.520.

Ἑορταστικαὶ Ἡμέραι

Τὸ 1987 ἐωρτάσθη μὲ ἰδιαιτέραν χαρὰν ἡ ἐπέτειος τῶν 150 χρόνων τῆς ζωῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ προσφοράς εἰς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιστήμην, ὡς αὕτη παρουσιάσθη κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνέντευξιν Τύπου, παρουσία τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ κυρίας Μελίνας Μερκούρη καὶ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ ὙΠΠΟ κυρίου Κωνσταντίνου Ἀλαβάνου.

Κορυφαία ἔκφρασις τοῦ ἐορτασμοῦ ἀπεδείχθη ἡ συνέλευσις τῶν ἐταίρων καὶ τῶν φίλων μας εἰς τὸ Ἡρώδειον, εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκροπόλεως βράχου. Τὴν συνέλευσιν, εἰς τὴν ὁποίαν συνήλθον περὶ τοὺς 2.000 ἐταῖροι, φίλοι καὶ ὑποστηρικταί, ἐλάμπρυναν μὲ τὴν παρουσίαν των ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κύριος Χρῆστος Σαρτζετάκης, ἡ

σύζυγός του, ή Ὑπουργός Πολιτισμοῦ κυρία Μελίνα Μερκούρη καί ὁ Ὑπουργός Ἐθν. Παιδείας καί Θρησκευμάτων κύριος Ἀντώνης Τρίτσης.

Ὁ Πρόεδρος καί ἡ κυρία Ὑπουργός ἐξύμνησαν μέ ἐνθουσιώδη λόγια τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μας καί

18 Φεβρουαρίου 1987. Συνέντευξις Τύπου διὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς ἑκατονπεντηκονταετηρίδος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ἀπηύθυναν θερμὰς εὐχὰς διὰ τὴν συνέχειαν τοῦ ἔργου τῆς εἰς τὸ μέλλον. Διὰ τὴν συμμετοχὴν των εἰς τὴν ἑορτὴν μας τοὺς εἴμεθα εὐγνώμονες, ὡς καὶ εἰς ἐκείνους ποὺ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προσέλθουν εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐνεθυμήθησαν ὅμως τὴν Ἑταιρείαν μέ ἐγκάρδια συγχαρητήρια τηλεγραφήματα.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐπετείου χρονικοῦ διαστήματος, ἐδόθησαν ἀπὸ μέλη τοῦ Συμβουλίου ὀκτὼ διαλέξεις, ἱστοροῦ-

σαι τὰ τῶν ἀνασκαφῶν των. Τὰς διαλέξεις αὐτὰς παρηκολούθησε πολὺς κόσμος, τόση δὲ ἦτο ἡ εὐχαρίστησις των ὥστε ἐν συνεχείᾳ πολλοὶ ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συνεχισθοῦν αἱ ἕκτακτοι αὐταὶ διαλέξεις τῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὸ μέλλον. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ 1988, κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβου-

24 Σεπτεμβρίου 1987. Ἀπὸ τὸν ἑορτασμὸν τῆς ἑκατονπεντηχονταετηρίδος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὸ Ὁδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ.

λίου. Ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῶν ἐπραγματοποιήθη ἐπίσης ἐπιστημονικὴ Ἡμερὶς περὶ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τῆς Ἑταιρείας εἰς τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας κατὰ τὰ τελευταῖα 20 ἔτη διὰ τοῦ καθηγητοῦ Χρίστου Ντούμα καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ-τεχνικοῦ ἐπιτελείου τῆς ἀνασκαφῆς.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 150 χρόνων ζωῆς τῆς Ἑταιρείας ὠργανώθη ἐκδρομὴ τῶν ἐταίρων καὶ φίλων

25 Σεπτεμβρίου 1987.
Ο καθηγητής
Γεώργιος Μυλωνάς
ξεναγεί κατά την έκδρομήν
εις Μυκήνας.

της καθώς και του προσωπικού εις τὰς Μυκῆνας, ὅπου ἐξενα-
γήθησαν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως κ. Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ
τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπυρίδωνος Ἰακωβίδη.

Διὰ πρώτην φοράν ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεώς του ἀνεκαινίσθη
καὶ ἐκαθαρίσθη τὸ Μέγαρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ δαπάνη ἀνῆλθεν εἰς τὸ ποσὸν τῶν 18.539.081 δρχ.

Ἐν κατακλείδι τῆς σημερινῆς περιγραφῆς τοῦ ἔργου τῆς
Ἑταιρείας, μὲ πραγματικὴν χαρὰν ἐκφράζω τὰς θερμὰς εὐ-

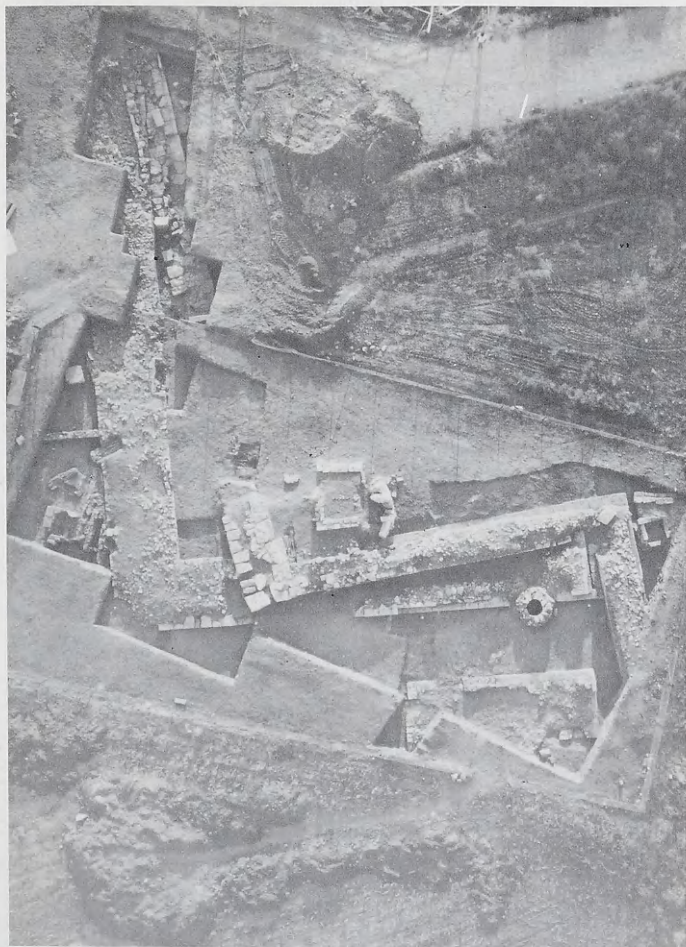

15 Ἰουνίου 1987. Ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καθηγητῆς
Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας Χρήστον
Σαρτζετάκην τὸ βραβεῖον «Ὀλυμπία» τοῦ Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ἀ. Ὠνάσης».

χαριστίας τοῦ Συμβουλίου καὶ ἐμοῦ εἰς τὸ ἐπιστημονικόν, τὸ
διοικητικόν καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικόν τῆς Ἀρχαιολογικῆς
Ἑταιρείας διὰ τὴν ἀξιόλογον συμβολὴν των, τὸν ἐπιδει-
χθέντα ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην μὲ τὴν ὁποίαν περιβάλλουν τὸ
ἔργον τῆς Ἑταιρείας. Ἄνευ τῆς βοήθειας των θὰ ἦτο ἀδύνα-
τον νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ ἔργον τοῦτο, ἔργον διὰ τὸ ὁποῖον
ἐτιμήθη μάλιστα ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ Κοινωφελὲς Ἴδρυμα
«Ἀλέξανδρος Ἀ. Ὠνάσης» μὲ τὸ βραβεῖον «Ὀλυμπία» (15
Ἰουνίου 1987).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ

	1986	1987	1988	Σύνολα
α) Έκ δωρεών				
1. Είς μνήμην διαφόρων	731.000	246.000		977.000
2. Διά τους σκοπούς τής Α.Ε.	1.784.000	620.000	60.000	2.464.000
3. Δωρεά καθηγητού και κυρίας Λέλλας Γεωργίου Μυλωνά:				
- 'Ακινήτου Περιουσίας		50.000.000		50.000.000
- Μετρητών	1.000.000			1.000.000
4. Διά τὸ Μουσείον Μυκηνών		250.000		250.000
5. Διά τὸν ἑορτασμὸν τῶν 150 χρόνων τῆς Α.Ε.		1.300.000		1.300.000
6. Διά τὴν ἔκδοσιν δημο- σιευμάτων	2.185.000			2.185.000
7. Διά τὴν ἀνασκαφὴν Ραμνούντος			400.000	400.000
8. Δωρεά 'Επιτροπῆς Λονδίνου			£11.202=	400.000
			<u>2.744.000</u>	<u>2.744.000</u>
Σύνολα	<u>5.700.000</u>	<u>52.416.000</u>	3.204.490	61.320.490
β) Έκ τοῦ Κοινοφελοῦς Ἰδρύματος «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Α. ΩΝΑΣΗΣ» Βραβείον «Ὀλυμπία»				
		\$50.000 =		
		6.842.690		6.842.690
γ) Έκ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα				
1. Διά τους σκοπούς τής Α.Ε.	4.000.000	4.500.000		8.500.000
2. Διά τὸ Μουσείον Μυκηνών		<u>10.000.000</u>		<u>10.000.000</u>
Σύνολα	4.000.000	21.342.690		25.342.690

1. Ἄβδηρα. Γενικὴ ἀποψη τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς.

2. Ἄβδηρα. Ἀποθέτης πάνω στο τείχος νεώτερης φάσης (B).

3. Ἄβδηρα. Ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη.

4. Ἄβδηρα. ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, τείχος νεώτερης φάσης (Β) καὶ ἐσχάρα Ε2 με ἀναβαθμίδες.

5. Ἄβδηρα. Ταφή σὲ πῖθο Τ.

6. Ἀβδηρα. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τοῦ τομέως Κ.

7. Ἄβδηρα. Τάφοι στή νότια πλευρά τοῦ περιβόλου Α.

8. Μεσημβρία. Νότιο τμήμα τοῦ Περιτειχισμένου Οἰκισμοῦ. Γενική ἀποψη ἀπό τὰ δυτικά.

9. Μεσημβρία. Τετράγωνα Β, Α και ΝΑ. Άποψη από Β.

10. Τετράγωνο Β. Δυτικό τμήμα, άποψη από Α.

11. Μεσημβρία. Τετράπλευρος χώρος, άποψη από Α.

12. Μεσημβρία. Τετράγωνο Β, Γ, Δ και ό πρόχειρος τοίχος δεξιά. Άποψη από Ν.

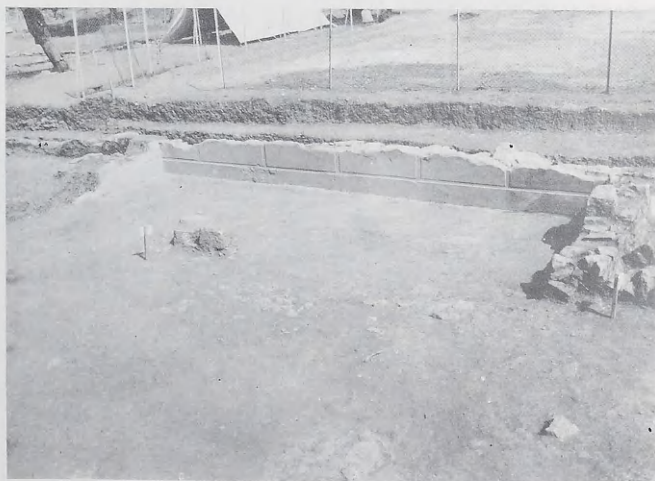
13. Μεσημβρία. Τετράγωνο Δ. Το βόρειο τμήμα του δωματίου με τὰ κονιάματα καὶ τὸ καμίνι. Ἐποψη ἀπὸ Ν.

14. Μεσημβρία. Τετράγωνο Δ. Τὸ καμίνι καὶ τὸ δωμάτιο με τὰ κονιάματα. Δεξιὰ ὁ Πύργος (Π). Ἐποψη ἀπὸ Β.

15. Μαρόνεια. Ίερό. Τμήμα τοῦ νότιου κτιρίου.

16. Μαρόνεια. Ίερό. Τμήμα τοῦ ΝΑ κτιρίου.

17. Σύναξη Μαρωνείας, Παλαιοχριστιανική βασιλική. Παρεκκλήσι.

18. Σύναξη Μαρωνείας, Μεσοβυζαντινή μονή. Νότια πτέρυγα.

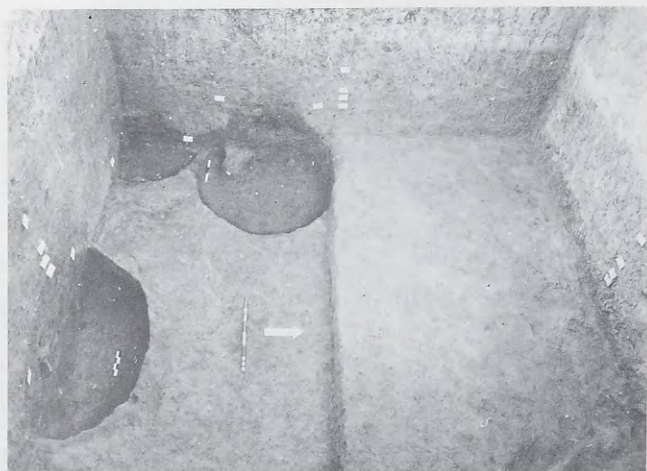
19. Σύναξη Μαρωνείας, Παλαιοχριστιανική βασιλική. Παρεκκλήσι, ψηφιδωτό.

20. "Αγ. Χαράλαμπος Μαρωνείας. "Αποψη της κόγχης του διακονικού.

21. Ἁγ. Χαράλαμπος Μαρωονείας. Ἀποψη τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ.

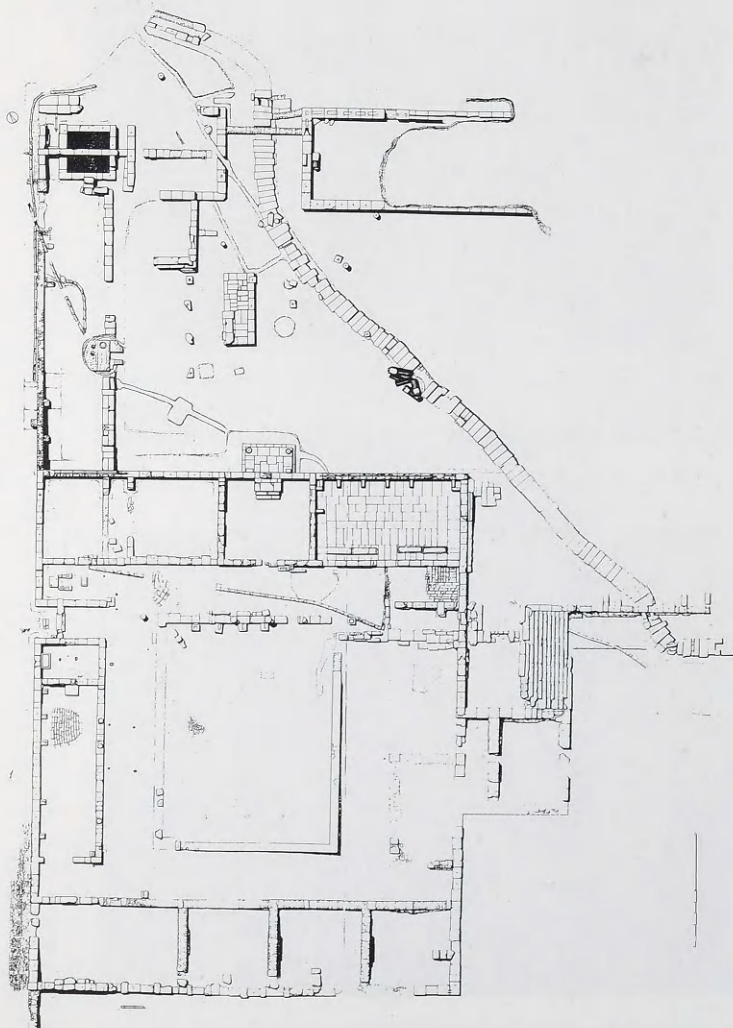
22. Ρίζια Ἑβρου. Τὸ τετράγωνο Ξ10δ.

23. Δίκηλλα («Ντικιλί-Τάς»). Δάπεδο(;) μιάς κατοικίας της ύστερης Νεολιθικής
ἐποχής.

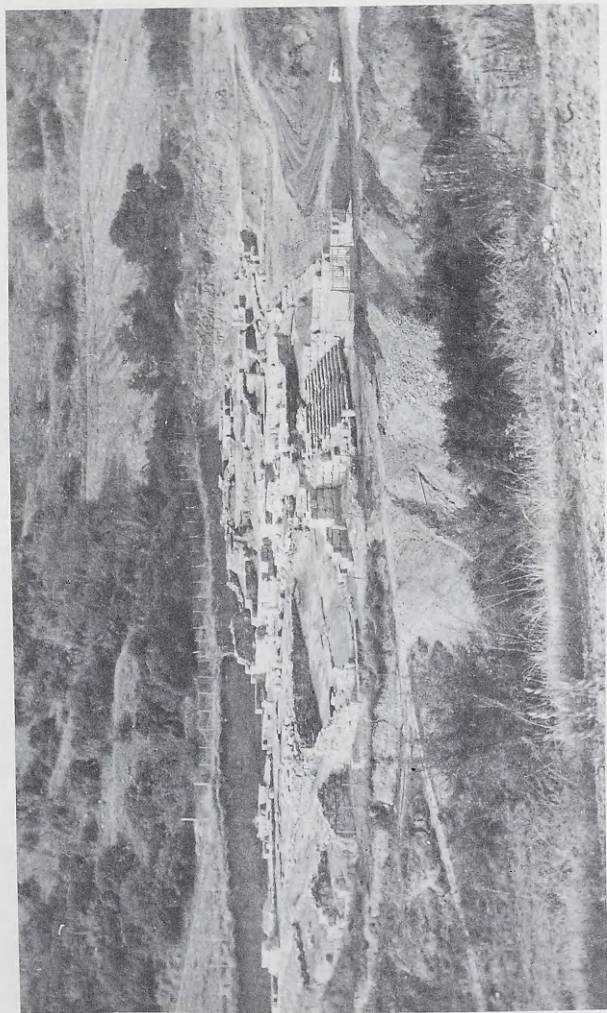

24. Δίκηλλα («Ντικιλί-Τάς»). Ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος πυρκαγιάς της μέσης
Νεολιθικής ἐποχής στὸν τομέα V.

25. Αρχαία Ἀμφιπόλη Γενική κάτοψη τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γυμνασίου.

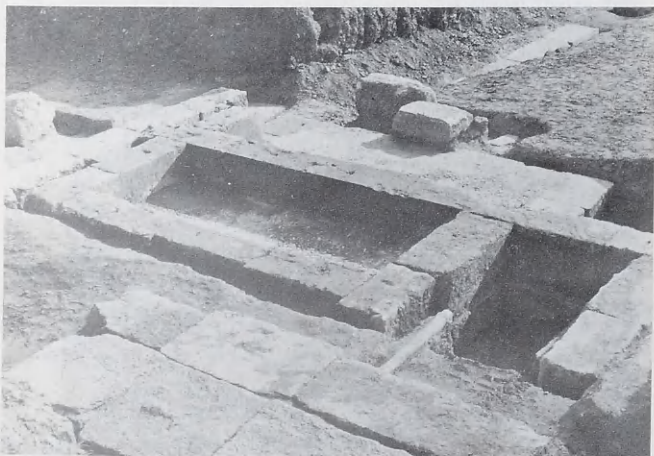

26. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Γενική ἀποψη τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γυμνασίου, ἀπὸ ΝΑ.

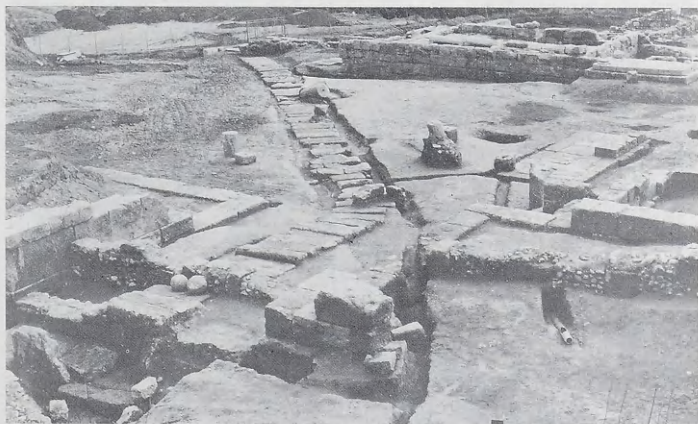
27. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Ὁ χώρος βόρεια τῆς Παλαιστράς.

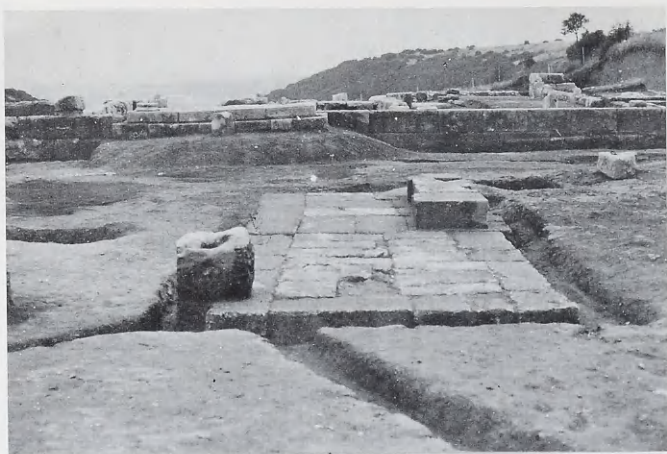
28. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Οἱ δεξαμενές.

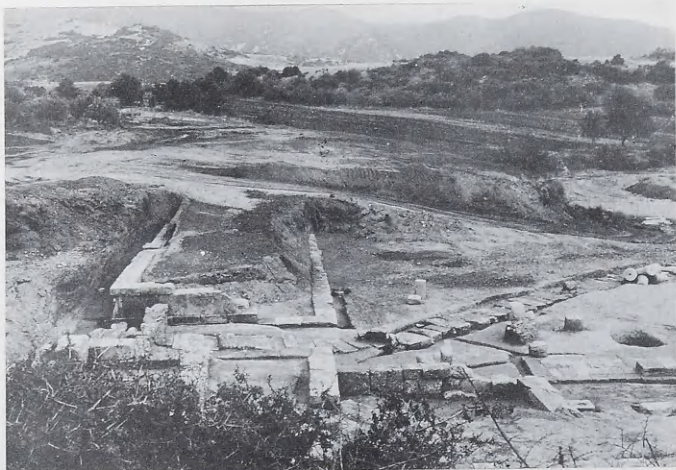
29. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Πήλινοι σωλήνες ὑδροδότησης λουτρῶν Παλαιίστρας.

30. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Κτιστός ἀποχευτικός ἀγωγός.

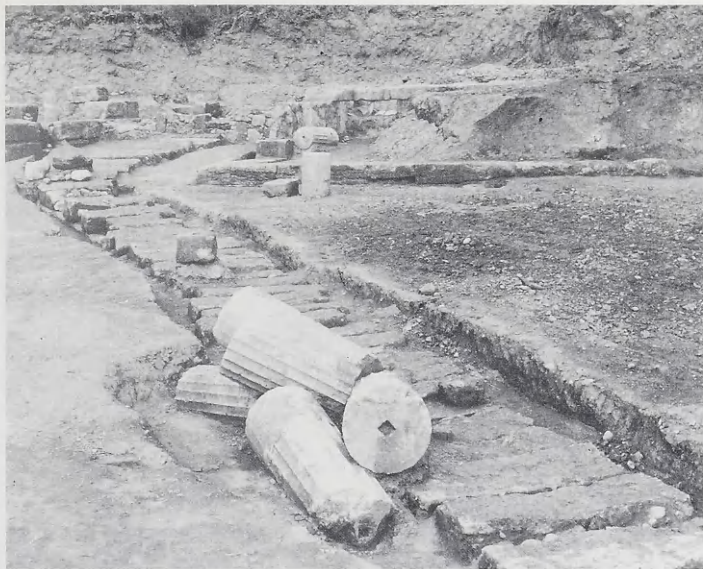

31. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Βομός καὶ ἀποθέτες.

32. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Ξυστός Γυμνασίου.

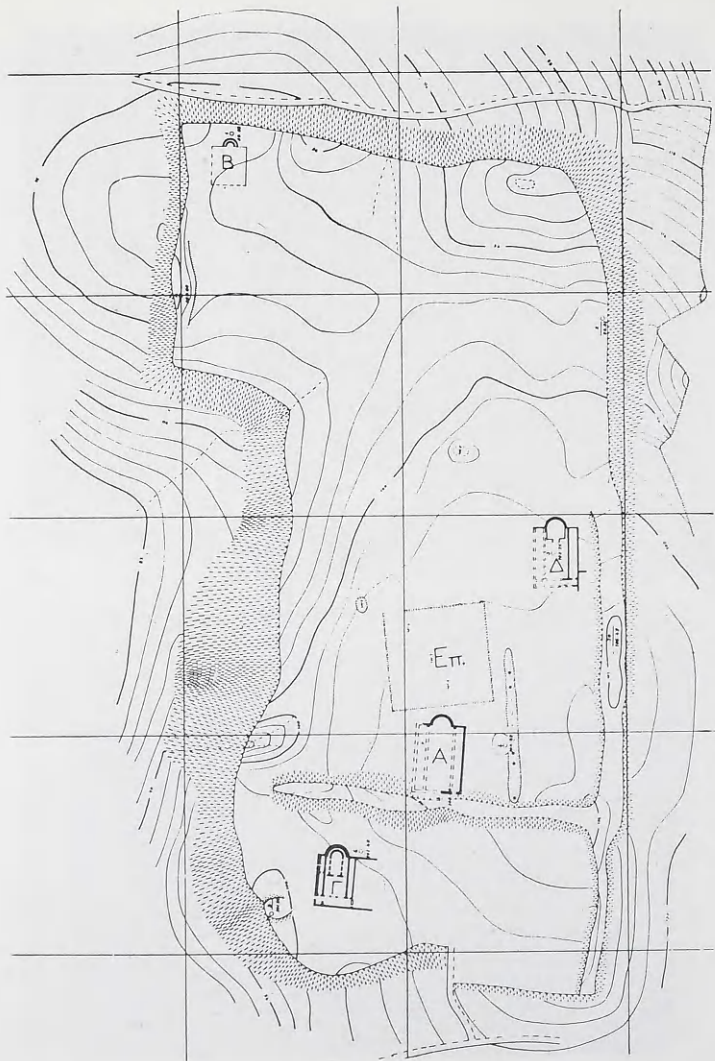

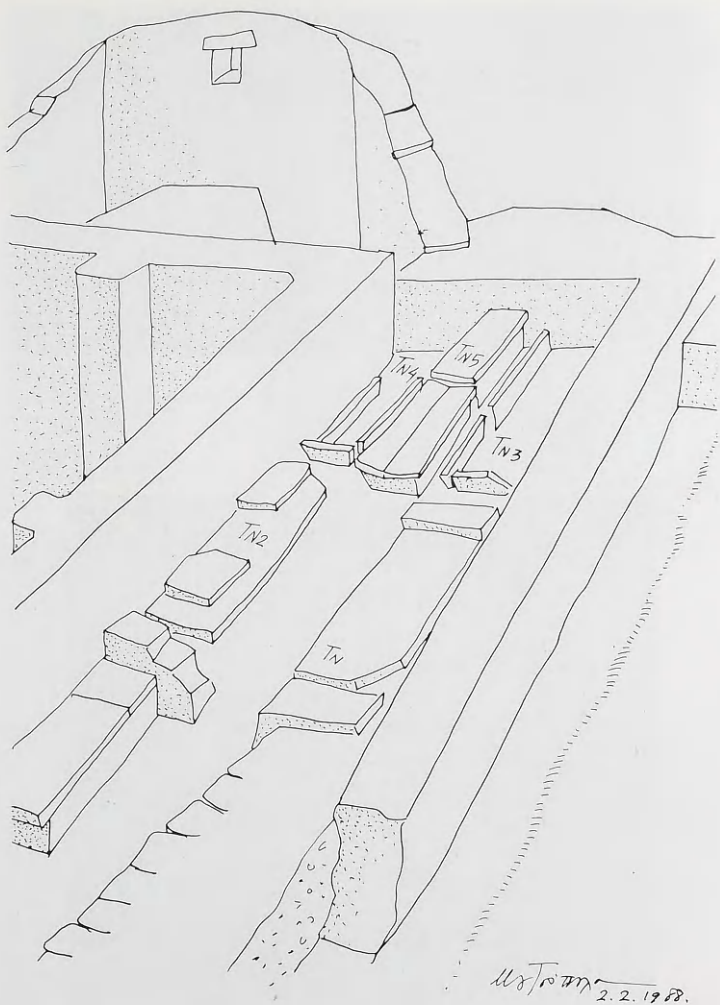
33. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Σπόνδυλοι κιονοστοιχίας ξυστοῦ.

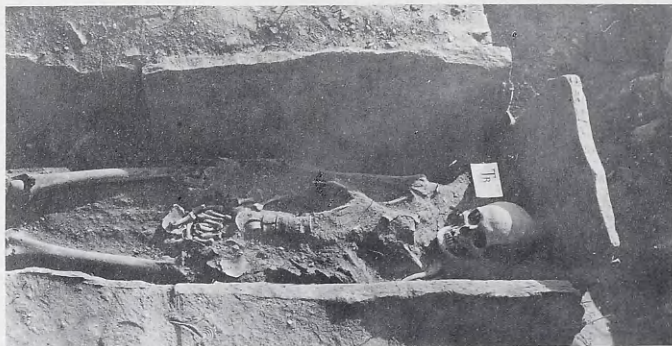
34. Ἀρχαία Ἀμφίπολη. Ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα.

35. Χριστιανική Ἀμφίπολη. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῶν ἀνασκαφῶν.

36. Ρεντίνα. Προοπτικό σκαρίφημα της ανατολικής περιοχής του μεσημβρινού κλίτους του ναού.

37. Ρεντίνα. Ὁ τάφος Β στο ἔσωτερικό τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ναοῦ.

38. Ρεντίνα. Ὁ τάφος (ΤΑ) στὴ Β πλευρὰ τῆς ΒΔ γωνίας στοῦ ἔσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς καλύψεως.

39

40

41

42

43

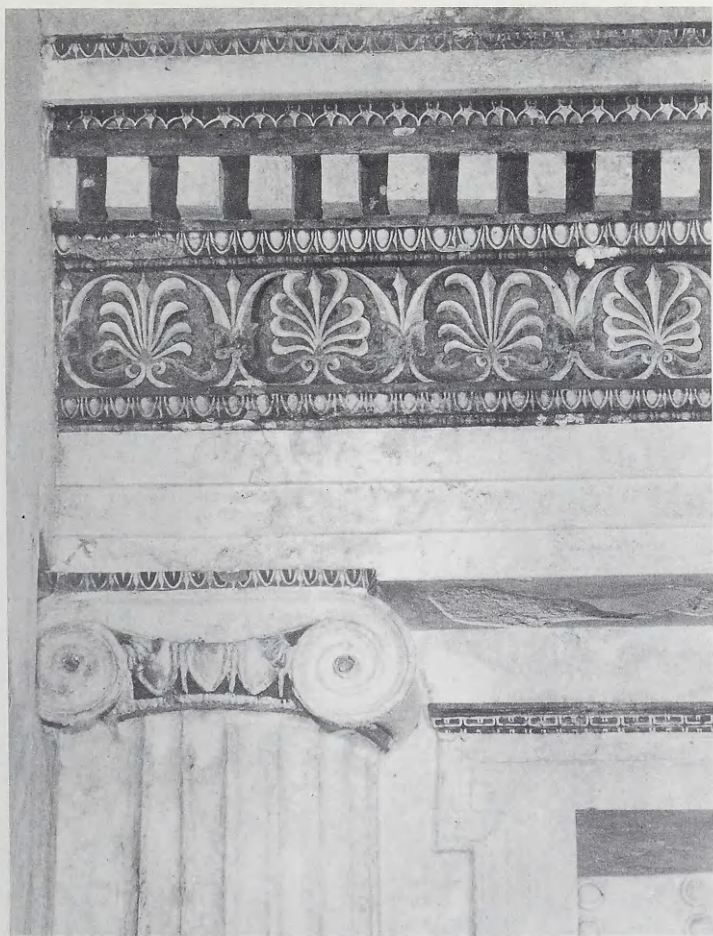

44

Βεργίνα: 39-44: 39. Πήλινο ειδώλιο. 40. Ἀττική κύλιξ. 41. Κορινθιακό ἐξάλειπτρο. 42. Περόνη. 43. Κορινθιακή πρόχους ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκό τάφο. 44. Χρυσὸ κόσμημα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖκό τάφο.

45. Βεργίνα. Ὁ ταῦχος τοῦ θαλάμου τοῦ νέου «βασιλικού» τάφου καὶ ὁ θρόνος.

46. Βεργίνα. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ θαλάμου τοῦ «βασιλικοῦ» τάφου, λεπτομέρεια.

47. Βεργίνα. Ὁ μνημειακὸς μαρμαρινὸς θρόνος. Πλάγια ὄψη.

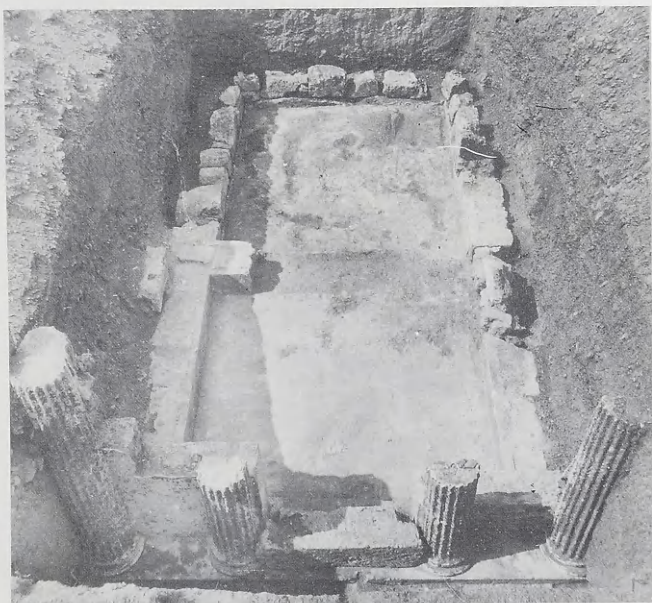
48. Βεργίνα. Ὁ μνημειακὸς μαρμάρινος θρόνος. Πρόσθια ὄψη.

49. Βεργίνα. Ἡ ζωγραφικὴ παράσταση στὸ ἐρείσινωτο τοῦ θρόνου.

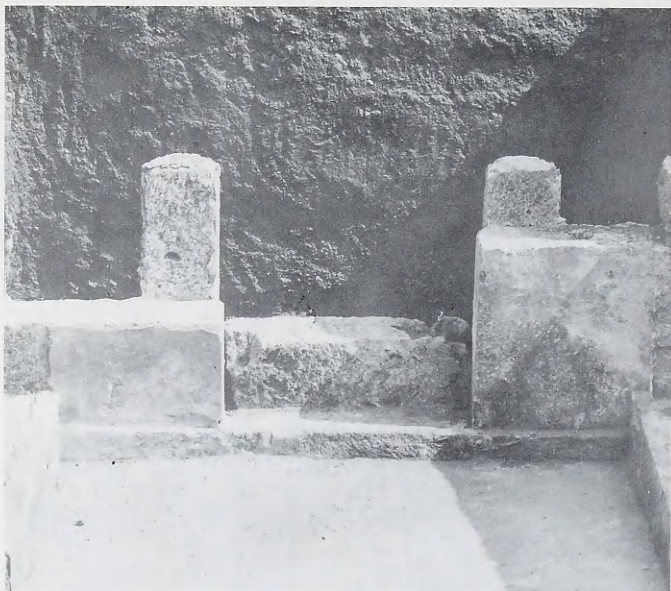

50. Βεργίνα. Ώστρακο ἐρυθρόμορφου ἀγγείου.

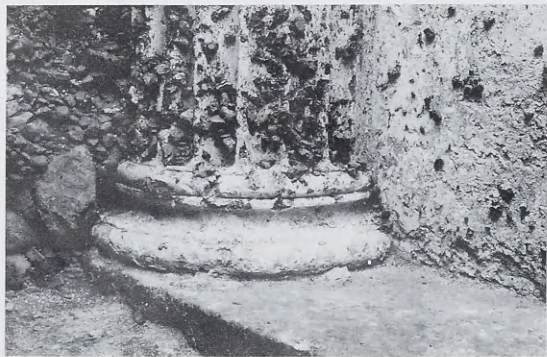

51. Βεργίνα. Ώρείπια μακεδονικοῦ τάφου μεῖ ἰωνικῆ πρόσοψη.

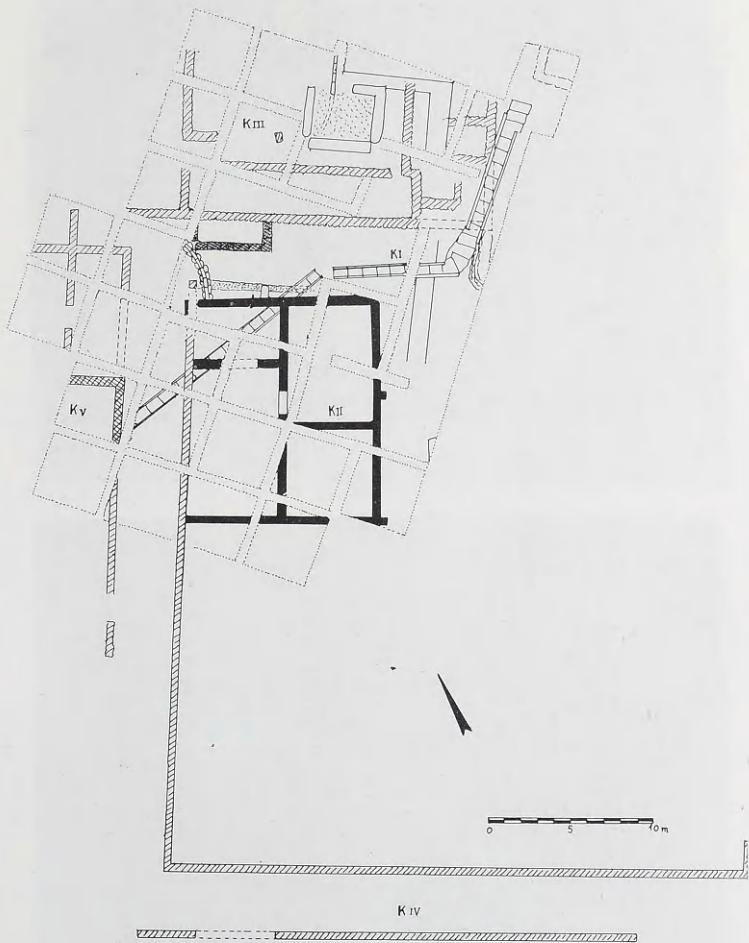

52. Βεργίνα. Ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ τάφου ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προθαλάμου.

53. Βεργίνα. Ἡ βάση τοῦ ἰωνικοῦ ἡμικίονα.

54. Βεργίνα. Τὰ ἀνασκαφικά τετράγωνα στὸν ἀγρὸ Ἑρραμιίδου.

55. Βεργίνα. Ἄγρὸς Χριστοδουλίδη. Ὁ πώρινος τοῖχος καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς.

56. Βεργίνα. Ἄγρὸς Χριστοδουλίδη. Ὁ πήλινος ἀγωγός.

57. Βεργίνα. Τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας.

58. Βεργίνα. Τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας. Ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀνάμεσα στὶς μαρμάρινες πλάκες πού συγκροτοῦσαν τὴ βάση τοῦ ἀναθήματος τῆς Εὐρυδίκης.

59. Βεργίνα. Η εξωτερική πλευρά του τείχους και του πύργου από Β.

60. Βεργίνα. Η εξωτερική πλευρά του τείχους από Ν.

61. Δίον, Αίθουσα συμποσίου. Ψηφιδωτό με παράσταση τοῦ θριάμβου τοῦ Διονύσου.

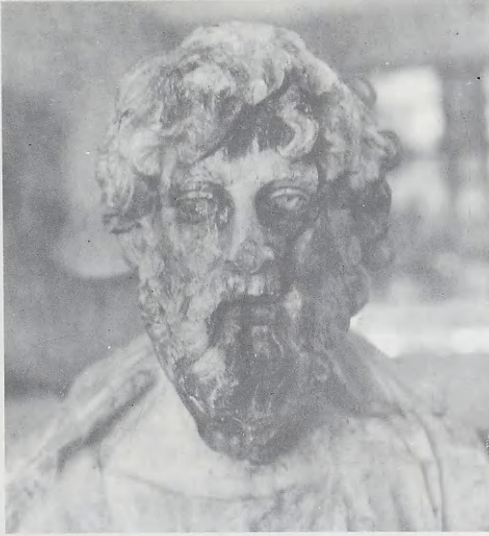
62. Δίον. Ἰχθυοκένταυρος, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν θρίαμβο τοῦ Διονύσου.

63. Δίον. Προτομή Ἡρακλέους ντυμένου ὡς Ὀμφάλη.

64. Δίον. Ἀκέφαλα ἀγάλματα φιλοσόφων.

65. Δῖον. Προσαρμογή τῆς κεφαλῆς στο τέταρτο ἀγαλμα φιλοσόφου.

66. Πέλλα. Ἀκρόπολη. Μαρμάρινη ὑδρορροή - λεοντοκεφαλῆ.

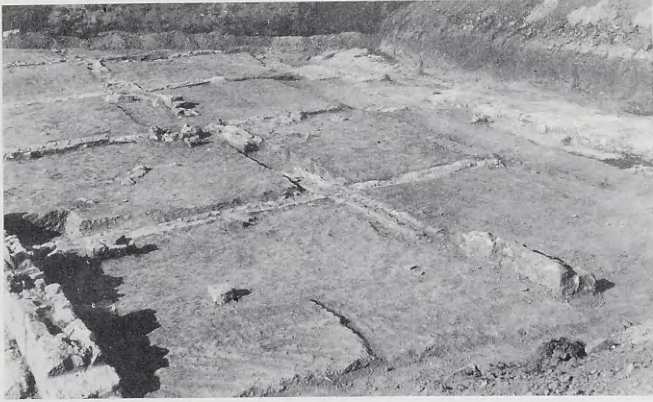

68. Πέλλα. Ἀγορά. Τίποτι τέλους 5ου π.Χ. αἰ.
κατ' α' μισοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

57. Πέλλα. Ἀκρόπολη. Λουτήριος στὸ μικρὸ λουτρό, ἀποψη ἀπὸ δυ-
τικά.

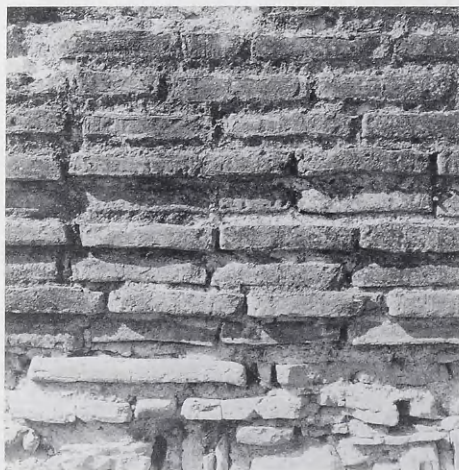
69. Πέλλα. Περιοχή Καναλιού. Ἀποψη ἀπὸ ΒΑ τῶν κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων
δυτικὰ τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ κτιρίου.

70. Πέλλα. Μνημειακὸς δρόμος δυτικὰ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος.

71. Φιλιππιάς. Ἡ Α πλευρά τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης ἀπὸ ΒΑ.

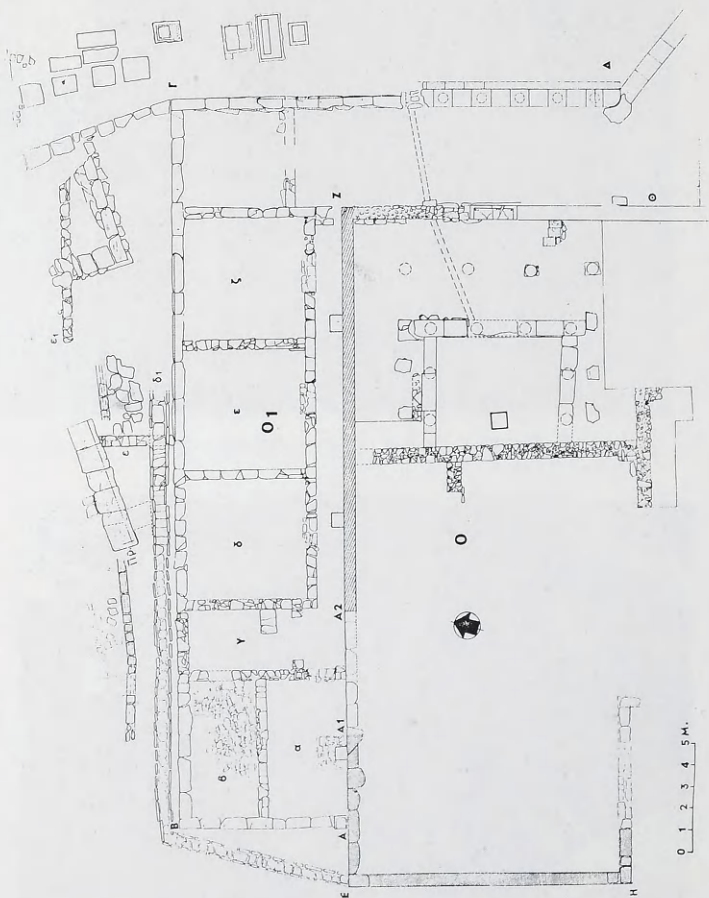
72. Φιλιππιάς. Τμήμα τῆς τοιχοποιίας τῆς Α πλευρᾶς, ὅπου ἐφαρμόστηκε ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου.

73. Φιλιππιάς. Πλίνθοι με ἀπολαξευμένους σταυρούς.

74. Δωδώνη. Ἡ περίστυλη αὐλή τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, λεπτομέρεια.

75. Δωδώνη. Κάτοψη τοῦ οἰκοδομήματος Ο.

76. Δωδώνη. Ἡ περίστυλη αὐλὴ τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

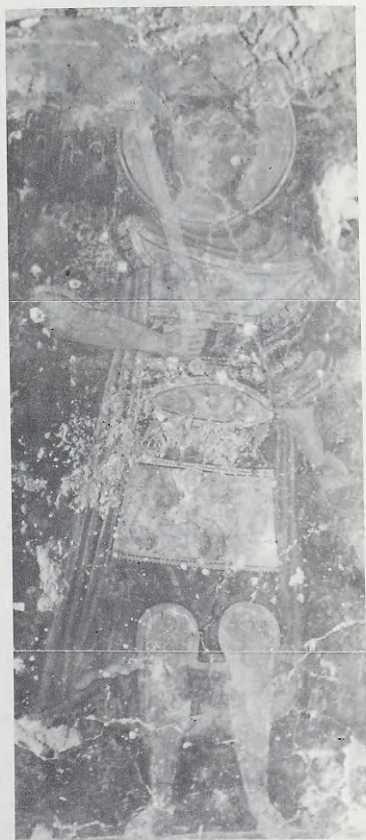
77. Δωδώνη. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοῖχος Α2 - Ζ.

78. Κορακιάνα Κερκύρας. Ναός Ταξιάρχου Μιχαήλ. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ βήματος.

79. Ἄετός Ἰθάκης. Ὅστρακο με ἐπιγραφὴ.

80-81. Κοντογεννάδα Κεφαλληνίας: 80. Παναγία Βρεφοκρατούσα. 81. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

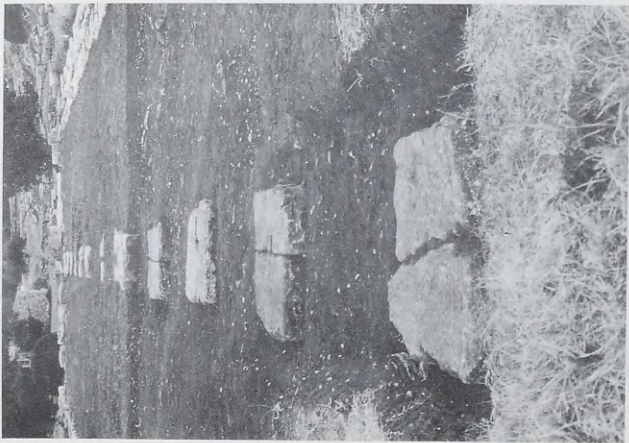

82-83. Κοντογεννάδα Κεφαλληνίας: 82. 'Ο άγιος Δημήτριος. 83. 'Ο άγιος Γεώργιος.

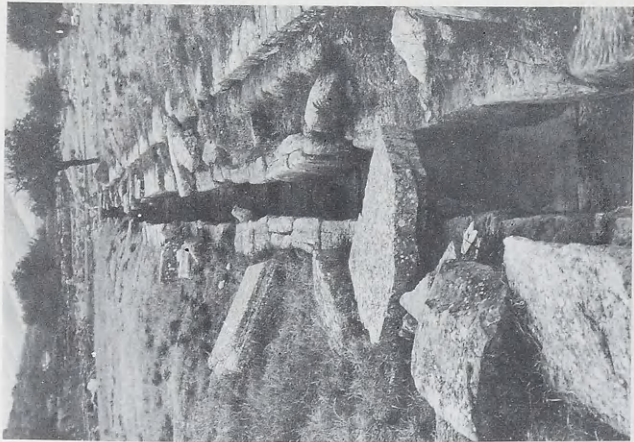

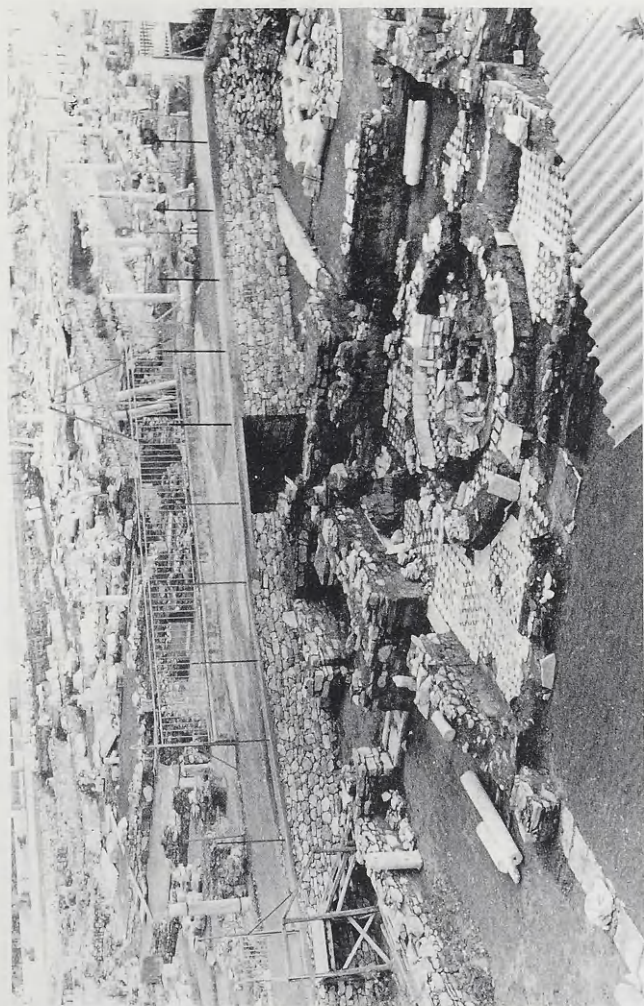
84-85. Κάτω Βασιλική Αιτωλίας: 84. Ἡ πύλη 1. 85. Ἡ τσιμεντένια δεξαμενή πάνω στὸν ἀποθηκευτικὸ χῶρο.

86. Θέρμος. Ἡ Δυτικὴ Στοά ἀπὸ Ν.

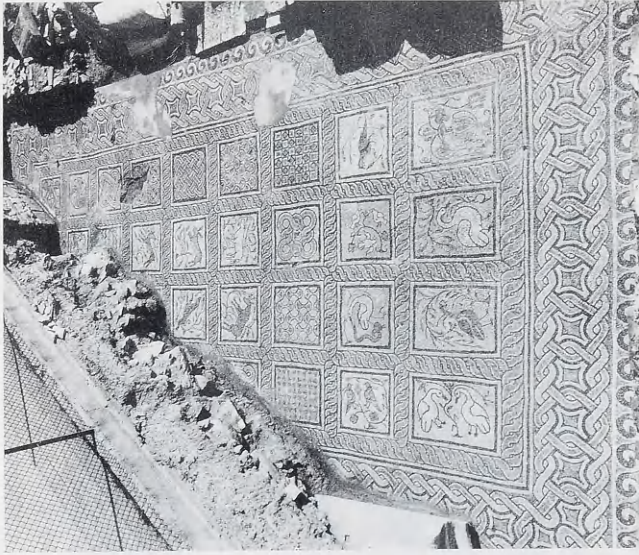

87. Θέρμος. Ὁ ἀγωγὸς ἐμπρὸς ἀπὸ τῆ Δυτικῆ Στοά.

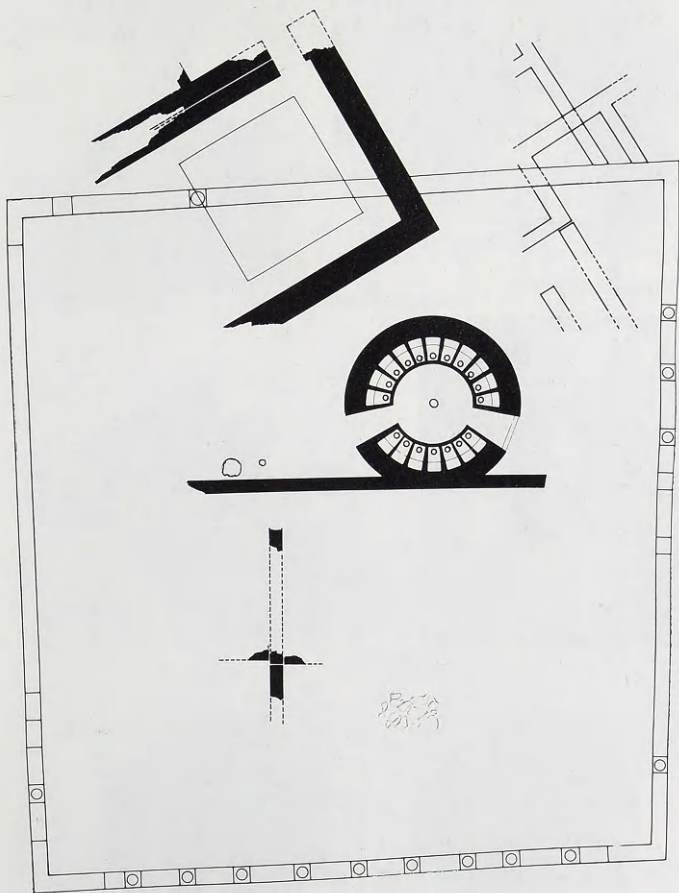
88. Φθιώτιδες Θήβαι. Ἄποψη τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τῆς βασιλικῆς ἀπὸ ΝΔ.

89-90. Φθιώτιδες Θῆβαι: 89. Χρυσὸς σόλιδος Λέοντος Α΄. 90. Τὸ ψηφιδωτὸ διάπεδο τοῦ βόρειου κλίτους.

91. Φθιώτιδες Θήβαι. Τὸ κυκλικὸ λουτρό, τὸ δωμάτιο ὅπου βρίσκεται τὸ ψηφιδωτὸ μὲ τὸ μάταιονδρο, κατὰ τὰ μνημονικά λείψανα καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τετράγωνο τοῦ αἵθριου.

92

93

94

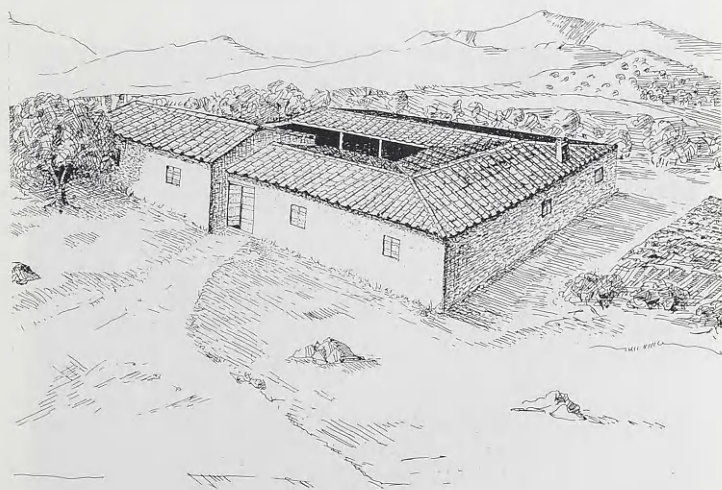
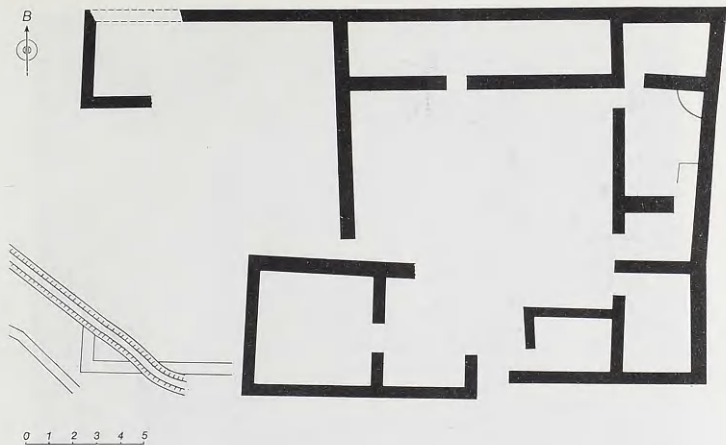
95

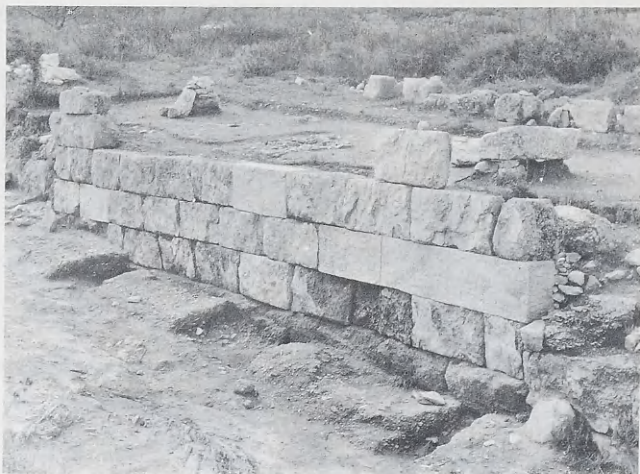
96

92-96. Φθιώτιδες Θῆβαι: 92. Λύχνοι ἀπὸ τὸ κοσμικὸ κτίριο. 93. Πήλινο σκευός. 94. Βωμίσκος με βούκρανο. 95. Κεφάλι σκυλιοῦ. 96α-β. Χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν.

97-98. Ραμνοῦς: Κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση τῆς μεγάλης οἰκίας.

99. Ραμνούς. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Φανοκράτους.

100. Ραμνούς. Ὁ ἀναστηλωμένος περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου.

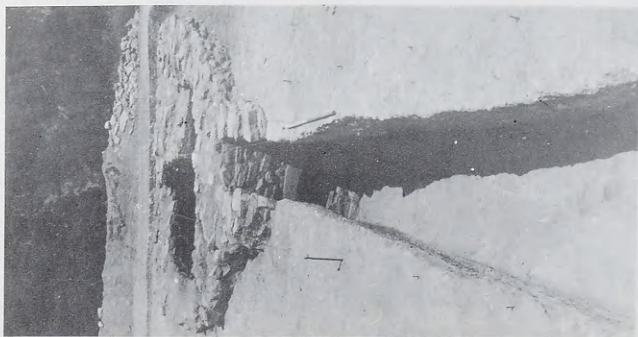

101. Ραμνοῦς. Ἐρυθρόμορφη πυξίδα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

102. Ραμνοῦς. Μεσόμαλη φιάλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

103

104

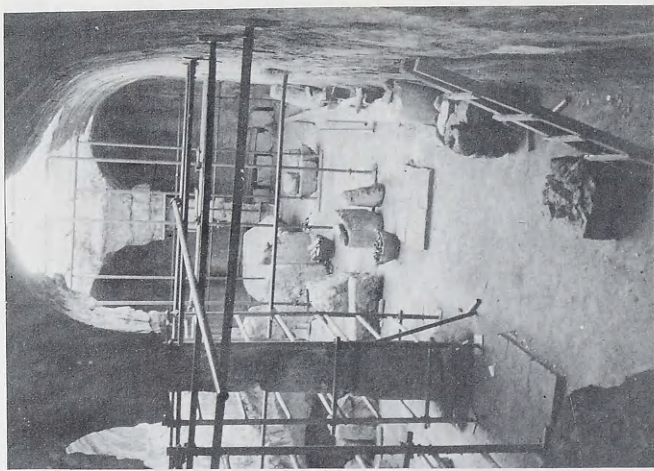

105

103. Καλλιθέα Πατρών. Θολωτός μνημειακός τάφος, 104. Σικυών. Σίμη 4ου π. Χ. αι. 105. Σικυών. Γραπτός στρωτήρας.

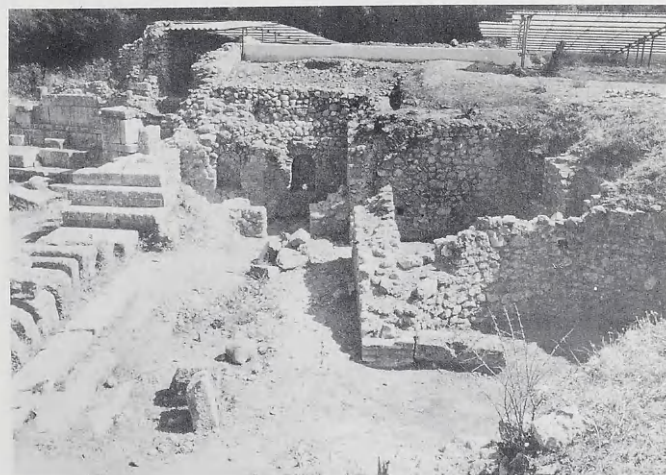

106. Ἐπίδουρος. Τὸ συγκρότημα τῆς κατοικίας τῶν ἱερῶν (ἄριστερά), τῆς δεξιμένης τοῦ Ἀντωνίνου (κάτω ἀπὸ τὰ στέγαστρα, μεταξύ τους τὸ στεγανοποιημένο μέρος τῆς στέγης) καὶ τοῦ νηφαίου (δεξιᾶ) μετὰ τῆς ἐργασίας.

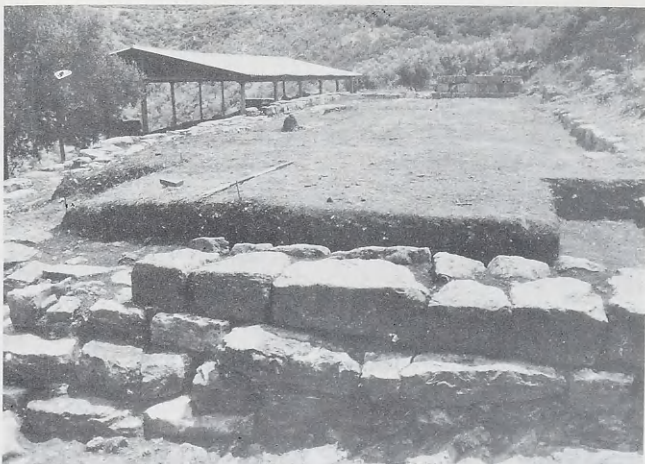

107 - 108. Ἐπίδαυρος. Τὸ ἑσωτερικὸ τῆς δεξιμένης τοῦ Ἀνωκίνου (πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τῆς ἐργασίας).

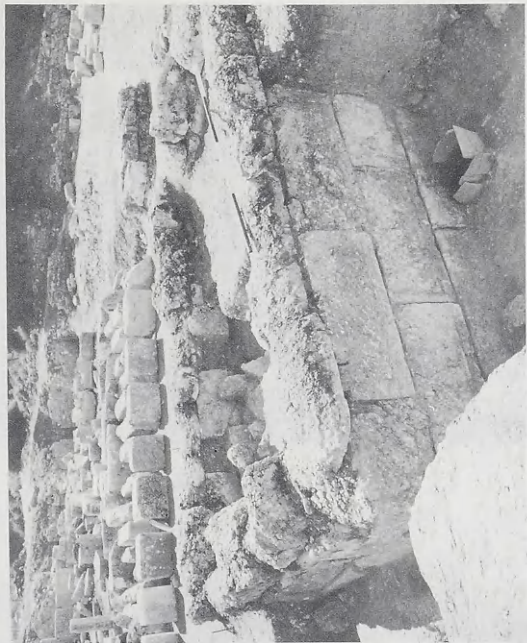
109-110. Ἐπίδαυρος. Ἡ περιοχή τοῦ νομφαίου πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

111. Ἐπίδαυρος. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάλου μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα. Ἡ τελευταία σειρὰ δόμων καὶ οἱ στενότεροι λίθοι.

112. Ἐπίδαυρος. Τὸ ναόσχημο τέμενος τῶν χρόνων τῆς Ρωμαιοκρατίας πάνω στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ ἄνδηρο.

113. Ἐπίδαυρος. Τὸ τμήμα τοῦ μυκηναϊκοῦ περιβόλου κάτω ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μυλεάται.
114. Ἐπίδαυρος. Τὰ θεμέλια καὶ ἡ βόρεια ὄψη τοῦ μικροῦ ὀρθογώνιου κτίσματος στὸς τομείς Ο-Π 10-11.

115-116. Ἐπίδαυρος: 115. Βωμός τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης. 116. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάλου ἀναλήματος τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ.

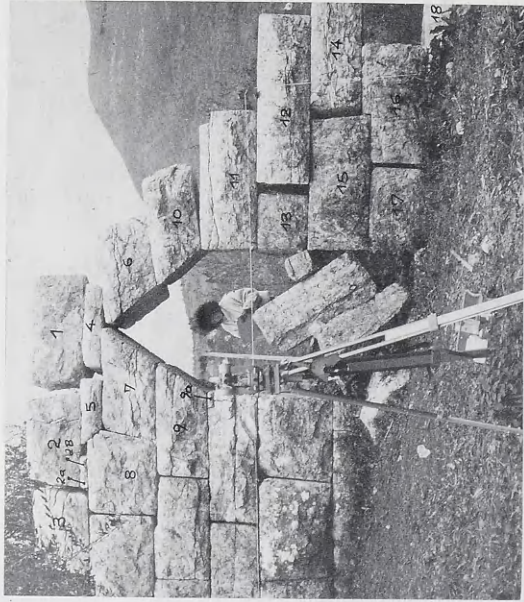

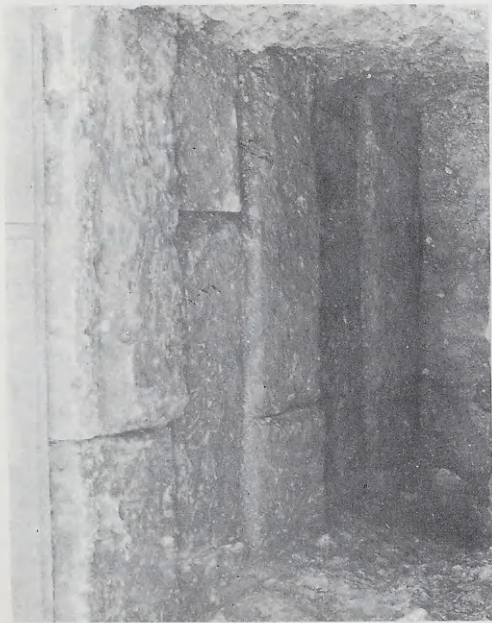
117. Μυκῆναι. Ἑλληνιστικὸ ἐλαιοτριβεῖο.

118. Μυκῆναι. Τομὴ ἐλαιοτριβεῖου.

119-120. Μεσσήνη: 119. Δυτικό ανάλημμα θεάτρου. Όξυκόρυφη πύλη με κλιμακωστά ανοόδου προς τὸ διάζωμα.
120. Ἡ τρίτη νοτιότερη ὀξυκόρυφη πύλη τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου, πρὶν τὴ στερέωση.

121. Μεσσήνη. Ἀσκληρπαῖο. Πέντε δόμοι παρολίθων ἀποτελοῦν τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ.

122. Μεσσήνη. Πηλίνος ἀγωγὸς νεροῦ με δακτυλίους μοιάζοντες στοὺς ἄρμους καὶ φρεάτια καθαρισμοῦ, τοῦ διέρχεται παράλληλα πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ κατευθύνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν.

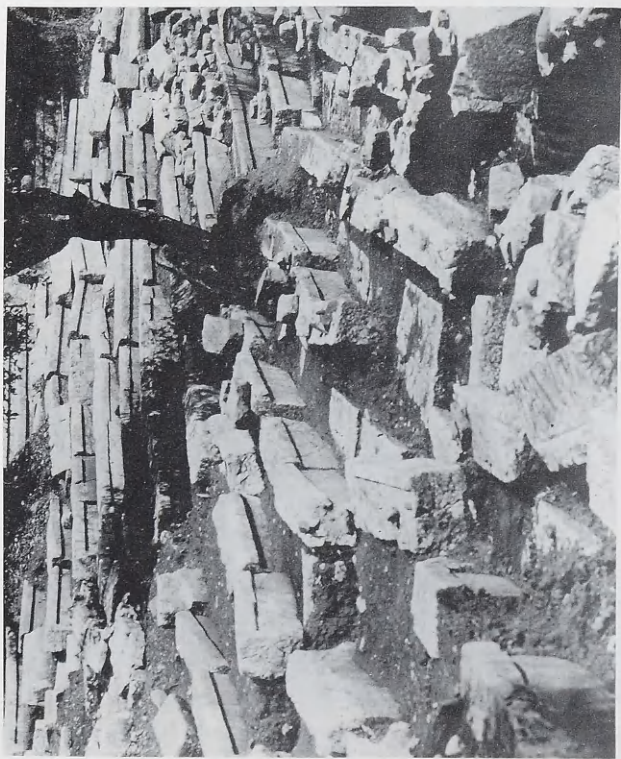
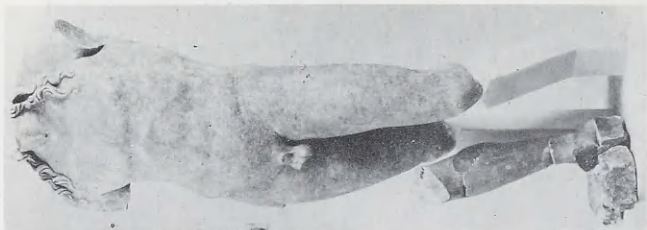

123α-β. Μεσσήνη. Δύο όψεις ερειπιώνα με τὰ κολοσσιαῖα μέλη τοῦ δωρικοῦ ναοῦ-ἡρώου.

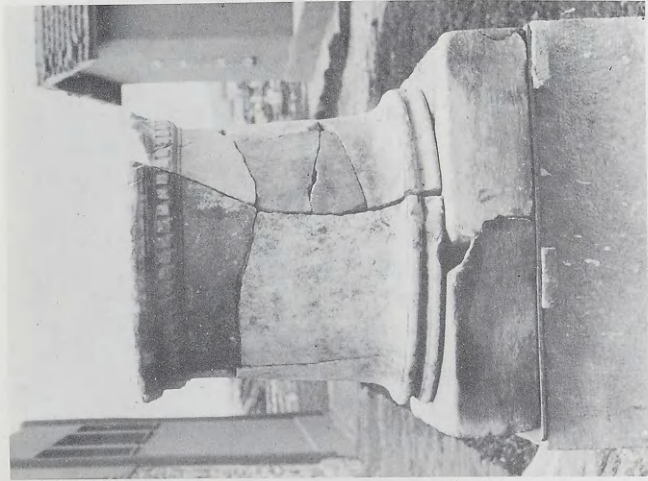

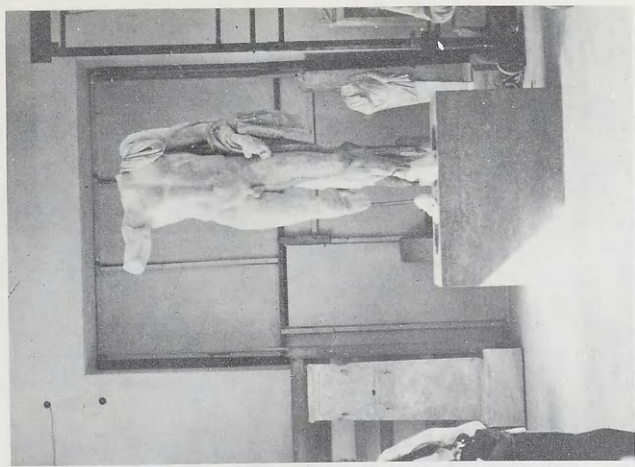
124-125. Μεσσήνη: 124. Θραύσματα μαρμάρου που συνθέτουν ανάκεκλιμένη σε ανάκλινδρο μορφή υπερφυσικού μεγέθους (από τὸ ἥρω). 125. Ἄνδρικό κεφάλι λαξευμένο σὲ σκληρὸ ἀσβεστολιθικὸ πέτρωμα (απὸ τὸ ἥρω).

126-127. Μεσσήνη: 126. Στάδιο. Άποψη από Ν της δυτικής πλευράς του κοίλου με τὰ λίθινα ενεπίγραφα ἐδόλια.
127. Άγάλμα νεαροῦ Ἀπόλλωνος ἢ Διονύσου μετὰ τὴν πρόσφατα συγκολληθεῖσα δεξιὰ κνημῆ.

128 - 129. Δήλος; 128. Οίκια Λίμνης. Προστομιαίο, που βρέθηκε μέσα στη δεξιά οίκία, όπως συγκολλήθηκε.
129. Το άγαλμα του Γάτου Όφελλιου.

130-131. Πάρος: 130. Οίνοχόη από τὸν πρῶμο ἀρχαῖκό οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν. 131. Κλασικὴ μελαμβαφῆς κύλιξ ἀπὸ τὸ ἱερό.

132. Πάρος. Ὁ δυτικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ἱεροῦ.

133. Ἀκρωτήρι Θήρας. Τομή στηγῆ εἰσοδοῦ τῆς Δυτ. οἰκίας.

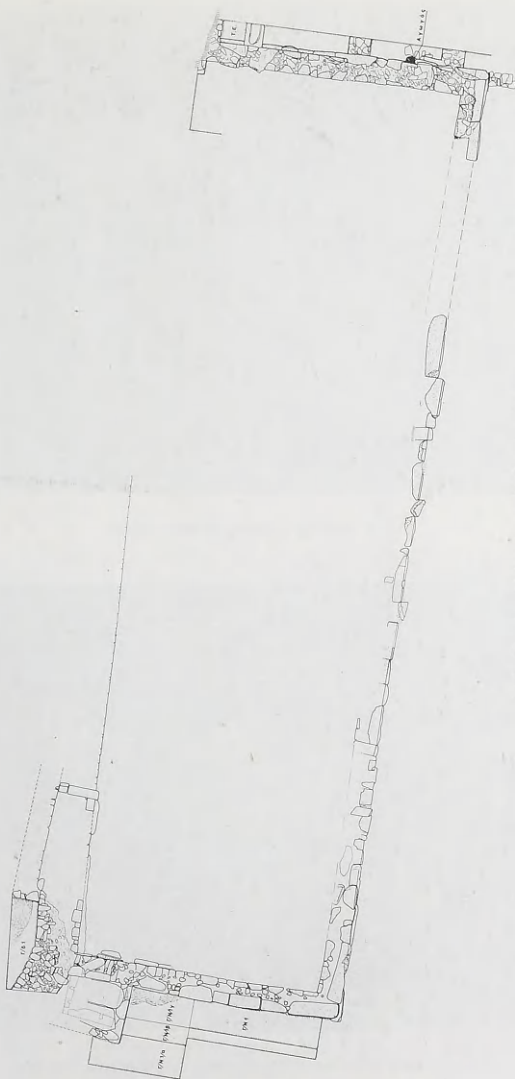

134. Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἰκία Γυναικῶν. Τὰ δωμάτια 2 καὶ 4 πρὶν τὴν ἐπανάληψη τῶν ἐργασιῶν.

135-136. Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἶκη Γυναικῶν: 135. Δομᾶριο 2. 136. Δομᾶριο 4.

ΜΙΝΩΑ 1987
ΓΥΜΝΑΣΙΟ

137. Μινώα. Κάροψη του Γυμνασίου.

138. Μινώα. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος.

139. Μινώα. Νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἀνατολ. τοῖχου.

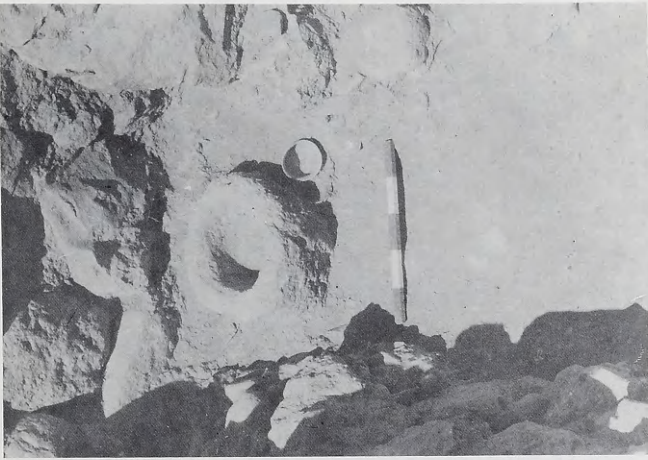
140. Μινώα. Κεφαλή μαρμάρινου ἀγαλματίου.

141-142. Μινώα. 141. Ὅστεινο ἀνάγλυφο Ἀφροδίτης. 142. Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς.

143 - 144. Ζάκρος, Κτίριο Ν. Τὰ κτίσματα τοῦ Ν ἰσοπέδου, ἀπὸ ΒΔ.

145. Ζάκρος. Πώρινη λεκάνη στο δομάτιο 15 του σπιτιού Δα.

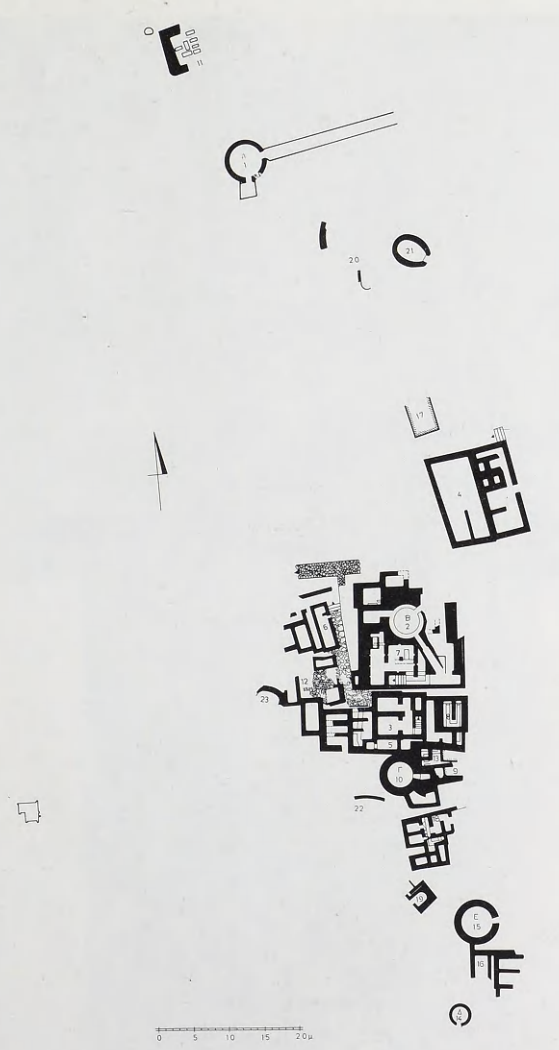
146. Ζάκρος. Πλακόστρωτος δρόμος κοντά στο κτίριο Ξ του ΒΔ λόφου, από Ν.

147. Ζάκρος, Μέρος του πλακόστρωτου δρόμου κοντά στο κτίριο Ε με το φράγμα λίθων στη θέση του. 148. Ζάκρος, Κτίριο F του ΒΔ λόφου. Ο καμπύλος τοίχος που περιόριζε τον βράχο προς Δ του ανατολικού δωματίου, από Α.

149. Ἀρχάνες. Κάτοψη τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί.

150. Ἀρχάνες. Τὸ Ταφικὸ κτίριο 18 ἀπὸ Ν.

151. Ἀρχάνες. Σφράγισμα ἀπὸ τὸ Ταφικὸ κτίριο 18.

153. Ἀρχάνες. Τὸ δωμάτιο 7 τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18.

152. Ἀρχάνες. Τὸ δωμάτιο 9 τοῦ Ταφικοῦ κτιρίου 18 μὲ τρεῖς σαρκοφάγους στη θέση τους.

154-155. Ἀρχάνες: 154. Τὸ δωμάτιο 8 τοῦ Ταφικοῦ Κτιρίου 18. 155α-β. Ἐλε-
φάντινη σφραγίδα.

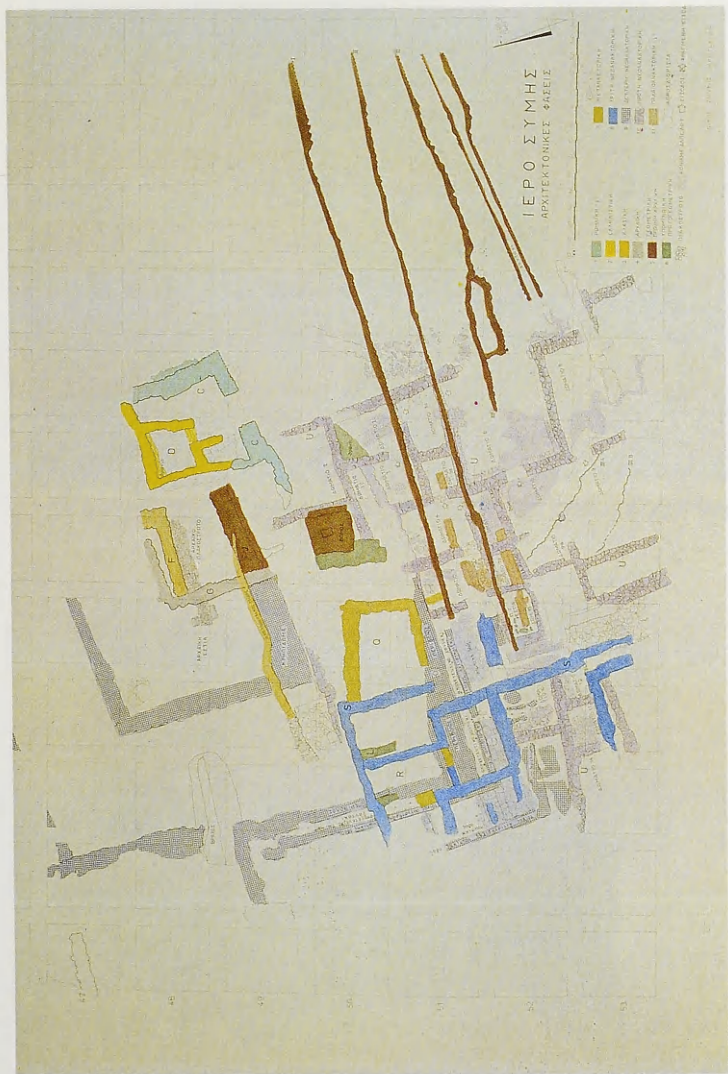

156-159. Ἀρχάνες; 156. Λιθινὴ σφραγίδα. 157. Λιθινὸ δίδυμο ἄγγειο. 158. Πέντε ἐλεφάντινες σφραγίδες ἀπὸ τὸ δομάτιο 3 τοῦ Ταφικοῦ Κτιρίου 9. 159. Ταφικὸ Κτίριο 9, δομάτιο 3, τὸ σείστρο στῆ θέσση τοῦ.

160-162. Ἀρχάνες: 160. Πήλινο ὁμοίωμα σειστρου. 161. Κωδωνόσχημα ἀγγεῖα.
162. Ταφικὸ κτίριο 9, δωμάτιο 3. Ἐλεφάντινο περίπλοτο σὲ σχῆμα ὀκλάζοντος
πιθήκου.

163. Σύμη Βιάννου. Σχέδιο της ανασκαφής.

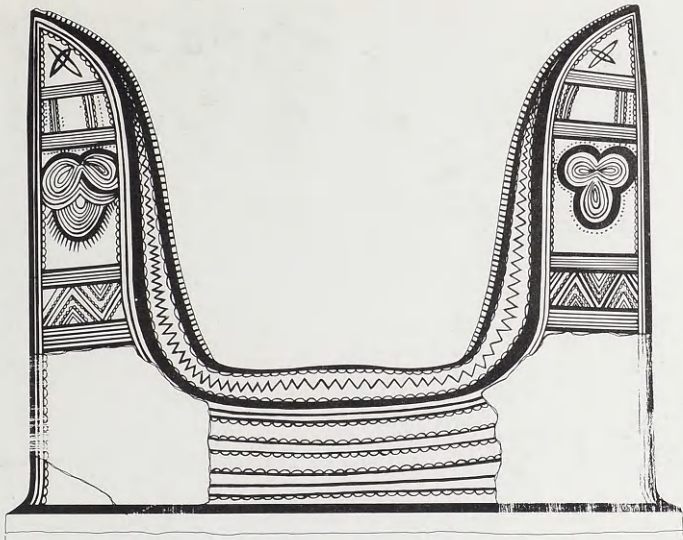

164. Σύμη Βιάννου. Στρωματογραφική σχέση κρηπιδώματος με κτίριο U και πλακόστρωτο.

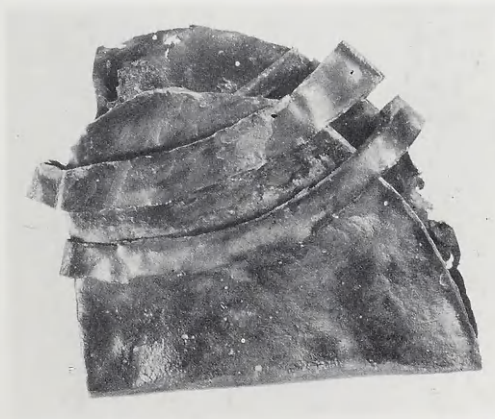

165-166. Σύμη Βιάννου: 165. Χαλκίνο ειδώλιο σεβίζοντος. 166. Πήλινο ειδώλιο ἀναθέτη.

167. Ἰδαῖον ἄντρον. Πήλινο κέρατο καθιερώσεως.

168. Ἰδαῖον ἄντρον. Μαγικός κατάδεσμος.